

Madách Könyvtár — Új folyam 99.

Harsányi Zsolt
Ember küzdj' ... III.

Sorozatszerkesztő: Andor Csaba

A sorozat eddig megjelent köteteit lásd az utolsó lapokon!

Harsányi Zsolt
Ember, küzdj’...

Madách életének regénye

Harmadik kötet

Madách Irodalmi Társaság
Szeged–Balassagyarmat
2017

A könyv megjelenését támogatta:

Nemzeti Együttműködési Alap
és
Czellér András

A jelen kiadás a mű 1942-ben megjelent szövege (IV. kiadás)
alapján készült (Singer és Wolfner, Budapest), a szöveget gondozta,
a jegyzeteket és az utószót írta: Andor Csaba

Készült Budapesten, 2017-ben. Felelős kiadó:
Bene Zoltán, műszaki szerkesztő,
borító: Andor Csaba

ISBN 978-615-5462-18-4
ISSN 1219-4042

I.

Madách Imre és tisztartója, az öreg Bory tehát kiszabadultak az Újépület börtönéből. De nem repülhettek haza. A hatóság Pesten internálta őket.

A Boszkovits-ház első emeletén volt a szállásuk. Imre csak megnézte a két szobát, és már ment is le. Nekivágott egy gyalogsétának, de egy félóra múlva már gyenge volt. Akkor kocsit vett, és abban hordatta magát keresztül-kasul a városon. Hogy hová, az mindegy. Nem a városra volt kíváncsi, hanem arra az érzésre, hogy a lovak feje nem üt közik sem falba, sem ajtóba, semmibe, mehetnek korlátlanul előre.

Az Új téren egy kiskocsmát talált, ott evett valamit. Aztán gyalog ment haza. Az este hazatérő Bory ott találta az asztalnál. Csodálkozott is váltig, hogy gazdája nem megy mulatni. Hajrá, szabad a világ. Ő bezzeg, vén ember létére akkorát mulatott, mikor kiszabadult, hogy négykézláb jött fel a lépcsőn.

– Nem vagyok mulató ember – rázta a fejét Imre –, aztán meg különös ember vagyok mindenképpen. Útleírásokat roppantul szeretek olvasni, de utazni nem szeretek. A szabadsággal is így vagyok most: tombolhatnék kedvemre, de nekem jobban esik itthon ülni, kinézni a nyitott ablakon, és tudni, hogyha akarnék, elmehetnék.

Bory köszönt, és ment aludni. Imre sajnálta. Szerette volna fejtegetni, amire maga felől most jött rá. Hogy ő a közvetlen élményért nem lelkesedik, csak a leszűrt tapasztalatért. A szép tájnál jobban kedveli a szép tájképet. Utazásnál az útleírást. Eseményes látnivalónál az újságot. Különös természet. Mi lehet ennek a belső megfajtása?

Meg aztán másért is szeretett volna az öreg ispánnal együtt lenni. Legújabb költeményét szerette volna neki felolvasni. Nem baj. Átfutotta még egyszer ő maga. És mindjárt megörült, hogy Bory lefeküdt. Ezt a verset mégis csak restellte volna az orrára kötni az öreg ispánnak.

Eljött hát a szabadulás napja,
Végre, végre megnyílt börtönöm,
Arcom illatos szellő csókolja,
Enyhe hangja részvevő öröm.

Óh, ha ott is mindezt így találnám,
Hol szívem szeretteit hagyám!
Vajh, a nyárnak kéje vár-e ott rám.
Vagy hideg telet lennék csupán?

Keblem elszorul, szorongva kérdek!
Mit lelek, nem ért-e semmi baj?
S hogyha a kis házküszöbhez értem,
Mosolyod fogad-e, vagy sohaj?
Minden eszmédet láttam születni,
Mellyel ébredsz s elnyugszol megint,
E kedves dalt durván összetépni
Küldte a sors a válási kint.

Itten állok végre, s félve félek
Fellebbenteni a kárpitot,
Míg mindnyájatokat átölellek,
S egy csók mindent magyarázni fog.

Az a csók, attól remélt mindent a Pesten internált vidéki földbirtokos. Nem attól, hogy leülteti majd feleségét és felszólítja: mondjon el a legapróbb részletekig mindent, mit csinált a lefolyt hosszú hónapok alatt, kikkel beszélt, hova járt, a háznál kik jártak, hányszor jártak, ő mit érzett, miken gondolkozott, hogyan tépelődött, mindent, mindent. Nem ezt tette fel magában, ha arra gondolt, hogyan fog lefolyni első találkozása Erzsivel auditor és profosz jelenléte nélkül. A csókra gondolt, az immár nyolc hónapja nélkülözött csókra, amely minden kérdésre felelet lesz. Az ezer gondtól tépett ember gondolkodik így, aki alig várja, hogy leigya magát, mert a gondokkal egyenként leszámolni vonakodik. De miért vonakodik? Mitől tart, hogy mi derül ki?

Madách Imre azt érezte, hogy türelmetlenül haragos saját magára. Az okát is tudta, hogy miért haragszik. Mert teljes életében mindig a világosságot kereste, önmagában is, a külső világban is. Elméje lángjával minden felderítetlen sarokba benézett, nem félt semmiféle igazságtól soha, még kegyetlen is tudott lenni kedves érzésekkel, kényelmes hagyományokkal, ha az agyában rejlő bírónak az igazság megismeréséhez kegyetlenségre volt szüksége. Egyetlen kötelességet érzett mindig: a megismerést. És egyetlen erkölcsöt, egyetlen tisztességet: az igazságot. És most, átlépve a harmincadik életév küszöbét, mint meglett férfi, először torpant vissza annak az etikának parancsaitól, amelyet maga állított fel magának. Életében először érezte magáról, hogy gyenge.

Volt mentsége is, igaz. Emberfeletti feladat állott előtte. Újra kellett kezdenie egy lelki egységet, amely elszakadt. Mielőtt elfogták, meg-hitt, hétköznapi házaseletet élt feleségével. Nem a kozmikus szerelem vad lángja lobogott együttélésükben, hanem a tűzhely nyugalmasan pislogó melege. A világűrt magába ölelő eszményi nagy szerelem reménye elröppent, helyette megmaradt az egymáshoz tartozás bensőséges érzése, amely itt-ott sebet kapott ugyan, de az ilyen sebeket beforrasztja a hétköznapiok hosszú sora. A megszokás, az egymáshoz simulás, a gyerekekben való közösség, az elmúlt éveknek mindkét lélekben azonos élményei és emlékei két életet egyé forrasztanak. Akkor jött a csapás, amely az egybeforradt két életet kettémetszette. Háromnegyed évig éltek egymástól távol. Háromnegyed év teljesen különböző benyomásai halmozódtak a kettéválasztott két lélekben. Erzsi idegen lett neki. Olyan asszonyhoz volt most visszatérendő, akinek életéből majd' egy esztendő nem ismert. Halványan valami olyat érzett, hogy majd az első találkozáskor tulajdonképpen nem is volna szabad szerelmi vággyal magához ölelnie feleségét, mert ezzel az öleléssel a külön töltött idő többé el nem törölhető idegenségét ölelné maguk közé. Előbb egy új jegyességet kellene végigélni, megismerni egymást újra és teljesen, s csak akkor egyesülni megint, ha az egymás lelkéhez vezető útból mindent eltakarított, ami nem közös. Valami ilyesfélét érzett lelke biztos ösztöneivel, de amit érzett, azt vonakodott végiggondolni. Mert félt. Félt fellebbteneni a kárpitot. Félt attól a veszedelemtől, hogy Erzsi magányos csesztvei hónapjairól ma kiderül valami, aminek egyelő-

re nevet sem mert adni. Lelke mélyén ijesztő hatalommal sötétlett fel egy eddig nem ismert érzés, a féltékenység. Veleszületett gavallériája utálta ezt az érzést, amely egy remélhetőleg ártatlan asszonyt aljas vádakkal illet. Lovagiassága gyűlölte féltékenységét, de csak elnyomta, megölni nem tudta. S most azzal a programmal várta a csesztvei élet újrakezdésének napját, hogy nem fog kérdezni semmit, nem fog faggatni, nyomozni, firtatni, hanem bízni és hinni fog. S ha a lélek fenekéről mérgezetten felötlő kétségek nagyon fogják marni, belefojtja őket a csókba, mint rémképeit mákonyba fojtja az álmatlan ember.

A testben és lélekben beteg ember dühösen forró vágya szállott Pestről a csesztvei asszony felé. A csesztvei asszony pedig levéllel felelt férje gondolataira. „Nints tollam nak hatalmába hogy azon örömet kifejezhetné mi keblemben lakik mi olta szabadon tudlak [...] már nálad lettem volna ha környülmenyem jelenleg nem kenszeritene hogy mehessek – mert egy garasom nints lehetetlen a' haztúl meg mozdulnom, Bende még 600 pengött meg nem szerezte [...] Czizmannenak tartózkodok mar regen 112 és 42 x pengövel, Mutsenbahernak 155tel, keresd fel Fekete Latzitt ő igazit egy igen betsületes Zsidóra vegy fel tüle füzesdki ökett.” Ezek divatcégek voltak. Imre egy pillanat habozás nélkül elhatározta a levél olvasása közben, hogy pénzt szerez, és fizet. Sok száz év hagyományával élt vérében a nemesember ösztöne: viselni a terheket azokról, akik fölött ő az úr, s akiket az ősi nyelv is ugyanazon szó két változatával nevez családnak és cselédnek. A pénzkérés nem Erzsi ellen, hanem saját maga ellen keltett benne bosszúságot, mert ha eszébe jutott az a büszkeség, amellyel valaha a dúsgazdag Madách fiú* felesé-

*Már volt róla szó, hogy Madách nem volt „dúsgazdag”, noha családja anyagi helyzete valóban nagyságrenddel jobb volt, mint Fráter Erzsébet családjáé. A jelentős ingatlanvagyon, kellő hasznosítás híján, folyamatos likviditási gondokkal párosult. Madách, felesége kérésére, még március 21-én 600 pengőről szóló kötelezvényt állított ki; mint az előzőleg idézett sorokból kitűnik, Bende (a család Balassagyarmaton élő ügyvédje) a levél írásáig, vagyis május 12-éig nem volt képes azt pénzre váltani. (Valószínűleg később sem. A kötelezvény hasonmását ugyanis a XIX. század végén közzé tették. Mivel rendszeren a tartozás kiegyenlítésekor a kötelezvényt megsemmisítették, ez csaknem bizonyossá teszi, hogy Erzsi, Imre igyekezete ellenére, továbbra is pénz nélkül maradt.)

göl vette a szegény Fráter lányt, most restelkedett ilyen levelet kapni feleségétől. Akadt a levélben más is, ami sokkal kínosabban bántotta. Először az a tudósítás, hogy a kis Borbála világra érkezése beteggé tette az anyát, aztán pedig egy-két mondat, amelyből kiviláglott, hogy Erzsí és Károly között igen rossz a sógori viszony. A lovakkal volt baj ott-hon, a gyeplős lesántult, nem lehetett befogni, Imre hátaslovára lett volna szükség helyette, a Csillagra, de azt Károly elvitte Sztregovára. A levél olvasója jól tudta, hogy miért: Károly lóháton járt Szalatnyára Csernyus Emmához. Csak használja egészséggel, ha a maga lova nem elég neki. De Erzsí nem így vélekedett. „[...] mar kértem hogy külgye haza de tsak szekiroz ezelis ha meg engeded fogni úgy írjál néki hogy külgye haza mert én többett nem kérem”.

Imre még aznap elindult pénzt hajszozni, az öreg Boryt is maga mellé vette. Talált is pénzt uzsorakamatra. Erzsí toalettdósságait azonnal kifizette, és azonnal küldött neki pénzt Csesztvére is. Levéllel: gyere, gyere, mihelyt tudsz, kimondhatatlanul vágyódom utánad.

Három héttel gyermeke születése után Erzsí betoppant az Új téri lakásba férjéhez, akit hónapok óta nem látott.* Imre nem volt otthon. Mikor megjött a városból, ott találta feleségét, aki ledőlt pihenni. Oda-rohant hozzá, és térdre borult a dívány előtt. Elkapta a fekvő asszony vállát, és vadul magához szorította. Aztán lecsapott a szájra, a hitves ajkaira, hogy szerelme emlékeit újra élje bennük.

– Csendesen, angyalom – mondta Erzsí, gyengéden elhárítva a szoros ölelést –, nagyon gyenge vagyok, minden tagom fáj. Az orvos nem is akarta engedni, hogy utazzam; azt mondta, életveszélyes. De én mégis eljöttem.

– De remélem, jól vagy. Nem viselt meg nagyon az utazás?

– Hát, bizony Vácig nagyon rossz volt a kocsin. A vasút Váctól már nem rázott annyira. Ül le szépen arra a székre és beszéljessünk!

*Képtelenség! Három héttel Borbála születése után, vagyis április 24-én még börtönben volt Madách. Egyébként se tudjuk, hogy meglátogatta-e (akár Pozsonyban, akár Pesten) a férjét. Igaz, május 9-én írt levelében Fráter Pál kilátásba helyezte, hogy 12-én talán Erzsí is Pesten lesz, de mert éppen 12-én Erzsí Csesztvéről írt levelet Imrének, ezért erre az útra biztosan nem került sor.

Imre megfogta felesége kezét és cirógatta, mialatt beszélgettek. Mindenekelőtt a gyerekekről. Jól vannak mind. Aladár már Sztregován van, de Matolcsy a minap járt odaát, és hírt hozott róla; egészséges és jókedvű. Jolánka édes kis pofa, folyton a nagy babáját ápolgatja, öltözteti, lefekteti. A kicsi pedig, a háromhetes Anna, bizony nem valami erős gyerek, göthös, vézna kis csecsemő, de majd csak ad neki egészséget a jó Isten.

– Én különben nem fogom Annának hívni. Nekem ez a név nem tetszik. Annának kereszteltettem, mert te úgy akartad,* de én másképpen fogom hívni. Borbálának. Borbála az sokkal szebb név.

– Keresztelhetünk volna Borbálának is, angyalom. Nem fogja most anyám rossz néven venni, ha Anna a neve, mégis másképpen szólítjuk?

– Bánom is én, vegye rossz néven!

A kezét simogató kéz megállott.

– Nézd, lelkecském, jó hogy ennél a kérdésnél tartunk. Úgy látom, hogy mialatt én a dutyiban ültem, teneked nem sikerült melegbe viszonyba kerülni anyámmal és Károllyal. Sőt. Várjál csak, ne szólj közbe! Én remélhetőleg hazamegyek, és új életet kezdünk. Szeretném, ha összeemelegednétek valahogy. Ha valami baj van, ha megbántottak, mondd el szépen, én majd az ellentéteket ki fogom egyenlíteni. Nos?

Erzsí nagy lélegzetet vett. Férje felszólítása olyan zsilipet nyitott meg, amelyből ijesztő árvíz ömlött elé. Erzsí elkezdett panaszkodni. Összevissza, vég nélkül. Nem tartott időrendet, nem sorolta fel érzelmeit egyenként. Egyiket a másikba keverte, Károly sógort és az anyóst mondatonként felváltva vádolta. Hol kikelt az ellen, hogy a kislány születésekor anyósa feléje sem nézett, hol tíz percet beszélt egyhuzamban valami drótfonatú kézimunkakosárról, amelyet anyós a menyén, menyé az anyósán keresett. Aztán Károly egyszer leszidta Erzsí kocsisát. Mint-ha csak Csesztvén ő volna a gazda. Aztán Aladárt a nagyanyja pofon ütötte, ezt egy Sztregovára küldött cseléd hozta hírül, erre Erzsí megkérdezte Károlyt, hogy igaz-e ez, mire Károly a kérdőre vonást közölte az

*Valóban különös, hogy a mindenki által Borbálának ill. Áranak nevezett lányt miért anyakönyvezték más néven. Ugyanakkor más forrás szerint a Borbála nevet az apa javasolta születendő gyermekének.

anyjával, de a hanglejtést is, a szavakat is elferdítette, erre Erzsi kikelt anyósa ellen, amit a szobalány véletlenül meghallott, erre ezt megtudták Sztregován, de a szobalány megesküdt, hogy ő nem pletykázott, de nem is valószínű, biztosan Sztregován találták ki az egészet, és így tovább, végeszakadatlan. Örökösen visszatérő refrén gyanánt, minden harmadik lélegzetvételnél, újra és újra felmerült a pénz. A csesztvei ház nyomorúsága, a cselédbérek szégyene, anyós és sógor felháborító fukarsága. A díványon fekvő Erzsi először felkönyökölt félkönyökre az előadás izgalmasában, aztán felült, majd felállt, végül már le se fel járt, úgy omlott belőle a hónapok óta felgyülemlett panasz, vád, harag, elkeseredés. Imre némán és elképedve nézte a székről. Idegen asszony volt az, aki megbomlott hajjal, kipirult arccal, hadonászva beszélt előtte, alig véve lélegzetet, belekavarodva a sokszorosan tolongó panaszok mondatainak tömkelegébe. Idegen volt az asszony, ismeretlenek voltak az epizódok, sohasem hallott béresnevek merültek fel a traccsokban és üzengetésekben, még ismerősök is akadtak, akikről Imrének meg kellett kérdeznie: kik azok. Válasz: Pali bátyám hozta el őket, igen kedves emberek, nagyon összeharagítottunk.

Mi ez? Kik ők ketten ebben a szobában? A régi Erzsi helyett egy ismeretlen asszony ágál itt magából kikelve. S a régi Imre nem találja önmagát. Két idegen.

Erzsi most megállott férje előtt. Arcán látszott, hogy most valami súlyosat és főbenjárót fog mondani.

– Megjegyzem, hogy én tudom, mi a bajuk velem. Ez aztán a legnagyobb aljasság. Nem mondták, de én láttam az arcukon. Ők engem rossznak tartanak. Olyan gonosz a lelkük, hogy másról is gonoszat tételeznek fel. Amért a régebbi időben ott járt egy párszor Hanzély Feri, már tudja Isten, miket gondolnak rólam. És anyád arcán azt is láttam, hogy mikor Csesztvén ott jött-ment az az osztrák tiszt, akit erőszakkal beszállásoltak a nyakamra, ő magában arról is gondol valamit. Hát tudd meg, Emi, hogy ez engem a lelkem mélyéig megbántott. Én neked mindig jó és hű feleséged voltam. Bánkódtam utánad, kisírtam a két szememet, nélkülöztem és kínlódtam állapotommal. Ez volt érte a hála. Hogy a te drágalátos családod még meg is akarna gyanúsítani. Hát ez nagyon fáj. Ezt nem érdemeltem.

Erzsi ledőlt a díványra, és heves sírásra fakadt. Imre azonnal mellé ült. Simogatta, vigasztalta. Felesége könnyeivel szemben fegyvertelennek érezte magát, még a lelkiismerete is megmozdult, pedig valóban nem volt oka ennek a sírásnak.

– Dehogy is gyanúsítanak, micsoda számárság ez!

– De igen – panaszkodott sírva csukló hangon az asszony –, nekem ne beszélj, egész biztosan téged is próbáltak heccelni ellenem.

– Erzsi, ne légy ostoba, miket beszélsz?! Becsületszavamat adom neked, hogy sem anyám, sem Károly azt a nevet, hogy Hanzély, ki sem ejtette előttem. Rosszul is ismered mindkettőt, ha ilyen komisz pletykát felteszel róluk. Hiszen anyám inkább a nyelvét vágatná ki, sem hogy az én lelki nyugalmaimat felborítsa ilyen mendemondákkal, még akkor is, ha csakugyan rosszul viselnéd magad.

– Szóval teszerinted lehet, hogy én csakugyan rosszul viselem magam?

– Ugyan, ne csavarj ki mindent, a jó Isten áldjon meg! Eszem ágában sem volt ilyesmit feltenni!

– Mert ha nem bízol bennem, én akár rögtön szedhetem a sátorfát, hogy anyád boldog legyen.

– Miket beszélsz, lelkem?! Én azt hiszem, elment az eszed! Nincs itt senkinek esze ágában sem gyanúsítani téged. Bizonyosan az a sok sérelem és bánatom is, amit elmondtál, ugyanilyen képzelődés. Majd rendbe hozok otthon minden, csak egyszer hazajussak! Úgyis ki kell, hogy magyarázatot mindent anyámmal, mert nagy újságom van számodra: át fogunk költözni a sztregovai kastélyba, anyám átmegy a régi gibe, és Károly átveszi Csesztvét. Na, ehhez mit szólsz?

Imre azt várta, hogy a sértett erre egyszerre kiderül most, és Erzsi azonnal a nyakába ugrik. De nem ez történt.*

*Nem tudjuk, mikor értesült arról az asszony, hogy át kell költözniük Sztregovára. Tény, hogy május 25-i levelében (nyilván a tudomására jutott költözési kényszerre utalva) leszögezte: „Stregovai lakos soha nem leszek”. Imrét ez semmiképpen se lephette meg, hiszen házassága előtt (többek között) azért költözött Csesztvére, mert nyilvánvaló volt, hogy a két nő között feloldhatatlan a feszültség.

– Erről már hallottam rebesgetni – mondta az asszony hűvösen –, de ez nem lesz olyan egyszerű. Én addig nem megyek Sztregovára, míg nekem valamennyien ünnepélyesen meg nem ígértek, hogy Sztregován nekem anyádtól nyugtom lesz. Csesztvén már csak elég messzi voltam tőle, mégis azon gondolkoztam már az utóbbi időben, hogy elköltözöm Pali bátyámékhoz.* Csak azért nem tettem, mert nem akartalak búsítani. Mert minden gondolatommal csak rád gondoltam. Elképzeltem, hogy mi lesz, ha *egy* faluban élünk. Anyáddal én semmi közösséget nem akarok!

A férj átölelte felesége vállát. Kíméletesen, ahogy annak jár, aki még beteg és érzékeny.

– Nézd, édes lelkem, ezek mind elintézhető dolgok. Ezek jönnek másodsorban. A fontos nem ez. A fontos az, hogy mi ketten hogyan érzünk egymás iránt. Én a régi vagyok hozzád. Ha te is hozzám, akkor az egész többi világ nem számít.

És megint nem az történt, amit Imre várt erre. Erzsi megint nem fordult feléje mély és boldog nézéssel, és megint nem borult a mellére. Hanem egy darabig nem felelt. Aztán kibökte:

– Én terád haragszom. Te engem nagyon megbántottál.

Imre megdöbbenve bámult az asszonyra.

– Én? Megbántottalak? Én?

Férje felé fordult, és a szemébe nézett.

– Miért titkoltad te előttem, ki az a szőlőmunkás, aki a prэшházban van? Miért titkoltad te előttem, hogy ki az a cseh vadász, akit a parócai tanyán tartasz? Idegenektől kell nekem az ilyet megtudni?**

*Az előző oldalon említett május 25-i levélben Erzsi nem a nagybátyjához, hanem az apjához, Cséhtelekre történő esetleges visszatérést fontolgatta.

**Mint már volt róla szó, Rákóczy Jánost erdőkerülőként alkalmazták. A Madách-irodalomnak az a feltevése, hogy „cseh vadász”-ként beszéltek volna róla a kívülállók előtt, teljesen abszurd! Ha tudott is valamelyest szlovákul, valószínűleg már azt sem anyanyelvi szinten beszélte, a cseh nyelvről ne is szólva, így tehát bárki, aki tudott csehül, lebukthatta volna őt. Ekkora hibát nem vétetett sem Rákóczy, sem Madách! Ugyanakkor figyelemre méltó Harsányinak az a feltételezése, hogy Madách a felesége előtt is titkolózott. Nincs semmiféle információnk, amely igazolná vagy cáfolná a felte-

Imre zavartan és kelletlenül vállat vont.

– Drágaságom... nem is volnál asszony, ha nem szeretnél beszélni. Miért szóld el magad véletlenül? És aztán az ilyen titokkal felelősség jár. Téged nem akartalak belekeverní.

– Ne légy ilyen kenetteljes – csattant fel ingerülten Erzsi –, ez nem volt őszinte felelet! Te azért nem kötötted a titkaidat az orromra, mert nem veszel engem emberszámba. Ó, igen, ne tiltakozz, ez így is van. Te engem hosszú hónapokon át megaláztál. Éltem melletted mint egy alkalmazott, de nem mint élettárs. Megbeszélted velem, hogy az ajtókat kenni kell, mert nyikorognak, de ami az életedben, a lelkedben igazán fontos volt, azt elzártad előttem. Mit gondolsz, hogyan esett az nekem, mikor a szemembe nevettek idegenek, mert nem tudtam, miért fogták el a férjemet? És mit gondolsz, hogyan esett az nekem, mikor kézzel-lábbal védtelek, hogy ártatlan vagy, hisz én csak tudnék róla, és erre megint a szemembe nevettek? Ugye, most nem tudsz felelni! Hát vedd tudomásul, hogy mélyen megbántottál, és ezt nagyon nehezen fogod helyrehozni, azt mondhatom.

Sokáig hallgattak. A földet nézték mind a ketten. Imre mélyet sóhajtott, és hogy foglalkozzék valamivel, szivarra gyújtott. Aztán remegő hangon megszólalt.

– Nézd, Erzsi, nekem legforróbb vágyam, hogy ha hazakerülök, elkezdjük a mi boldog kis életünket a három gyerekkel egymás mellett, egymásért. Remélem, te is ezt akarod, a régi érzésekkel. Én arra kérlek téged, hogy tégy félre minden személyes sérelmet, és keresd meg velem együtt a boldogság útját! Ha megbántottalak, már most is bocsánatot kérek, és a jövőben kétszeresen gyengéd leszek hozzád. Ha más megbántott, majd megtaláljuk a módját, hogy ezentúl ne bántassanak. Most nézz a szemem közé, és csókolj meg!

vést, mégis, abban a korban az ilyesféle ügyeket szigorúan egymás közt beszéltek meg a férfiak, és a fehérsépet nem avatták be azokba. Talán mert tartottak attól, hogy a nők nem tudnak titkot tartani, és barátnőiknek, családtagjaiknak kifecsegitik a bizalmas információkat. De ez is csupán feltevés. Lehet, hogy egyszerűen csak a férfiak ügyének tekintettek mindent, ami a politikával kapcsolatos.

A két szempár egymásba nézett. Imre mindenáron szerelmet, hűséget, odaadást, a boldog jövő szándékát látta a kék tekintetben. Aztán magához vonta Erzsébet fejét és megcsókolta. Az ajkát ugyan, de tartózkodva. Apai csók volt ez vagy testvéri. De hitvesi nem.

– Így. Most rendben vagyunk. Majd meglátod, hogy a kölcsönös jóakarát csodákat tud tenni. Most mesélj az ismerősekről nekem! Mit tudsz Szontagh Paliról? Mi van Veres Paliékkal és Veres Gyuláékkal?

Az öreg Bory beszélgetés közben hazajött. Tisztelettel, öreges bókokkal üdvözölte gazdája feleségét. Hármasan beszélgettek tovább. A vacsorát felhozták a kocsmból, mert Erzsit a hosszú beszélgetés nagyon kimerítette. Aztán Imre átment aludni Bory szobájába. Az ő ágában Erzsi kapott szállást.

És mialatt a sötétben a hosszú beszélgetésről, a családi békesség nehéz problémájáról, házaselete jövőjéről gondolkozott, hirtelen hűvös zsibbadást érzett a szívében. Ilyenkor mondjuk, hogy valaki „elhűl”. Ő is elhűlt attól, amit most meglátott magában. De meglátta és kimondta magának irgalmatlanul, bármilyen borzasztóan hangzott: Erzsi terhére volt. Terhére volt a saját hitvese, aki a gyerek születése után három héttel az ő kedvéért rázatta magát Pestig. Nem lett volna terhére, ha most boldogan fuldokolnának egymás csókjaiban. De így csak nyűg volt most itt és vesződtség, anyósa ellen való panaszaival, anyagi sérelmeivel. Borzasztó! De így van.

Másnap is ezt érezte, mikor Erzsit kikísérte a vonathoz. A vonat elindult, s bár ők helyreállott kedves vidámságban búcsúztak el, nem tudta magában eltagadni a megkönnyebbült sóhajt. Fáradtan bandukolt haza, órák hosszat futkosott pénz után, hogy Erzsinek útiköltséget adhasson, és néhány vásárlását fedezhesse. Inkább vánszorgott, mint bandukolt. És közben a maga örök problémájának magasába kalandoztak bús gondolatai: a lélek és test örök küzdelme egyazon emberben, bámulatos változatait okozza az érzéseknek.

A pesti internáltság következő heteiben gyakran kapott levelet. Erzs és Károly levelei váltogatták egymást. Károly tiszta, nyugodt, józan levelet írt a gazdálkodás dolgairól, mindig aláhúzva bátyja intézkedési jogát, szerényen alkalmazkodva az elsőszülött bármilyen döntéséhez, hűségesen beszámolva minden gazdasági újságról. Imre a hosszú, sűrűn

írott leveleket együtt olvasta az öreg Boryval, minden felvetett kérdést alaposan megbeszéltek, aztán együtt írták a hosszú választ haza. Közben Károly maga is ideutazott Pestre. Temérdek dolga volt, enni is alig ért rá, az öreg Bory is folyton velük volt, s így Imre Erzsí sérelmeit csak futólag hozhatta szóba. Károly udvariasan, de látható hűvösséggel válaszolta:

– Erzsi többet költ, mint kellene, anyánk pedig igen józanul osztja be a kiadásokat. Innen minden baj. Ha hazajössz, majd tisztázhatod a félreértéseket.

Aztán másról kezdett beszélni. Pontosan így tett az anya is, aki nem-sokára megint felkereste Pesthez kötött fiát. Beszélt a gyerekekről, a gazdaságról, a nyomasztó adósságokról, a megyebeli ismerősökről, gróf Pongrácz Arnold nógrádi megyefőnökségéről, csak éppen Erzsiről nem akart beszélni.

– Jó volna, ha majd beosztásra szoktatnád a feleségedet. A Madách-vagyon nem arra való, hogy vígan éljük világunkat. Nekem övele semmi bajom sincs, és nyilván neki sincs velem, hiszen ha volna, szólt volna. De eddig nem szólt.

És ő is másról kezdett beszélni. De Erzsi levelei nem beszéltek másról. Mindig csak erről. Elutazása után rögtön ezt írta: „Edes Emikém! Botsás meg hogy holmijaidatt nem küldöm de mivel 27 pengő krajcarral jötem haza így nem vagyok képes a’ fuvarbért kifizettni, Anyád pedig elmentt anélkül hogy egypár forintot adott volna tégy valamit hogy öröké nekelessen nékem gond és keserűség között gyógyrödnöm vagy talan Anyad már végkép elakar szekirozni ezt igen könnyen elérheti mert én nem szeretem magamatt hijaba szekiroztatni így beszél véle és agy valami biztos helyzetet bár mily ígételent tsak hogy én minden érintkezéstül ment legyek Anyád iránába ő véle én soha egy faluba nem fogok lakni ez eltökélt szandékom és így én Stregóvai lakos soha nem leszek, kérlek tudosits mert Atyám magához hi néki felelnem kel mit tevő leszek megyeké vagy nem az majd attul fog fügni hogy jövendöbe mily helyzetem lesz [...]Ára és Jolanka betegek himlősek mint én Duktort nem hozatok én sem orvosoltam magam türjönnek ök is, úgy is a’ jó lett boldogság a’ sirba lakik tsak nékik lesz jobb ha nem ismerve az elett keserűsegeitt ott lelik fel örök nyugalnokatt. ir-

jal hogy segítsek magamon én nem vagyok képes így létezni, Karolynak meg monadtam é hogy a' Cilagott külgye haza én nem akarok adig küldeni érte meg tenem irsz néki és meg rendeled hogy kügye mert én tudom hogy örülne ha az küldött embert vizsautasíthatná nekem boszúságomra ilyenekbe nagy vitez de maskép gyalazatos gyáva, — — — Isten véled nekés rendelkező tsokol tisztelő nőd Erzsi.”

Tehát a két kislány himlős, és az elkeseredett anya nem hozat hozzájuk orvost, csak haljanak meg! Azonkívül mindezt közli a fogságot szenvedett, betegen sýnlódó, otthonáért reszkető férjjel. Imre nyelt egyet, mikor a levelet letette, és szája íze igen keserű volt. Ha pár hónappal korábban kap ilyen levelet, akkor fejfel, foggal, körömmel esik neki a pozsonyi cella ajtajának, és addig ordít, hogy eresszék haza, míg elájul. De Szontagh Palinak igaza volt: a börtön valami rettenetes dolog, valami borzasztó démon, amely a lélekből rág le egy darabot. Most már nem rohant ki az utcára, hogy futóbolond gyanánt gyalog vágjon neki a váci országútnak. Csak sóhajtott és szenvedett. A zsarnoki hatalom iszonyúan nyomta a földre, mint a gúla óriás építőköve az egyiptomi rabszolgát, a gyermekkorában látott régi képen.

A gyötrődő aggodalom már a következő levélnél enyhült. A gyermekcskék halálveszedelme nem lehetett olyan félelmes, mert anyjuk mindenféle toalett megbízásokat írt bele a levelébe. Rendeljen cipőt, ilyet meg ilyet. Menjen el a Crizmanné üzletébe, tisztíttassa ki a mellékelve küldött női kalapot. A mellékelt selyemruhát vigye el Mutschenbachernéhoz, aki csináljon hozzá új derekat, derékban szűkebbre és mellben bővebbre csinálja. A két kalapból válasszon egyet, és ha a ritkásat választja, arra tegyen fehér pántlikát, ha a sűrűt választja, arra schottisch pántlikát tegyen. A mantilt is csinálja meg úgy, ahogy most hordják. A Párizsi utcában, Könignél új cipőt rendelt Erzsi, azért is menjen be Imre, és váltsa ki, azonfelül rendeljen Könignél még egy pár bőrtópánt. A megbízások mellett pedig az ismétlődő mondatok: „Írj Edes Anyadnak én már nem tudok mit csinálni egy krajcarom sintsen [...] már majd megöszülök ez borzasztó egy élett, meddig tart ez meg így”. És az állandó fenyegetés: „Atyám magához hi néki felelnem kel mit tevő leszek megyeké”. De utána megint megbízás, hogy Imre rendeljen Mutschenbachernél egy Schweiczer derekat, de nem kivágottat, hanem

magasat, egész nyakig. Napernyő is kell, ilyen meg ilyen. Aztán megint a refrén: „Edes Anyád most adott 600 forintot de ennek egy garasig helye van.” Két nap múlva: „én nem tudom mit csinállok itt a' Vasár hetfőhöz egy hétre mindenből kifogyva Cselédek fognak kérni pénz és én majd krajcár nélkül leszek”.*

Bory már hazautazott, az ő ügye gyorsabban ment, megkapta az engedelmet. Madách Imre egyedül maradt a pesti lakásban. Pesti internált politikai fogoly, rendszeres jelentkezési kötelezettséggel. És elmondhatatlan gyötrellemmel jövőendő élete miatt, amelyet sóvár vággyal szeretne már elkezdni, de ha arra gondol, hogy holnap talán már utazhatik, valami határozatlan félelem vesz erőt rajta, valami ismeretlen dologtól. De néha előveszi versét, és görcsösen ragaszkodik az utolsó strófához:

Itten állok végre, s félve félek
Fellebbenteni a kárpitot,
Míg mindnyájatokat átölellek,
S egy csók mindent magyarázni fog.

Augusztus tizennyolcadikán óriási ágyúzás volt Pesten, a középületeken rengeteg fekete-sárga zászló lengett. Ferenc József császár ezen a napon jegyezte el a hír szerint feltűnően szép Erzsébet bajor főhercegnőt. Imre már csomagolt. Erzsi segített neki, akinek pénzt küldött, hogy jöjjön azonnal, a Kriegsgericht megadta az engedelmet, hogy ügye további folyását Csesztvén várhassa meg. Erzsi megérkezett.**

*A regény teljesen felborítja a levelek időrendjét; pl. az utolsó idézet nem két nappal később, hanem jóval korábban íródott, mint az előtte álló szövegrész.

**Bérczy nyomán terjedt el a hazatérés 20-ai dátuma; dokumentum erről nem ismert, pedig feltétlenül szükség volt útlevele a megyehatár átlépéséhez. Mások (pl. felesége) sem utazhattak útlevel nélkül. Mivel korábban öccse éppen 20-ára jelezte Pestre érkezését, ezért a következő forgatókönyv látszik a legvalószínűbbnek. Madách Károly legkésőbb 19-én elindult Alsósztrégováról, s mint hasonló esetekben mindig, megszállt Csesztvén, ahonnan másnap együtt indult tovább Fráter Erzsébettel Pestre.

Nemcsak a császár és a főhercegi ara eljegyzése volt ezen a napon: Imre is eljegyzést ült feleségével. A csomagolás munkája közben folyton csókolóztak. Étkezni előkelő vendéglőbe mentek, és Imre sampányert rendelt. Este is sampányert rendelt.* Mikor bérkocsival hazafelé mentek az augusztusi éjszakában, Erzsik sikoltózott jókedvében, és szünet nélkül kacagott.

– Te be vagy csípve, te asszony! – mondta Imre szerelmes hangon.

Ő maga sem volt egészen józan. Sohasem szokott inni, és a szokatlan ital édes, rózsás optimizmussal borította el a fejét. Minden édes volt, jókedvű és boldog. Az élet kedvesnek és egyszerűnek tetszett. Mikor mentek fel a lépcsőn, már összeölelkeztek, és olyan vadul csókolták egymást, mint házasságuk első napjaiban.

Másnap reggel Imre fájó fejjel ébredt. A szokatlan lumpolás megártott neki. Lopva nézte a dudorászva, jókedvűen öltözködő Erzsiket. Az a kíméletlen levél jutott eszébe, amelyet ez az asszony a gyerekek himlőjéről írt neki. Ezt most szóvá kell tenni, mert ha ezt el nem intézi vele gyengéd, megértő beszélgetésben, a tövis mindig a szívben marad. Akarta is elkezdni, de valahogy nem jött ki a száján. Még egyszer kétszer próbálta belelovalni magát, hogy a kérdést felvesse, és vele együtt talán sok egyebet, de szándéka mindig lankadtan omlott össze. Végül hagyta. Szótlanul kezdett öltözködni ő is. Mélyen gondolkozott közben. És igen nagy fájdalom ütötte meg a szívét. Erzsikről, aki vidáman, frissen tett-vett a szobában, eszébe jutott valami.

Az jutott eszébe róla, hogy ez az asszony neki már nem a felesége, hanem a szeretője.

*Előkelő vendéglőben pezsgőt inni délben is, este is, egy kicsit valószínűtlen, figyelembe véve Madách anyagi helyzetét. Mégsem elképzelhetetlen, hiszen februárban szivart, dohányt és mindjárt két pipát is rendelt az ügyvédjétől, jöllehet ezek is az élet nélkülözhető élvezeti cikkei.

II.

Csesztvén egy pár hetet töltött mindössze a házaspár. S ez a pár hét a költözés, az osztályos tárgyalás, a zűrzavar ideje volt. Az osztály simán ment: Imre kapta a sztregovai kastélyt a volyavai, bikóci, dubravai és egyéb belsőségekkel, a háji, prityehlovni, zsobráckai, cseszlámi szántókkal, továbbá a kislibercsei, kislalui, tóthartyáni, parócai, borosznoki, rárósmulyadi, fábiánkai, pribolyi birtokokat.* Nagy vagyón volt ez, de már sok teher volt rajta. Az úrbéri rendezés bizonytalansága minden gazdasági számvetést lehetetlenné tett, a földreform folytán majdan megállapítandó földváltásra adtak ugyan valamelyes sovány előleget a hatóságok, de az a folyó költségekre sem futotta. A gazdag Madách Imrét elviselhetetlenül szorították a gondot, olykor krajcárok hiányoztak a csesztve-i házból, s a szivarra valót a napi tejeladásból kellett összehaparni.

Annyi tárgyalás volt, annyi megbeszélés, annyi jöves-menes, hogy Imrének jó ürügye akadt a fogsága alatt elmérgesedett családi helyzet tisztázását akkorra halasztani, mikor majd berendezkedett Sztregován, és elkezdte a végleges, immáron haláláig tartó életformát. De házasságának belső válságát nem tudta halogatni. Már a Csesztvére érkezését követő napon összekaptak valami lényegtelen házi dolog felett. Szó szót követett, Erzsik meglepő nyersséggel felelt. Végül a veszekedés hevében odavágta:

– Ha csak azért jöttél haza, hogy ezzel a papos kenetteljességeddel prédikálj nekem, akkor jobb lett volna...

Itt abbahagyta a mondatot. Imre megdöbbenve egészítette ki.

– Jobb lett volna ott maradnom?

*Az osztályjegyzéseket évekkel korábban, 1850 nyarán megkötötték, nem volt tehát semmiféle tárgyalni való. Mindössze annyi történt, hogy Madách Károly nőszülni készült, ezért időszertüvé vált a megállapodás gyakorlati életbe léptetése, vagyis a fivérének (lakó)helyet kellett cserélniük, hogy birtokaik közelében éljenek a továbbiakban.

– Nem, azt nem mondom. De jobb lett volna nekem apámhoz költözni.

Másfél napig nem beszéltek egymással, aztán csókjaikon keresztül kibékültek anélkül, hogy az összeveszés tárgyát, a civakodás hevében használt sértő mondatokat tisztázták és jóvátették volna. Ugyanez megtörtént egy hét múlva. Aztán megint. Úgy alakult most már kettejük viszonya, hogy a csesztvei földél alatt tulajdonképpen nem egy házaspár éledélt, hanem kettő: egy testi házaspár és egy lelki. A testi házaspár még mindig változatlan csókokban találta meg egymást, a lelki házaspár között azonban rohamos és ijesztő iramban nőtt az elintézetlen viták, a jóvá nem tett sértések, a visszanyelt szemrehányások válaszfala. Néman jöttek-mentek a házban egymás mellett, ha normális jó viszonyban voltak is. A hajdani hosszú, meghitt beszélgetések nem voltak sehol. Ha belekezdtek valami témába, három mondat után már ott tartottak, hogy mindegyiknek hosszú-hosszú magyarázattal kellett volna kiennie magából azt, amit a másik nem ismerhetett, mert mindketten telet voltak a másiknak idegen dolgokkal. Egyszer, valahol, mikor egymás mellett haladtak az életben, nem vették észre, hogy az út kettéválik, s ők előre mennek ugyan, és együtt mennek előre, de egyre távolodó két ösvényen. S a két lélek már kezdte nem hallani egymás hangját.

Szeptember végén történt a kastélycsere. Imre, Erzsí és a három gyerek beköltözött a sztrégovai kastélyba, Károly átköltözött Csesztvére, hogy jövő tavasszal odahozza a feleségét. Az anya már berendezkedett a régi kastélyban.

Imre trónra lépett. Átvette az ősi kastély urának rangját, a sztrégovai tótok uralmát, új formájú uralmat: a negyvennyolc előtti jobbágság cárizmusa helyett a földesúr és paraszt viszonya körülbelül alkotmányos királysággá változott. A negyvennyolcas rabszolga-felszabadítás azonban a lefolyt öt esztendő alatt csak a külső jogi kereteket változtatta meg, a lelkek még nem alakultak át ilyen gyorsan. A tót most is már messziről lekapta süvegét, ha az urat közeledni látta, és alázatosan állt félre a kisisten útjából. A kastély most is az uralkodói palota göggyével tekintett le a falu viskóira, a paraszt írástudatlan, szegény, világ folyásáról mit sem tudó, alig eszmélő paraszt maradt, az urak pedig hintón egymáshoz járó, ország sorát hánytorgató, négylovas urak maradtak.

Az új földesúr a falu két papjában találta meg hétköznapijainak természetes társaságát. Gaál Ignácnak hívták a katolikus papot, Henrici Ágostonnak a luteránust. Gaál idősebb ember volt, ezüsthajú, piros arcú, vasegészségű, afféle magyaros, karakán katolikus pap, amilyen százával akadt akkor az országban. Minden osztrák börtönben akadt belőlük, és éppen Madách Imre hazatérte után akasztottak fel egyet Pozsonyban: Gasparich Kilitet, a barátot, Perczel tábori lelkészét. Gaál tisztelendő úr nem reverendát hordott, hanem vitézkötéses, pitykés ruhát. Jó pap volt, színarany jóságú derék ember, aki főként a gyerekeket szerette. Azok is izgatottan elkezdtek ugrándozni, ha a tisztelendő valamelyik háznál megjelent. Aladár természetesen apjánál, anyjánál lakott, az árva Balogh Károlykát pedig nagyanyja vitte magával a régi kastélyba. A másik árva, Huszár Panka, nagyanyja kedvence, Pesten nevelkedett intézetben. Egyszóval ez a két fiú volt a tisztelendő két fő barátja, sétálni vitte őket, magyarázott, mesélt nekik, mókázott velük. Közben pedig lelkesen támogatta Madách Károly és Csernyus Emma szerelmét most is, hogy Károly Csesztvére került. Sőt, szerepe most még fontosabb lett: a jegyesek apró-cseprő ügyes-bajos dolgait ő látta el, ha izengetni, tanácskozni kellett.

Imréhez a másik pap állott közelebb, a luteránus, Henrici Ágost. Kis köpcös ember volt, fiatal még, mindössze huszonkilenc éves, de korán pókhasat eresztő, korán kopaszodó. Surányban kezdte pályáját, mikor végzett, Sréteréknél nevelő gyanánt. Itt ismerte meg Veres Gyula, aki luteránus lévén, felügyelője volt a sztrégovai parókiának. Ötvenketőben a sztrégovai luteránus pap állása megüresedett,* és az a veszelem fenyegette a falut, hogy az állást egy Kramar nevű pánszláv káplán fogja elnyerni, Hurbán erősen támogatott jelöltje. Henrici jó magyar embernek mutatkozott Sréteréknél, kisült róla, hogy a szabadságharcban honvédfőhadnagy gyanánt verekedett, besorozták aztán osztrák

*Valójában már 1851-ben, Bukva György halálával (ő volt Madách keresztapja) megüresedett az állás, amelyet aztán (átmeneti helyettesítések után) valóban 1852 nyarán foglalt el Henrici. Ekkor azonban nem egészen 27 éves volt; saját kezű önéletrajza szerint ugyanis 1825. október 20-án született Necpálon. (Lásd: a Bányai Evangélikus Egyházkerület ordinációs anyakönyve [Evangélikus Országos Levéltár] 400.)

közbakának, de innen érdekes módon meg tudott ugrani. A fogoly-transzportot Bécsen szállították keresztül, Henricinek pedig Bécsben élt egy nagybátyja, Moisisovics nevezetű, az Allgemeines Krankenhaus igazgató főorvosa. A nagybácsi nemcsak öccsét, hanem több más magyar foglyot is megszöktetett úgy, hogy betegápoló köpenyeget adott rájuk. A szökevényeket ott is keresték, a kórházban, a nyomozók minden zeget-zugot felkutattak, minden szekrényt kinyitottak, de a mellettük járó-kelő ápolókat nem jutott eszükbe gyanúsítani. Henrici ott ápolt egy félévig a bécsi kórházban, akkor elutazott Pozsonyba az evangélikus teológiára, és felkereste Bolemannt, a teológia magyarérzelmű igazgatóját. Az egy „Zertifikat”-ot állított ki neki, mely szerint Henrici Ágost „1848. október elsejétől mind a mai napig rendes hallgató vala, és semminemű mozgalomban részt nem veve”. Az ifjú papnak tehát jó forradalmi múltja volt; Veres Gyula elhatározta, hogy ezt teszi be papnak Sztregovára a luteránus tótokhoz. Henrici megjelent Szakalban, Veres Gyula portáján, hogy a papi állás elnyeréséről tanácskozzék vele. Bajuszt és nagy szakállt hordott a fiatalember. Ezt Veres Gyula azonnal leborotváltatta vele. A tótok csak csupaszkepű papot szeretnek. Henrici sóhajtvá vált meg magyaros bajszától, szakállától, és elment Sztregovára a tótokat meghódítani. Mivel arról volt szó, hogy egy pánszláv káplánt kell kiűtni a nyeregből, elkövetkezett az a csoda, hogy özvegy Madáchné elkezdett korteskedni egy protestáns pap mellett. Erősen nyomták a dolgot a Felsősztrelovát birtokló Sréterék, és a Kislibercse egy részét bíró Pongráczék, Dubraviczkyék és mások. A puccs sikerült: Henrici lett a sztrelovai luteránus pap éppen abban az időben, mikor Madách Imre fogsága első keserves idejét töltötte a pozsonyi Vízikaszárnyában.

Mostanra már erősen gyökeret vert a kis Henrici a sztrelovai tótok közt. Igen tudott a nyelvükön beszélni, apja is luteránus pap volt, anyja is papi családból származott. * Madách Imre azonnal megkedvelte a fürge elméjű, sokat olvasott, vitatkozásra és beszélgetésre nagyon hajlamos papot. Már az első nap érdekes összefüggést találtak családjaik

*Apját, Henricy Mihály assakúrti lelkészt számon tartja a szlovák irodalomtörténet; Rízner bibliográfiája szerint a Tatranka c. lapban jelentek meg elbeszélései.

között. Kmetty tábornokról beszélgettek a szabadságharc emlékei kapcsán.

– Nagybátyám volt Kmetty György, alatta is szolgáltam – mesélte Henrici –, igen szerettük mindnyájan.

– Hogyan volt nagybátyja?

– Úgy, hogy anyám Moisisovics lány volt, anyja Kmetty leány, s ennek a Kmetty leánynak a fivére volt Kmetty Pál, a tábornok atyja. Forradalmi család volt az egész család.

– Hogyan?

– Anyai nagyapámat eredetileg úgy hívták, hogy Moizsis János. Aszódon járt iskolába, kortársa volt annak a Hajnóczynak, sőt titkára is, aki a Martinovics-féle összeesküvésben részt vett. Mikor Hajnóczyt elfogták, neki még volt ideje megugrani. Turócbán bujdosott, s mivel az akkori időkben még könnyű volt nevet változtatni, ő Moisisovicsra változtatta magát önhatalmúlag. Egy Pribóc nevű kis faluban lett ezen a néven tanító. A falusi tót tanítóban persze senki sem sejtette Hajnóczy titkárát. Később aztán elő mert bújni, pap lett, főesperesséig vitte. A mi egyházunkban igen nagyra becsült vallásos író volt.

– Szóval az ön nagyapja szerepelt a Martinovics-összeesküvésben. Ha meg nem tudott volna szökni, tudja-e, ki lett volna a védőügyvédje nagyapjának? Az én nagyapám.

Henrici nagyot nézett. Nem ilyen fogalmai voltak a Madách famíliáról.

– A néhai kamarás úr öméltóságának atyja? Ezt eddig nem hallottam.

– Nem – felelte Imre –, Sztregován nem szoktak ezzel dicsekedni.

A pap ráemelte tekintetét a földesúrra. Megjegyzést nem tett. De magában már látta, hogy ez a földesúr előkelő és érdekes lélek. Máris szeretete is ezentúl mindvégig.

A két kisfiú szeretett Gaál bácsija és Henrici volt a Madách-ház mindennapos látogatója. Azonkívül az öreg Bory, akinek meg sem kottyant a fogság, vén ember létére. Vezette tovább a gazdaságot és részt vett a család ügyes-bajos dolgaiban, most már mint Imre alkalmazottja, akinek valaha apját is szolgáltatta. Ők hárman voltak a leggyakoribb arcok, de rajtuk kívül is akadt látogató elég sűrűn. Sokkal sűrűbben, mint Cseszt-

vén. Nemcsak azért, mert a tágas, nagyobb kényelmű sztrigovai kastélyban könnyebb volt a vendégszoba kérdése, hanem azért is, mert most már nemcsak Erzsi vágyott a vendégre, hanem Imre is. Ha vacsora után kettesben maradt a feleségével, kínos feszengés vett erőt rajta. Nem tudott mit beszélni az asszonnyal. Az lett volna a kisebbik baj, hogy unatkoztak egymás mellett. A nagyobbik baj az volt, hogy külön jobban szerettek unatkozni, mint kettesben. A vendég megváltás volt számukra. Mind a ketten egyszerre felélénkültek, beszédesek lettek, elevenek. Akik addig órákon át egy szót sem szóltak egymáshoz, egyszerre rendkívüli élénkséggel tudtak társalogni. De ha múlt az idő vacsora után, Imre megint felvéve régi szokását, feltűnés nélkül visszavonult könyveihez és jegyzeteihez. A vendégek már megszokták, hogy a házigazdának ilyen furcsa móresei vannak. Csak három ember volt, akivel szívesen elbeszélgetett akármeddig: Szontagh Pali, Veres Pali és Veres Gyula. De ezeket is inkább bevitte a maga szobájába a társaság lármájából. Szontagh Pali különben szintén osztályt csinált családjá tagjaival: neki a horpácsi birtokrész jutott. Odaköltözött már tavasszal, berendezkedett, és igen csendes volt. Csak legrégibb barátaival érintkezett, főként Imrével. De őt is inkább úgy látogatta meg, hogy egyedül találja.

Erzsi az ilyen látogatásban nem is lelte örömét. Az ő öröme a gavalérhad volt. A vármegye arszlánjai szívesen jöttek Sztrigovára, akár úgy, hogy átvitte őket útjuk a falun és betértek, akár úgy, hogy eljöttek vizitet csinálni. Jött Uhorszkáról Szent-Iványi Farkas, aki rengeteg nótát tudott. Jött Török Béla, aki úgy tudott inni, mint egy gödény. Jött Ordasról Berczelly Bandi, aki féllábra bicegett, mégis híres legény tudott lenni a megyében. És jött Hanzély Feri. De csak egy darabig.

Egy ízben Imre és Erzsi megint összezördültek. Azon civakodtak össze, hogy a púpos Nina, az öreg hölgy társalkodónője, ideát járva a kastélyban, valamiért megszólította a rendetlenkedő Aladárt. Erzsi azonnal felcsattant, hogy az ő fiát ő neveli, és Nina vegye tudomásul, hogy a nagymama-vircsaftnak vége! Imre hallotta a megjegyzést, és nem hagyta szó nélkül. Ezen vesztek össze. A szóváltás hevében Erzsi így kiáltott:

– De nagyra van azzal a rettenetes tisztességével! Könnyű az ilyen kiszáradt vénasszonynak, de lett volna csak az én helyemben Csesztvén, és lett volna csak fiatal és csinos, vajon hogyan állta volna azt az ostromot?

– Miféle ostromot? – csapott le Imre.

Erzsi azonnal piros lett, mint a pipacs. Elszólta magát. Próbált még ügyetlenül dadogni valamit, hogy a hatósági bajokra gondolt, de akkor miért hozott szóba fiatalságot, csinoságot és női tisztességet? Imre faggatására egyre jobban belekeveredett ellentmondásainak hálójába, és végre is színt kellett vallania. Hát igen, őt valaki ostromolta. Annál nagyobb érdem, hogy tiszta maradt. De ki ostromolta? Kinyögte végül azt is. Hanzély Feri.*

– Hogyan ostromolt? Mit beszélt? Miket mondott? Minden részlete akarok tudni, az egészet akarom hallani!

Az asszony sírva fakadt. De most a könnyekkel nem ment semmire. Imre úgy faggatta, mint a vizsgálóbíró. Keresztkérdésekkel, ellentmondások eléje tárásával. Szívósan, irgalmatlanul.

– Azt akarta, hogy legyek a kedvese. Egyszer meg is ölelt. Akkor kiutasítottam.

– De aztán megint jött a házhoz.

Csend.

– És te fogadtad. Azt az embert, aki meg merészelt ölelni téged, úriasszonyt.

– Azután már csak kétszer volt. Hiszen kisbabát vártam, ne légy nevetséges!

– Én csak annyiban vagyok nevetséges, amennyiben te teszel nevetéssé. Most hallgass ide! Te azt állítod, hogy tiszta maradtál. Nincs bizonyítékom, kénytelen vagyok elhinni. Ezt a Hanzélyt nem vonhatom

*Valójában a mai napig semmit sem tudunk Hanzély Ferencnek Fráter Erzsébettel (vagy akár Madách Imrével) való kapcsolatáról. Tény, hogy 1852-ben ő is megfordult Csesztvén, de a jelentésből sem az nem derül ki, hogy ez Madách letartóztatása előtt vagy után történt-e, sem az, hogy a Madách vagy a Majthényi kúriát látogatta-e meg. A név viszonylag későn, először 1899 végén jelent meg a Madách-irodalomban: Palágyi Menyhért még csak H. F. monogrammal jelezte azt a férfit, aki szerinte elcsábította az asszonyt.

felelősségre, mert a botrány tönkretenné a megyében a híredet örökre. De nekem ide be ne tegye a lábát többet, azt megmondom neked!

– Mit csináljak, ha idejön? Dobjam ki? Dobd ki te!

– Én tovább nem vitatkozom. Gondoskodj róla, hogy itt ne mutakozzék!

A férj bevágta az ajtót. És hogy, hogy nem, Hanzély Feri nem jött többet. Imre két napig tartott haragot a feleségével. Akkor Erzsi kezdte a békülést. Sírt és égre-földre esküdözött. Olyan szerény volt, olyan ijedt, olyan alázatos, hogy Imre, aki nem volt képes megalázkodást látni, egyszerre csak maga kezdte vigasztalni a síró asszonyt. S a mardosó kétséget megint az egyetlen mákonnyal altatta el, amely még megmaradt számára: felesége csókjával. Dühös vággyal szorította magához Erzsit, és nem tudta, hogy szerelmi vágyában vagy gyűlöletében szeretné-e megfojtani. Kibékültek.

Csak hogy az altatószer veszedelmes szerszám. Az idegrendszer megszokja. Hatása lanyhul. Akit ma ópiumos vakságba ringat, az egy hét múlva már éber marad tőle. És nincs élesebb éberség, mint a féltékeny emberé. A féltékenységnak van valami különleges, betegesen erős éleslátása, és mint a tudós, aki egy csigolyacsontból megépíti az ismeretlen állat csontvázát, ez az éleslátás egyetlen szó leheletnyi hangsúlyából, egyetlen ellopott pillantásból a lélekremegtető gyanú hosszú, logikus láncolatait építi fel.

Nem sokkal ezután Paczolay járt nála, aki Bach alatt csendbiztosi állást vállalt, de jó magyar maradt, s az úri családoknak sok szolgálatot tett a nagy bajokban. Erzsi folyton emlegette, hogy milyen derekasan viselkedett Imre fogsága idején: gyakran benézett Csesztvére, nincs-e valami baj, és a faluban híresztelte, hogy aki a csesztvei birtokon lop vagy garázdálkodik, annak Isten irgalmazzon! Imre igen hálás volt Paczolay iránt, és elhatározta, hogy egy képet fest neki ajándékba, emlékül. Meg is csinálta az olajfestményt. *Görgei álma*, ez volt a címe.* Allegorikus kép volt: Görgei a kép közepén aludt, mellett hevert csákJója, s azt megülte egy halálmadár. Fent homályba veszően tűntek el a magyar sereg reménytelen lovasai, a halál szellemei üldözték őket. És ott feküdt Hun-

gária a ravatalon, a nagy halott alatt Magyarország címere látszott megfordítva, mint a kihalt nemes családok kriptáján.

– Nesze, ezt hálából neked festettem.

– Nagyon szép, nem is tudom, hogyan köszönjem meg.

– Sehogy se. Megszolgáltad te ezt alaposan. Minden huncutot távol tartottál az én kedveseimtől.

Paczolay erre akart valamit mondani, de azonnal lenyelte. Látszott az arcán, hogy most meggondolt egy meggondolatlan feleletet. Mi lehetett ez a ki nem mondott felelet? Valami olyasféle talán, hogy nem minden huncutot sikerült távol tartania. Tehát ez az ember nem nézte ártatlannak Hanzély látogatásait. Tehát a dolog másoknak is feltűnt. Idegeneknek. Biztosan eljutott ez a pletyka az anyjához is, Károlyhoz is.

Egy más alkalommal a régi kastélyban beszélgetett anyjával és Ninával, a társalkodónővel. Vadászatról beszélgettek, mert Károlyt meghívták vadászatra a hercegprímási erdőbe. Imre kifejtette, hogy ő nem szeret vadászni, mert sajnálja megölni az állatot.* És közben ezt a mondatot ejtette el:

– Én az agancsokkal nem sokat törődöm.

S ebben a pillanatban észrevette, hogy Nina egy villámgyors pillantást vet az öreg hölgyre. Mint aki össze akar nézni valakivel. De az özvegy csak nézett, változatlanul merev ábrázattal, maga elé.

Megint egy más alkalommal Szalatnyán járt gróf de la Mottééknál, hogy meglátogassa öccse menyasszonyát, Csernyus Emmát. Népes társaság verődött össze környékbeli ismerősökből. Vacsoránál az öreg Dubraviczky valami történetre, amely a véletlen tévedések furcsa szerepéről szólt, ezt a megjegyzést tette:

– Hogyne, így van ez bizony! Hallottunk már olyat is, hogy az éjeliőr majdnem belelőtt az udvarlóba, mert tolvajnak nézte.

Ebben a pillanatban halálos csend támadt. Maga az öreg Dubraviczky is hirtelen elpirult. Mindenki a tányérját nézte, és a kínos csend feszességében volt valami türhetetlen. Imre szörnyű gyanúra ébredt:

*,Férfiszobának gyakori dísz, a fegyverállvány hiányzik Madách Imre egész lakosztályából; a Madách testvérek egyike sem hódolt a vadászat szenvedélyének.” (Balogh Károly: *Gyermekkorom emlékei*. Bp., Madách Irodalmi Társaság, 1996. 37.)

*A Paczolay-hagyatékából került a kép mai balassagyarmati tulajdonosához (2017).

Dubraviczky megfeledkezett róla, hogy ő is itt van a társaságban. Későn vette észre. A történet Hanzély Feriről szól. És Erzsiről. Innen a kínos csend. Szóval ez közkeletű történet a megyében, mindenki ismeri. Csak ő nem. A férj.

Száz és száz ilyen apróság rakódott össze, hogy Imre folyton dolgozó fantáziájában lassanként szégyenteljes és borzasztó gyanúvá erősödjék. De csak gyanú volt ez, bizonyítékok nélkül. Most már egyre többet morzsolgatta magában egy végzetes mozaik apró képkockáit, hogy összeilleszthesse őket. És a valószínűségek latolgatásával mind a két lehetőséget egyformán ki tudta rakni belőlük. Azt is, hogy Erzszi tiszta maradt, s a vádló látszatot csak az ő gyötrődő fantáziája építi köréje. És azt is, hogy Erzsinek viszonya volt Hanzély Ferivel, ezt az egész megyében rebesgették, s most azzal a megszegyenítő sajnálkozással beszélnek róla, amellyel a megcsalt, de vak férjeket szokás emlegetni.

Erzsinek nem szólt egy szót sem. Amíg fennállott az a lehetőség, hogy a gyanúból nem igaz semmi, nem akart szólni. Jól esett volna oda-bújni az asszonyhoz, megfogni a kezét, és azt mondani neki: „Kétségeim vannak, szenvedek. Nagyon kérlek, nyugtass meg!” De ettől meg az a gondolat tartotta vissza, hogy Erzszi talán mégis hibázott. S akkor még ilyen puhán meg is alázkodjék, és gyengének mutakozzék előtte? Nem, azt nem!

Mindezek alatt Erzszi folyton-folyvást távolodott tőle. Egész hét múlt el olykor anélkül, hogy egy bizalmas mondatot váltottak volna. Megszokott csókjaik már csak lanya örömet adtak. A perpatvarok pedig kezdték két nyíltan ellenséges táborra tenni a két kastélyt. Erzszi már nem csinált titkot abból, hogy anyósát és sógorát féktelenül gyűlöli. Már ő volt a támadó fél. Már terveket főzött ki anyósa bosszantására. Ha ne szét vette, hogy az öregasszony készülődik valahova látogatóba, gyorsan jó előre gondoskodott róla, hogy a lovaknak folyton dolguk legyen. Gyerekei előtt fitymálta nagyanyjukat. Ha valami olyan katolikus ünnep jött, amely a református hit szerint nem volt ünnep, arra a napra nagymosást rendelt, hogy a sulykolás áthallassék a régi kastélyba, és felhábortsa az anyóst azzal a gondolattal, hogy fia házában katolikus ünnepen hétköznapot tartanak. Anyósához be sem tette a lábát; ha születésnap vagy egyéb alkalom miatt okvetlen át kellett volna men-

nie,* ágyba feküdt, és betegnek tette magát. A kastély háziasszonyi rangját tüntetően érezte a volt úrnő felé. Rendelkezéseket megmástitott, vendégek hívásában külön kikereste azokat, akiről tudta, hogy anyósa nem szívelheti őket.

Volt ezek között egy fiatalember, aki egyre sűrűbben jelent meg a háznál. Meskó Miklósnak hívták, Erdőtarcsán gazdálkodott. Jól ismerték az egész megyében két tulajdonságáról: arról, hogy neki van a legnagyobb orra Nógrádban, és arról, hogy igen szeret szoknyák után futkosni. Meskó Miklós most már minduntalan ott tanyázott Sztregován. Egykorú ember volt Imrével, gyerekkorukban is jól ismerték egymást.** Hosszú éveken át alig érintkeztek, de most megint felújult köztük a barátság, mert a Meskó család igen jó viszonyt tartott fenn Fráter Pálékkal. Madáchék Erzszi nagybátyjának csecsei házában melegedtek össze velük. Imre Meskó Miklósban kezdte kedvelni a jókedvű cimborát, Erzszi pedig Meskó Berta nővérét kedvelte meg, aki egy Podhorszky felesége volt. A nagyorrú szoknyahóstit Imre kezdte sűrűbben hívogatni Sztregovára. Mint ahogy valaha a csesztvei házra is ő erőszakolta vendégül Hanzély Ferit, akit Erzszi kezdetben ki nem állhatott. Meskó minden hívást szívesen elfogadott, aztán már hívni sem kellett. Sülve-főve ott volt Sztregován, hátafőre már olyan jól ismerte a sztregovai istállót, akár az erdőtarcsait. És látogatásai alkalmával gyakran megesett, hogy Imre magukra hagyta őket: asszonyt és gavallért. Láta jól, hogy a gyakori vendég erősen foglalkozik az asszonnyal, mégis hagyta a dolgokat menni a maguk útján. Valamit várt, de maga sem tudta, hogy mit.

Ebben a lelkiállapotban kapta azt a hivatalos írást, amely március harmincegyedikén Pestre citálta a Kriegsgericht elé. Az idézés nagy megdöbbenést keltett az egész családban. Az öreg Bory ugyanaznap

*Madách életében sohasem ünnepelték meg senkinek sem a születésnapját Alsó-sztregován. Bár számon tartották (nénje, Mária egy ízben éppen január 20-án küldte neki születésnapjára üdvözlését), de csak a névnapokat ünnepelték meg.

**Érdekes feltételezés. Madách életrajzában eddig sehol sem fordult elő a neve, kivéve az itt leírt sztregovai látogatásokat. Igaz, ha valóban sűrűn látogatta a kastélyt, akkor a ház urát nyilván korábban ismerte. Egyelőre feltételezésünk sincsen, hogy gyerekkorukban hol és miért találkoztak volna.

megkapta ugyanazt az idézést. Órákig tárgyalgatták izgatottan, mi lehet ez. Végül is két lehetőségben állapodtak meg. Vagy hurokra került a még mindig bujdosó Rákóczy János, és kiszedtek belőle valami terhelő adatot, akkor pedig bizony baj van, mert újra kezdődik az egész vizsgálat, és most már komoly börtönbüntetés következik. Vagy pedig Rákóczy nem került elő, őket bizonyítékok híján valami enyhébb büntetésre ítélik, és Ferenc József április végére kitűzött esküvéje alkalmából amnesztiát fognak kapni.*

Azzal a tudattal csókolta meg három gyerekeit, hogy talán évekig nem látja őket. Erzsitől forró megbéküléssel akart búcsút venni; az a gondolat, hogy talán évekig nem látja, egy pillanat alatt fellobbantotta benne az élettársi közösség már-már kialvó érzését. De mikor megtörtént, elszoruló torokkal karjába akarta zárni, akkor Erzszi megszólalt:

– Valamit még akarok mondani. Miklós üzeni, hogy holnap el akar jönni ebédre. Mit csináljak vele?

Imre kelleetlen arcot vágott. A meghitt és nagy búcsú hangulatába ez a mondat úgy csapott bele, mint egy goromba ütés.

– Azt már nem tudom, angyalom. De ha én nem vagyok itthon, nem fogadhatod, ezt belátod magad is, remélem. Ilyenkor volna jó a mama, ha meg tudnátok érteni egymást.

– Nem, nem – szólt hevesen, szinte kiáltva Erzszi –, azt nem! Ő csak maradjon odaát magának!

Imre vállat vont. Megölelte feleségét kötelességszerű mozdulattal, hűvösen megcsókolta arcát. Aztán fagyos fájdalommal megdermedt szívében ment a várakozó hintó felé.

*Gaál Ignác március 28-án levelet írt Csernyus Emmának, amelyben valóban több lehetőséget említett az idézés okaként. Végül azonban nyilván kiderült az ok, még a Pestre történő utazás előtt, s azt el is mondta Madách egyik ismerősének. Veres Pálné ugyanis április 30-án többek közt ezt írta naplójába: „Abends las ich wieder; übrigens war meine Phantasie viel beschäftigt wegen eines Freundes, der heute sein Urtheil zu Pesth hören soll, dessen Schicksal Freiheit oder Gefangenschaft, von diesem Machtsprüche abhängt. Gebe Gott, er werde frei!!!” (RUDNAY JÓZSEFNÉ–SZIGETHY GYULÁNNÉ: *Veres Pálné Beniczky Hermin élete és működése*. Bp., 1902. 546.)

Mikor Pesten beléptek a Neugebäude kapuján, még nem tudták, hogy mikor jönnek ki onnan: egy hónap múlva-e, vagy tíz év múlva. Az auditorhoz hosszú várakozás után jutottak be. Az röviden közölte velük, hogy a vizsgálat ügyükben befejeződött, s a Kriegsgericht a múlt hó huszonnyolcadikán megtartott főtárgyaláson meghozta az ítéletet. „Ob mangelhaften Tatbestandes und unzureichenden Beweises ist die Untersuchung eingestellt.” Magyarul: bizonyítékok hiányában a vizsgálatot megszüntetik. A két ember mehet haza. De csak haza. Madách Imre Sztregován internáltatik; ha utazni akar valahová, arra külön kérvényben kell engedelmet kérnie. Az ítéletet írásban is a kezébe nyomták. Benne volt személyleírása is. Családi állása: nős. Alakja: középmagas. Arca: hosszúkas. Haja: szőke. Szeme: barna. Orra: rendes. Ezt az ítéletet az állomáson fel kellett mutatnia, különben nem engedték volna haza Sztregovára. Bory is ilyen írást kapott.*

Kiléptek a hatalmas épület kapuján, és mély lélegzetet vettek mind a ketten. Húsz hónappal ezelőtt fogták el őket. Most vége a bűnpörnek.

Lett volna néznivaló Pesten elég. A város képe megváltozott. Nem volt zsindeyes ház többé, a városi hatóság a sok tüzeset miatt elrendelte, hogy csak cseréppel lehet házat fedni Pesten és Budán. A Császár fürdőbe, meg a zugligeti Laszlovszky majorba társaskocsik szállították az embereket. A Várhegyre kocsin lehetett már felmenni, Buda városa megépítette a hegyoldalban kanyargó széles Albrecht utat.** De még nagyobb csoda volt az Alagút, amelyet a Várhegy alján fúrtak keresztül. Éppen most készült el, gyalogosok számára megnyitották. Aztán Nemzeti Színház, kávéházak, a Nádor utcai híres Tigris, a budai

*Az internálással kapcsolatos elképzelés zavaros, és egyelőre semmi nyoma sincs az eddig ismertté vált dokumentumokban. Útlevele mindenkinél szüksége volt a szabadságharcot követő években, de csak a megyehatár átlépésekor. Nehéz elképzelni, hogy Madáchnak pl. minden egyes csesztvei látogatása alkalmával kérvényt kellett volna benyújtania.

**A mai Hunyadi János útról van szó, amely a Clark Ádám teret a Dísz térről köti össze. Albrecht főhercegről azonban csak Madách halála után, 1867-ben nevezték el. 1854-ben még Wasserthor Gasse volt a neve.

Hét Választó. Nem érdekelte a felmentett vádlottat semmi. Haza, haza a gyerekekhez, és... és úgy érezte, hogy Erzsike fél hazamenni.

Otthon egy boldog, mindent átölelő ölelés várta, az anyjéé. És egy zavart, félszeg ölelés, Erzsike. Imrének hirtelen eszébe ötlött, hogy hettek óta kerülnek egymás tekintetét. Ha beszélgetnek is, a semmibe néznek, nem egymás szemébe. Erzsike helyett a fia szemébe mélyedt, mikor a viszontlátásnál térdjei közé vonta. Annak volt olyan szeme, mint az anyjának. A kis Aladár nyugodtan és szeretettel nézett apja arcába. Helyes kisfiú volt, csendes fajta, elgondolkozó. Az apa rátette kezét a fiú fejére, sokáig nézte a tiszta, ártatlan szemeket, és mélyen felsóhajtott. Mellette ott totyogott a kis Jolán, s a dada karján ott nyűgösködött a mindig gyengélkedő, mindig nyafogó Ára. Ez a név ragadt rajta, a Borbála végéből, hogy Ára.

Később, beszélgetés közben, Imre hanyagul odavetve megkérdezte:

– Meskó Miklós volt itt?

– Volt – felelte habozva Erzsike –, mindjárt másnap, hogy elmentél.

– Egyedül fogadtad?

– Dehogyan egyedül! Itt voltak velem a gyerekek folyton, és a dada is. Holnap is jön.

– Honnan tudta, hogy már itthon leszek?

– Sehonnan, nem tudta. De annál nagyobb lesz az öröme, ha végre itthon talál, és megtudja, hogy végleg kiszabadultál.

– De ha nem tudta, hogy itthon leszek, miért látogat meg egy magányos asszonyt? Megmondtam neked, mikor elmentem, hogy ezt nem szeretem. Semmi értelme sincs, hogy a pletykák rossz híreket költsék.

Erzsike ingerülten csattant fel.

– Jaj, drágám, ne prédikálj, ne prédikálj, mert ezt az egyet nem bírom.

Imre szó nélkül felkelt, és bement a szobájába. Hazaérkezésének, végleges szabadulásának örömapján többet nem szólt a feleségéhez. Másnap megjött Meskó. Imre a forma kedvéért társalgott vele egy keveset, aztán magukra hagyta őket. Jóval később megint bement hozzájuk, azok hirtelen elhallgattak. Látszott, hogy olyat beszélgettek, amit Imrének nem kellett hallani. A gavallér a kormány rendeleiről kezdett beszélni, hogy a divatossá lett kis karimás kerek magyar kalapot

zsandárokkal üldöztetik, meg bűnpereket indítanak a kalapon hordott szalag ellen, mert ezek az újonnan hírnevessé lett olasz szabadsághősök, Garibaldi követését jelentik az osztrákok szemében. Aztán érdekes betűjátékot mutatott: az aradi vértanúk neveinek kezdőbetűiből tízféle anagrammát csinált valaki. Például: „Pannonia Vergiss Deine Toten Nicht Als Kläger Leben Sie.” Vagy: „Pokol Védte Dűledező Trónját, Népek Átka Kísérte Lobogó Sassait.” Vagy: „Pörünket Védjük Daccal, Türelemmel, Nemes Apánkat, Kossuth Lajost Siratván.” Jó sokáig maradt a vendég, s mikor elment, a házaspár tovább folytatta a nem beszélő haragot. Amely nappal vagy lámpavilágnál nem mutatta igazi súlyát. Hanem mikor a közös hálósobában kialudt a világosság, és ők konok hallgatással hallgatták egymás mellett egymás lélegzését, elromlott házasságuk minden sivár keserősége feküdt rá a páros ágy néma haragvóira.

Pár nap múlva Erzsike mégis megszólalt. Hűvös hangon jelentette be urának, hogy a jövő héten Losoncra bál lesz, és ő azt szeretné, ha arra bemennének.* Imre fejét rázta.

– Nem mehetünk mi most bálba. Nekem kellemetlen lehet, ha engedelem nélkül bemegyek Losoncra, egy bál kedvéért pedig nem fogok kérvényeket írni a katonasághoz. Amellett tele vagyunk adóssággal, nem tesz jó benyomást, ha azok, akiknek nem tudunk fizetni, azt hallják, hogy közben vígan költjük a pénzt bálozásra.

Erzsike nem felelt semmit. Néma sírásra fakadt az asztalnál. Máskor ez mindig használt, de most Imre nem kezdte vigasztalni. A harag tovább tartott köztük. Meskó még aznap betoppant. Sokáig beszélgetett Erzsikével kettesben, aztán bekopogtatott Imre szobájába.

– Te, Imre, ne okoskodj, gyertek el arra a bálra. Neked sem árt, ha egyszer kimulatod magad.

*Fogalmunk sincs, hogy valójában mikor volt ez a bál. De semmiképpen se lehetett a pár nappal Madách visszatérte utáni héten. Az ítélet kihirdetése (március 30-a), majd annak írott formában történő átvétele (31-e) után, mint ahogyan Harsányi is feltételezi, vélhetően nyomban visszaindult, vagyis legkésőbb április 2-án Alsósztrégován volt. A bál azonban semmiképpen se lehetett húshagyókedd és húsvét között! Márpedig 1854-ben április 23-án volt húsvét vasárnapja. Más források általában megegyeznek abban, hogy farsangi bálról volt szó, tehát január 6-a és március 7-e között kellett lennie.

– Nem megyek, pajtás, ez már el van döntve. Ne is beszéljünk róla! Különbözik hogy vagy?

Meskó látta, hogy nem bír vele. Pár szót még beszélgetett a nagy szenzációt keltett császári rendeletről, amely kimondta, hogy a Világos óta fenntartott ostromállapot a következő hónappal, vagyis ötvennégy május elsejével kezdődően a magyar királyságban, a szerb vajdaságban és a temesi bánságban megszűnik. Ezen elpolitizáltak egy kicsit igen szórakozottan, aztán Meskó visszament társalogni Erzsikehez.

Másnap cérnagombolyagok, szövetdarabok, szabásminták lepték el a kastélyt. Erzsike ruhát alakított a bálra. Pedig tudta, hogy férje nem akar elmenni. Imre látta a készülődést, meghökkent, de nem szólt semmit. Szontagh Pálit várta, aki izent volt, hogy meglátogatja.

Kora délután érkezett Horpácsról a jó barát. Bezárkóztak Imre szobájába. Mostanában ritkán látták egymást, száz meg száz mondanivalójuk volt egymásnak. Azaz hogy csak egy. Imre minden kertelés nélkül rátért a tárgyra. Elmondta házaselete krízisét. Elmondta leplezetlenül gyanakvásait, tépelődéseit, a sztrigovai élet nyomasztó és most már tűrhetetlen családi légkörét, szenvedéseit, s a bál legutóbb felmerült kérdését. Hosszú előadása után, amelyet Pali egyszer sem szakított félbe, fáradtan dőlt hátra a székre, és várta barátja véleményét.

– Igen nehéz ebbe beleszólni – mondta tünődve Szontagh –, ámbár ráértem a véleményemet megformálni, hiszen amit meséltél, az legnagyobb részt nem új. Tudja ezeket az egész vármegye, és elég szabadon beszél a te esetről mindenki. Hogy Erzsike hibázott-e vagy nem, azt nem tudhatja senki. Van, aki esküszik rá, hogy Erzsike félrelépett, van, aki kizártnak tartja. Én magam nem merek állást foglalni, lehet, hogy hibázott, lehet, hogy nem. Az első hibát mindenesetre te csináltad. Akkor, amikor elvetted. Nem akarok tetszelegni most azzal az utálatos mondattal, hogy „ugye, megmondtam”, neked akkor hiába beszélt volna akárki. Most kiderült, hogy akkor rosszul választottál.

– Tehát mit csináljak?

– Tanácsot csak akkor tudnék adni, akkor is csak talán, ha tudnám, mi a célod. Mondd meg, hogy mit akarsz elérni!

– Nem tudom.

– Az baj. Hogy ezt az életet nem fogod soká bírni, az bizonyos. Erősebb fizikumot is megemésztene ez, mint te vagy. Tönkre lehet menni az ilyesmibe.

– Tönkre. Érzem. A bizonytalanságba. Borzasztó dologra jöttem rá, barátom. Milyen különös az emberi lélek. Arra jöttem rá, hogy a rosszat megtudni is jobb, mint semmit meg nem tudni. Ennél a bizonytalanságnál sokkal jobb volna számomra megtudni, hogy igen, Erzsike megcsalt. Azt talán el tudnám viselni. Ezt a gyanakvó és kétséges homályt nem bírom.

– Nem tudod kifaggatni?

– Ugyan! Csak nem bolond, hogy megvallja, ha megtette. Le fogja tagadni. Ott vagyok, ahol voltam.

Órákig tanakodtak, de nem végeztek semmit. Mindössze abban egyeztek meg, hogy a losonci bálba nem kell elmenni. Pali megígérte, hogy a bál után való napon eljön megtudni a fejleményeket. A barátok igen melegen búcsúztak egymástól. A távozó a részvét melegségével, az itt maradó a háláéval. Hogy kiönthette a szívét, az elmondhatatlanul megkönnyítette szenvedéseit.

Az országban megszűnt az ostromállapot, de a sztrigovai kastélyban nem. A házaselek nem beszéltek egymással. A bál napja közeledett, és Erzsike néma férjének szemé láttára készülődött ruháival. A bál előtt való napon, mikor lefeküdtek, Erzsike megtörte a hosszú harag hallgatását.

– Emi, ne légy ilyen rossz hozzám! Látnod, milyen nagy kedvem van elmenni abba a bálba, miért nem teszed meg a kedvemért?

– Megmagyaráztam, hogy miért nem. Elég határozottan megmondtam, hogy nem megyünk. Mégis úgy teszel már napok óta, mint aki fittyet hány a szavamra. Varratsz, intézkedsz, készülödsz. Ebbe nem mehetek bele, édes fiam. Zsarnokod én sohasem voltam, de hogy fűtölj arra, amit mondok, azt nem fogjuk elkezdeni. Most már nem is a bálról van szó, hanem elvi kérdésszerű. Jobb, ha előre belenyugszol, mert én holnap sem fogok egyebet mondani. Nem megyünk.

Erzsike megpróbálkozott egy könnyedebb, tréfára fordító hanggal.

– Hiába beszélsz, addig úgysem hagyok békét neked, míg nem megyünk!

De a könnyed hang nem sikerült. Hamisan hangzott, nem kapott visszhangot. Imre nem válaszolt. Hosszú ideig feküdtek álmatlanul egymás mellett. S mind a kettő érezte, hogy a másik a lelke mélyéből haragszik rá.

Másnap ebéd után betoppant Meskó Miklós. Nem lóháton jött, hanem hintóval. Báli ruháját hozta azon, hogy majd Losoncra, mint a bálózók szokták, baráti háznál átöltözködjék. Hangos vidámsággal köszöntött rá Imrére.

– No, cimbora, remélem, meggondoltad a dolgot. Azért jöttem, hogy menjünk együtt.

– Meggondoltam és nem megyek.

Türtöztette magát, udvarias volt a vendéghez. Szivarral, pipával kínlalta. De a hangja is, keze is remegett közben. Később bezárkózott. Pass Andrásnak, az inasnak meghagyta, hogy fáj a feje, aludni akar, ne zavarja senki.

Erzsi mégis bekopogott hozzá.

– Bocsáss meg, ha zavarlak. Utoljára kérlek, menjünk be Losoncra! Én már befogattam, idestova indulnunk kell.

– Majd kifognak. Nem megyünk.

– Hát jól van, ha ilyen konok vagy, ne gyere! Majd megyek magam!

Imre meghökkenve felugrott.

– Magad? Meggondoltad ezt? Egy úriasszony a férje nélkül? Elment az eszed? Hiszen ki fognak nézni a vármegyéből!

– Nem leszek garde nélkül. Klári néném minden valószínűség szerint ott lesz, majd gardiroz.

– És ha nem lesz ott? Erzsi, veled valami nagy baj van. Te vesztedet érzed. Szedd össze magadat, és térj magadhoz, amíg nem késő, Meskó Miklós csak menjen el szépen a bálba, te pedig maradj itthon, és törődj a gyerekeiddel!

Erzsi állt és hallgatott. Arcán valami eddig nem látott kemény vonás jelent meg.

– Nem maradok itthon. Vedd tudomásul, hogy elmegyek Losoncra!

– Mehetsz, fiacskám, de ide többet nem jössz vissza. Most menj, és tégy, ahogy akarsz!

– Rendben van. Isten veled.

Az asszony kiment. Nem telt bele tíz perc, előállt a két hintó. A lovak türelmetlenül kapáltak a garádics előtt. Imre dobogó szívvel, torokfojtó izgalommal várta, hogy mi lesz. Mikor az induló hintók zörgése felhangzott, az ablakhoz ugrott, és kinézett utánuk. Az ő hintója üresen ment elől, csak a cókók voltak rajta. Azt Meskó Miklós hintaja követte. Meskó ült benne meg Erzsi. Az asszony nem nézett vissza.

Dermedten állt az ablakban jó darabig, mint egy bálvány. Arra ocsúdott fel, hogy egy harmadik kocsi fordult be az udvarra. Henricié, a luteránus papé. A fürge papocska leugrott, és sietett befelé a házba. Egy perc múlva Imre ajtaján kopogott.

– Azért szólok be, tekintetes uram, hogy nem izen-é valamit valakinek Losoncra, szívesen elintézem. Megyek be a bálba.

Imre habozott egy pillanatig. Aztán rekedten megszólalt:

– Nézze, tisztelendő úr, ön nekem jó barátom, azt én tudom. Ön előtt nem restelkedem házi bajaimmal. A feleségem most ment be Losoncra engedelmem nélkül. Arra kérem, ne maradjon sokáig, jöjjön haza, és mondja el, mi történt a bálon! Attól tartok, hogy ez a boldogtalan asszony nagy könnyelműséget csinált. Ezt botrány nélkül aligha fogja megúszni. Nem is emlékszem, hogy társaságbeli hölgy ezt valaha is megtette volna.

Henrici ijedten lépett közelebb faluja földesurához:

– A tekintetes úr teljesen kikelt magából. Hiszen teljes testében reszket! Ilyen állapotban még nem láttam! Nem volna jó lefeküdni, és pihenni egy kicsit?

– Nem, nem, nincs nekem semmi bajom. Menjen, ne maradjon sokáig, és hozzon hírt!

Az ajtóból még ijedt csodálkozással nézett vissza a pap. Mivel komolyan nyugtalan lett a remegő ember miatt, még a régi kastélynál is leugrott, és szólt az özvegynek, menne át, a fiával valami baj van. Madáchné előbb átküldte Ninát, hogy menyé valóban elment-e hazulról. Aztán ájtott maga. Hetek óta nem volt már itt. Egyenesen be a fiához.

– Mi van veled, Emi?

– Semmi – felelte rosszul játszott nyugalommal Imre –, Erzsi tilalam ellenére elment Meskóval kettesben a losonci bálba. Megmondtam neki, hogy ide többet nem jön vissza.

Vállat vont, ijesztően elmosolyodott, reszkető kézzel kezdte tömni a pipáját. Anyja elszörnyedt, ahogy figyelte. Közelebb lépett hozzá. Imre félt, hogy most jön az „ugye, megmondtam”. De nem az jött. Az anyja a vállára tette kezét.

– Szedd össze magad, fiam! Most nagyon nehéz, de ezen túl kell esni. Én melletted vagyok.

Madách Imre még egy pillanatig tartotta magát. Nagyokat nyelt, fogát összeszorította. De hiába! A következő pillanatban elsírta magát, és ráborult a töpörödött öregasszonyra. Akit a másik miatt elhagyott, s akihez most a másik miatt visszatért. Az öregasszony nem mozdult. Erősen tartotta a vállára nehezedő, zokogó embert.

III.

Ezen az éjszakán Imre egyetlen szemhunyást sem aludt. Korán reggel úgy kelt fel, ahogy este lefeküdt volt. Első dolga volt átizenni az evangélikus paplakba, hogy a tisztelendő úr megjött-e már. Egy negyedóra múlva megint átizent. Valami csodálatos szerkezetet szeretett volna ott nyomban feltalálni, amellyel Losoncra nézhessen.

Reggel nyolckor megjött Henrici. Egyenesen a kastély udvarára hajtattott, nem is haza. A kis Ára reggeli bögése idehallatszott, Jolánka és Aladár civódása nemkülönben. A három gyerek most kel fel.

– Nos?

– Hát, bizony a baj megtörtént. Jelen voltam, mikor a tekintetes asszony Meskó Miklóssal belépett a bálba. Mindenki sóbálvánnyá lett a meglepetéstől. Veres Pálné volt az első, akihez a tekintetes asszony oda-lépett. Veres Pálné csak biccentett a fejével, és elfordult. Ugyanezt tette Veres Gyuláné. Ugyanezt tette Csernyus Emma kisasszony. A többiek is mind. Az egész bál alatt nem beszélt hozzá senki. Még Meskó Miklós nővére sem, az a Podhorszkyné. A férfiak sem kérték fel táncra. Csak Meskó Miklóssal táncolt folyton, senki mással. Pedig Han...

A pap rémülten harapta el a szót. De Madách valami kegyetlen mosolygással bölintott.

– Csak mondja nyugodtan! Pedig Hanzély Feri is ott volt, ezt akarta mondani, ugye?

– Ezt. A tekintetes úr ezt tudta? Bocsánatot kérek, ha megsértettem.

– Nem lehet már engem megsérteni. Csak folytassa, és mondjon el mindent nyugodtan. Szóval, Hanzély sem kérte fel?

– Nem. Sőt, valamit véletlenül meghallottam, amit talán fontos tudni tekintetes uramnak. Az ivóban éppen Hanzély mögött állottam, mikor arra jött Szent-Iványi Farkas. Azt mondja neki: „Hát te nem kéred fel azt a bolond asszonyt?” Erre azt mondta Hanzély: „Most már bajlódjon vele Miklós.” Azzal leültek inni, és másról beszéltek.

– Nos és? Tovább, hogyan volt? Fráter Pálné ott volt a bálon?

– Nem volt. Tovább ugyanez történt. A tekintetes asszony, úgy látam, daczból csak azért is ott maradt a bálon, és folyton táncolt. Mikor én reggel eljöttem, már kevesen voltak ott, de ő még mindig táncolt. Ja igaz, egyszer az ivóban leült Meskó Miklóssal egy asztalhoz. Annak az asztalnak a másik végén már ült egy társaság, de azokat nem ismerem. Mikor a tekintetes asszony leült, azok felkeltek, és elmentek egy másik asztalhoz. A tekintetes asszony sampányert hozatott Meskó Miklóssal.

– Ön nem beszélt a feleségemmel?

– De igen, odamentem hozzá és köszöntöttem. De a tekintetes asszony csak hűvösen fogadott. Engem ő nem nagyon kedvel, pedig Isten látja a lelkemet, sohasem vétettem ellene. De most, engedelmeivel, ha za megyek, mert majd' eldőlök az álomosságtól. Délig alszom, aztán... aztán visszajönnék, ha hasznos lehetnék...

– Köszönöm szépen, nagyon kérem, jöjjön át!

A pap elment, Imre átment anyjához, és azon frissiben elmondta, amit hallott. Az öreg hölgy összeszorított szájjal hallgatta a botrány történetét. Csak ennyit mondott rá:

– Milyen jó, hogy szegény apád ezt nem érte meg! Ilyen szegényre a megyében nem is emlékszem, pedig hatvanöt esztendősen vagyok.

Délelőtt járkált Imre, aztán egy félórát játszott Aladárral. A kisfiúnak ezen a napon különösen jókedve volt. Hogy szüleinek élete alatt reng a föld, azt nem sejtette hatéves fejével. Közben megérkezett Gaál, a plébános, aki a régi kastélyból áthozta Károlykát. A két fiút ő tanította olvasni. A gyerekek nekiültek az ábécés könyvnek, Imre céltalanul hányódott, kódorgott a gazdasági udvarban, ahol csizmaszárig ért a sár. Végre délben megérkezett Szontagh Pali, és ugyanakkor átjött Henrici. Szontagh már tudta a botrányt. Jövet Losoncról hazatérő ismerősökkel találkozott, akik megállították a hintáját.

– Én úgy képzelem, hogy Erzsí bent alszik Losoncon. Bizonyára fogadóban. Délután kel fel, kora délután érkezik. Én nem akarok itt-hon lenni, mikor megjön. Kimegyek a bikóci tanyára. Arra kérlek benneteket, gyertek velem.

Azok szívesen mentek vele. Szekérrel mentek ki a feneketlen sárban. Ott ebédelték a juhásznál. A két barát minden módon igyekezett a gyötrődő embert szóval tartani. Annak lázas foltok gyúltak ki az arcán.

Nagybetegnek látszott, szeme ijesztően beesett. Valahogyan agyonütötték az időt alkonyatig. Akkor Imre elszánta magát, hogy most már hazamegy. A pap még a kastély előtt leszállt a szekérről. Szontagh Pali be sem ment a házba, a gazdasági udvarban várta meg, míg kocsisa befog. Elment.

Imre csemetett Pass Andrásért.

– Megjött a tekintetes asszony?

– Igenis, megjött.

– Kéretem.

Erzsí belépett. Mély karikák látszottak szeme alatt. Bizonyosan több sampányert ivott, mint szabad lett volna. A mámort nagyon szerette.

– Foglalj helyet!

– Kérlek – szólt rögtön Erzsí ingerült hangon, mialatt leült –, azt előre megmondom, hogy prédikációt ne tarts nekem! Azt én unom.

– Nagyon megkönnyíted a dolgomat – mondta halvány mosollyal Imre –, azt hittem alázatos leszel és rémült, ha ráébredsz, hogy mit csináltál. De ha ilyen kihívó vagy, akkor én is könnyebben beszélhetek. Nem fogok prédikálni, ne félj! Csak egyszerűen közlöm veled, hogy mi tovább együtt nem élhetünk. Egy napot adok neked, hogy összeszedd a holmidat. Holnap mégy apádhoz. Vagy ahova akarsz.

– Hál' istennek – felelte az asszony.

– Hál' istennek? Ez furcsa. Azt hittem, hogy legalább egy kicsit sajnálni fogod az otthonodat.

– Otthon? Ez? Anyáddal és öcséddel? ** Ez nem otthon, ez pokol. Nagyon sok mindennek kellene történnie, hogy te engem itt vissza tudjál tartani.

– Igazán? Ez nem rossz. Talán azok után, amik történtek, még te diktálnál feltételeket. Humorod az van.

*A losonci bállal kapcsolatban egyelőre nincsenek megbízható információink; még a körülbelüli időpontját sem ismerjük. Palágyi Menyhért szerint a költő Szontagh Pali és Veres Gyulával ment ki Bikócpusztára.

**Meggondolatlan szavak; ezúttal talán Harsányi se gondolt bele abba, amit pedig részletesen leírt: a házaspárnak az új kastély volt az otthona, Madách anyjái a régi kastély volt, Károly pedig Csesztvén lakott.

– Nem humor ez, Emi, én komolyan beszélek. Te azt hiszed, hogy most kidobsz a házadból. Nagyon tévedsz, én megyek el. És ha vissza akarnál tartani, itt gyökeresen meg kellene változni mindennek. Először is anyádnak el kellene menni a faluból, Csesztvére, vagy akárhová, bánom is én! Aztán neked magadnak kellene megváltozni, de alaposan. Így nekem nem kellesz. Én feleségnek jöttem a házadhoz, nem házvezetőnőnek.

– Erzsi, ne vétkezz az Isten ellen! Nem voltam én mindig jó és hüszeges gondviselő?

– Haha! Gondviselőm! Mikor börtönben voltál, rongyosan jártam a gyerekeiddel együtt. Kiszégyelltem a szemem a cselédek előtt, mikor a bérüket kérték. Nem tudtam sőt venni. Ez volt az a híres Madách-házasság. És közben a drágalátos anyád örökös szekatúrája. Isten csodája, hogy megmaradtam Csesztvén! Más már régen szedte volna a gyerekeket, és ment volna Csécsére. De én maradtam és türtem.

– Maradtál, mert volt, aki visszatartson. Nem miattam maradtál, hanem Hanzély Feri miatt.

– Ne beszélj számarágókat! Hanzély Feri éppen úgy járhatott volna hozzám Csécsére, mint ahogy Csesztvére járt.

– Azt már nem hiszem! Kláriék aligha egyeztek volna bele, hogy a szemük előtt csalj meg engem.

– Kikérem magamnak! Én nem csaltalak meg. De most már hiába való ezekről beszélni. Arról beszéljünk, hogy mit akarsz. Mi lesz a gyerekekkel?

– A gyermekek itt maradnak. A fiúról nem is kell beszélni, az természetesen az enyém. A kislányokat pedig te nem nevelheted. Azokból másféle asszony lesz, mint te vagy. Néha meglátogathatod őket, nem mondom. De minél ritkábban. És inkább nem Sztregován. Majd megkapod őket, hol karácsonyra, hol húsvétra.

– Mert te így elhatározod? És én szó nélkül belemegyek, azt hiszed? Nevetséges. A gyerekeket viszem magammal, punktum.

– És miből fogod eltartani őket?

Erzsi elgondolkodott. Aztán bölintott.

– Persze. A pénzed. Egyebet se tudtok, mint hencegni a pénzetekkel. A híres Madáchok. De ha már nincs harisnyám, amit a lábamra húz-

zak, akkor a pénz nincs sehol. Akkor a méltóságos asszony a kedvenc unokának küld mindent a Szőnyi intézetbe,* itthon pedig Madách Károly juhot vesz. Csak nekem és az én gyerekeimnek nem jut semmi. Fínom emberek vagytok.

– Nézd, Erzsi, én elhatároztam, hogy akármit mondasz, én nyugodt maradok. Csak szídjál engem, meg a családomat kedvedre. A lényeg az, hogy holnap pakolsz innen, a gyerekek pedig nálam maradnak. A többi majd megtárgyalom a családdal veszekedés nélkül. Légy szíves majd Pali bátyádat megkérni nevemben, hogy fáradjon el Sztregovára, hogy írást csináljunk. Az írásban majd benne lesz, hogy mennyit kapsz évenként.

– Rendben van, de egyet kikötök. Anyádnak mondd meg, hogy nagyon téved, ha azt hiszi, hogy ő győzött. Én magamtól megyek el innen. És nagyon örülök, hogy elmehetek.

Erzsi már állott. Már készült kimenni a szobából.

– Nagyon örülök, hogy örülsz. Most látom, hogy ezt a dolgot már rég rendbe kellett volna hozni. De én számár, az érzéseidet akartam kímélni. Azt hittem, hogy a régi érzésből legalább egy szikra megmaradt. Hiszen valaha szerelmes voltál belém.

– Én téged sohasem szerettelek.

Imre azt hitte, nem jól érti. Beletartott pillanatokba, míg a mondat értelmét fel tudta fogni.

– Nem szeretted? Akkor miért jöttél hozzám?

– Jó kérdés. Eladósodott apa lánya voltam, anya nélkül, nyűg a nyakán. Halálos unalomban és örökös szegénységben éltem Cséhtelken, nem volt kihez egy jó szót szólnom. Én apámnak voltam terhére, ő nekem. Akkor idehoztak** Nógrádba. És jöttél te. A nagy parti. A dúsgazdag fiatalember. Az eladó leány mesebeli szerencséje. Bóttal kellett volna agyonverni, ha nem megyek hozzád. Hozzád mentem. Ennyi az egész.

*Huszár Anna egy évvel később, 1855 júniusa körül tért végleg haza a pesti leánynevelő intézetből Sztregovára.

**Pontosabban: visszavitték (talán csak látogatóba) Nógrádba, hiszen ott született, és 14 éves koráig ott is élt (apja csak 1841-ben váltotta meg a cséhtelki ősi birtokot, és csak akkor költözhetett oda a gyerekeivel).

– És nem szeretted soha?

– Azt nem mondom.* Voltak pillanatok, mikor azt hittem, hogy szeretlek. Szerettem hallgatni a hangodat, mert nagyon kellemes hangod van. És a kezedet szerettem nézegetni, hogy milyen szép a kezed. Azt mondtam magamban, hogy arisztokratikus kezed van, vékony, hosszú, finom kéz. Egy olyan buta lánynak az ilyesmi imponál. Azóta bezzeg meggyűlöltem a kezedet, mert megláttam, hogy éppen olyan, mint anyádé. De akkor ezt még nem vettem észre. És imponált nekem, hogy olyan tudományos vagy. Elhitettem magammal, hogy szeretlek. De mikor összekerültünk, már az első időkben felébredtem. Rájöttem, hogy csak szeretlek, de nem vagyok beléd szerelmes. Ha nem lettél volna olyan roppant okos, olyan kifogástalanul és utálatosan lovagias, ha csak egyszer éreztem volna, hogy brutális vagy, hogy férfi vagy, hogy elgázolsz, hogy torkon ragadsz... nem, nem. Csak politizáltál a barátaiddal, és bújtad a könyveket, és... eh, hagyjuk az egészet! El volt ez rontva az elejétől kezdve.

Madách Imre a két tenyerét rászorította két égő orcájára. A szemét nyomkodta. Az asszony minden mondata dorongütés volt a fejére. Csak álmában szokott megélni ilyeneket az ember: azt álmodja, hogy kristálytisztá tóban úszik, úszik hosszú ideig nagy gyönyörűséggel, és akkor veszi észre, hogy sárban és mocsokban henterereg már órák óta.

– Szóval nem szeretted. Jó. De akkor magyarázz meg nekem valamit. Hanzély Feri téged, mint magad mesélted, erőszakosan ostromolt. Ha nem szeretted, mi tartott vissza?

Az asszonyt meglepte a kérdés, Hallgatott. Látszott az arcán, hogy érveit próbálja rendezni a védelemre.** Imre folytatta.

*Kétséges, hogy Fráter Erzsébet ennyire abszurd módon következetlen lett volna. Talán csak a regényíró volt módfelett indiszponált, figyelmetlen. Hiszen pár sorral feljebb pontosan azt állítja Erzszi („Én téged sohasem szerettelek”), amit most férje kérdésére válaszolva tagad.

**Az író itt se gondolta át, amiről pedig a korábbiakban már írt. Erzsinek nem kellett keresnie a választ férje kérdésére. Egy idő után a terhessége, majd jó ideig a szülés (amely tartós vérzéssel járt) akadályozhatta őt, később bizonyára az udvarló se szorgalmazta a szorosabb testi kapcsolatot a himlős nővel.

– Más nem tarthatott vissza, csak az, hogy szeretsz. Magad voltál, ellenőrzés nélkül. A vérednek nem igen tudsz parancsolni, ismerlek. Mi tartott vissza? Tehát vagy akkor hazudtál, mikor azt mondtad, hogy nem történt köztetek semmi, vagy most hazudsz, mikor azt mondog, hogy nem szeretted.

Erzsi hallgatott. Most már nem kereste a válaszokat. Most már feltette magában, hogy hallgatni fog. Imre odalépett hozzá, és hirtelenül gorombán vállon ragadta.

– Most ne hallgass, hallod-e! Most beszélj, a keservit neki, mert nem tudom, mit csinálok.

Az asszony lerázta magáról a goromba markolást. Hátrált. Szenvedélyes haraggal kiáltott:

– Hozzám ne nyúlj! Igenis megcsaltalak! Ha ezt akartad tudni, hát most tudod.*

– Ne kiabálj, az Isten szerelmére! Muszáj ezt meghallani mindenkinek, aki a folyosón járkal?

– Csak hallják meg, bánom is én! Annak örülnék, ha minél nagyobb volna a szégyen, hogy anyád minél mélyebbre süllyedjen a föld alá szégyenében. Ezzel tartozom neki. Hét esztendeje aláz meg folyton, minden alkalommal, hét esztendeje tapos a fejemre a göggyével és a ridegségével, az életem hét esztendejét mérgezte meg, úgy, hogy soha nem volt egy pillanatom sem keserűség nélkül. Mert nem voltam dúsgazdag, mert nem voltam mágán kisasszony. Minden szavában, minden pillantásában lenézés. Ahogy nem felelt, ha valamit kérdeztem tőle, abban benne volt az irtózás, mintha fekélyes lettem volna. Lefricskázott magáról, mint a hernyót. Hát bennem nincsen büszkeség, azt hiszitek ti? Én csak olyan utolsó féreg vagyok, akit mindenki eltaposhat? Én is túrtam, amíg győztem a nyelést, de aztán egyszer elég volt. Igenis, megcsaltalak, mert belehajszoltatok.

– Én hajszoltalak bele a börtönből?

*Madách sohasem tudhatta meg az igazat; és más sem! Szemtanú híján egy vagy két személy tudhatta: Erzszi (ő bizonyosan) és esetleg egy férfi, az „elkövető”, amennyiben valóban volt csábítás.

– Te. Mert úgy hagytál itt anyádnak, mint szabad prédát. Ő tudta, hogy csinálhat velem, amit akar, te övele úgysem merészelsz szembe szállni. De én mertem. Ha ő engem megalázott, akkor azt úgy visszafizettem neki, hogy nyögött kínjában, azt mondhatom. És örök életében meg fogja emlegetni Fráter Erzsit, aki neki jó és derék menyje lett volna, ha ő is úgy akarta volna.

Erzsi kiegyenesedett, mint a bosszú gőgje maga. De magánkívül volt az izgalomtól. Arcán vonaglottak a vonások, nem lehetett volna csodálni, ha a következő percben összeesik. Imre megragadta a kezét és megszorította, hogy az asszony feljajdult.

– Mikor csaltál meg először? Felelj! Mindent akarok tudni!

Az ajtón kopogtak. András inas nyitott be. Imre gyorsan eleresztette az asszony csuklóját.

– Tálalva van, tekintetes uram.

– Csak egyenek a gyerekek a dadával, nekünk dolgunk van. Mi majd eszünk később.

Az ajtó becsukódott.

– Mikor csaltál meg először?

Ez volt este nyolc órákor. Félitzenegykor mentek vacsorázni. Nyolctól félitzenegyig az asszony minden megvallott. Megcsalta a férjét Hanzély Ferivel és megcsalta Meskó Miklóssal is. Az osztrák tiszttel nem csalta meg, azzal két ízben csókolózott, ez volt minden. A faggatásból semmi részlet sem maradt ki. A férj ádáz kéjjel vájkált saját kínjaiban, minden apró árnyalatot akart tudni, szavakat, helyzeteket, leveleket. Erzsi eleinte még dacos felszabadultsággal válaszolt minden kérdésre. Hogy válaszhai rettentő fájdalmat okoznak a faggatónak, azt szinte elégtétellel nézte. Bosszúvágását töltötte ki azon az emberen, aki mellett mellőzöttek, megalázottak és magára hagyottak érezte magát. De mikor már mindent megvallott, egyszer csak megváltozott a tartása. Visszavonni már nem tudott semmi, de legalább elkezdte szépíteni a dolgokat.

Az elfonnyadt, órákig melegen tartott vacsorát némán ették végig, csak éppen hogy egyenek valamit. Nem beszélhettek semmit, a tálaló mellett ott állott az álmos inas. Gyorsan ettek mind a ketten, csak úgy tessék-lássék. És már siettek vissza Imre szobájába. Valami öngyilkos

vágy hajtotta mindkettőjüket, valami ösztön fájni, szenvedni, lelküket marcangoltatni. Erzsi most már elsírta magát. A nagy vallomáson túlesett, a beismerő vádlott elvesztette konokságát, s ezzel együtt erejét is. Most már alkudozni kezdett. Már úgy forgatta mondatait, hogy talán remény lehetne egy új életre, amelyet el lehetne kezdeni, ha mind a ketten mindent elfelejtenének.

– Hogyan képzeled ezt? Hát lehetséges, hogy én téged valaha ebben az életben megcsókoljalak?

– Én nem mondom, hogy most, rögtön. Hanem ha elmegyek Csécsére egypár hétre, talán lecsillapodsz te is. Élhetünk egymás mellett úgy is, hogy csak a gyerekeknek élünk. Ha anyád nekem békét hagy, én el tudok neki felejtetni mindent.

– Nem, nem, ez nem megy. Te elfelejthetsz mindent, de én nem. Ennek vége. Most csak azon kell lenni, hogy minél simábban túlessünk rajta. Aztán ki-ki elkezd a maga új életét.

– Neked könnyű, neked megvan az otthonod. Anyád van, aki szeret. Barátaid vannak. De énnekem senkim sincs ezen a kerek világon. Apámnak csak teher leszek. Más ki van?

– Édes Istenem, hát Meskó Miklós. Ha szeretitek egymást, most szabad leszel, tiétek a világ.

– Eh, hagyj nekem békét Meskó Miklóssal! Most esküdözik, hogy imád. De ha majd egyedül leszek...

– Sajnálom, ezt korábban kellett volna meggondolni.

Erzsi sírt és hallgatott. De azért nem mozdult a székről. Most már ő szerette volna nyújtani a beszélgetést. Az a dacos és elszánt asszony, aki az elmúlt délután olyan keményen állott ura előtt, már nem volt sehol. Imre viszont erősebb lett. Az asszony minden tapogatózó kísérletére kereken tagadó válaszokat adott. Itt nincs már semmi más választás, mint hogy Erzsi holnap elmegy Csécsére.* A válási szerződés részleteit majd megtárgyalja Fráter Pállal. Most pedig aludni kell menni, mert hajnal van.

*Ekkor már valószínűleg nem Csécsén élt Fráter Pál. 1854 tavaszán Ecsédről keltezte Madáchnak írt levelét, és a válási egyezséget is Ecséden írták alá (számos életrajz tévesen Ecséget adja meg helyszíneként).

Együtt mentek a közös hálósobába. Ott Imre fogta paplanját és vánkosit.

– Mit csinálsz? – kérdezte az asszony.

– A szobámban fogok aludni a díványon.

Erzsi megsemmisülten hallgatott. Aztán rögtön heves sírásra fakadt. Mint akitől hirtelen elvették utolsó reménységét. Talán még várt valamit attól, hogyha eloltották majd a világosságot, a sötétben tovább beszélnek. S ha elképzelhetetlen is, hogy Imre el ne rántsa kezét az érte nyúló kéz elől, de mégis... És most a férfi, hóna alatt a párnákkal és takarókkal, megy kifelé. Kezet sem fog, csak kurta jóéjszakát dob hátra a sorsával egyedül maradó asszonynak.

Másnap Erzsi egész délelőtt sírt. Hol egyik, hol másik gyermekét deldelgette sírdogálva. Szerette volna, ha Imre látja a gyermekei mellett szenvedő anyát, hátha megesik rajta a szíve. De Imre nem mutatkozott. Kiment a gazdaságba. Feleségének üzenetet hagyott, hogy a hintó ebéd után két órára be lesz fogva. Ebédre megjött.

– Becsomagoltál?

– Nem értem rá! Sok dolgom volt a gyerekekkel.

Imre nem felelt. Csengetett a szobalánynak.

– Minden dolgot abba hagyod, és segítesz a tekintetes asszonynak csomagolni. Ő majd rendelkezik, hogy mit csomagolsz.

Erzsi kénytelen volt felállni, és menni a szobalánnyal. Az ebéd nyugodtan telt el, Imre még tréfálgazott is. Aladással mókázott, s a gyerek nagyokat kacagott. De ahogy anyja sírva fakadt, elmúlt az ő kacagása is. Csendesesen evett tovább. Ebéd után ketten maradtak, férj és feleség.

– Azt szeretném – mondta Imre –, ha nem csapnál tragikus búcsút a gyerekekkel. Kár volna nagy jelenetekkel izgatni őket.

Erzsi még mindig kapaszkodott mindenféle kitalált szalmaszálba. Hogy a házat így nem hagyhatja, még egy nap kellene neki, míg mindenről rendelkezik. Elég lesz, ha holnapután elmegy. Vagy legalább csak holnapig maradhasson. De Imre csak a fejét rázta csökönyösen. Nem, most kell indulni. Egy órát sem ad ráadásul. a hintó előállott.

Volt már három óra is, mire Erzsi ott állt útra készen. Még mindig próbálgazott.

– Emi, nagyon kérlek, gondold meg...

– Nem. Meggondoltam. Ne tedd nehezebbé, amin nem lehet változtatni. Búcsúzz el a gyerekektől, de feltűnés nélkül.

Az asszony bement a gyerekekhez. Megcsókolta őket. Jolánka volt a legkedvesebb gyereke, annak odasúgta:

– Jól viseld magad, akkor érted jövök nemsokára, és elviszlek Pali bácsiékhoz.

Már fent ült a kocsin, de még mindig kísérletezett:

– Emi, még nem késő. Csak legalább egy napot adj még! Ha egy napot adnál...

– Hajts! – kiáltott Imre a kocsisnak.

Mint ahogy a dobpergés belefojtja a halálraítélthe az utolsó könnyörgést, úgy nyomta el Erzsi utolsó mondatát az induló hintó robaja. Imre sarkonfordult és bement a házba. A szobájában leült íróasztala elé, lekönyökölt, és két tenyerébe támasztotta arcát. Most kezdett csak igazán szenvedni.

De Erzsinek igaza volt: akinek anyja van és barátai vannak, annak könnyebb. Az anya hosszú és részletes tervet mondott el, hogyan fogják a kastélyt átrendezni. Ezt ő már régóta kifundálta magában, hiszen ez a házasság fel fog bomlani, aziránt nem lehetett kétség. Henrici napja legnagyobb részét a kastélyban töltötte. Szontagh Pali eljött, hogy két napig el se menjen. Jöttek Veres Pálék, jöttek Veres Gyulák. S velük együtt jöttek a hírek: a botrány egy pillanat alatt szétszaladt a megyében, egész Nógrád a losonci bált tárgyalja. Meskó Miklós összeveszett a nővérével. Erzsit súlyosan elítéli mindenki, Imre iránt mindenki őszinte részvétet mutat.

És eljött a harmadik napon Fráter Pál. Azzal kezdte, hogy nem válási szerződést jött tárgyalni, mert arról szó sem lehet. Hanem a gavalérhoz jött, a született úrhoz, aki mindig nobilis volt, és bizonyára most is nobilisan meg fog bocsátani egy boldogtalan, megtévedt, és bűneit keservesen bánó asszonynak.

– Olyan derék, jó asszony még nem volt, amilyen ez lesz, hidd el nekem! Ez most már tudja, hogy mit kockáztat, ha nem vigyáz magára.

Imre végighallgatta a mondókát türelmesen. Aztán válaszolt:

– Erzsi ebbe a házba nem jöhet többé vissza. Minden szóért kár, amit erre pazarlunk. Jobb, ha mindjárt a dologhoz látunk. Mindenekelőtt

megkérdem, van-e teljes felhatalmazásod Erzsitől, mert ha nincs, akkor ne is kezdjük el. Izenetek közvetítésével nem megyünk semmire.

– Ha ilyen szigorú vagy, akkor tárgyaljunk, nem bánom! Igenis, van korlátlan felhatalmazásom. Erzsi rám bízott mindent.

Imre előszedett egy kész írást az íróasztalon heverő holmi közül. Ő már megcsinálta a válási szerződés tervezetét. Fráter Pál átfutotta. Bólintott.

– Tárgyalási alapnak elfogadható. De csak alapnak. Erzsi a gyerekekről nem mondhat le. Legfeljebb a fiút hagyhatja nálad. A két leánykát viszi magával Biharba. Atyjához fog költözni.

– Arról szó sem lehet! A gyerekek ittmaradnak.

Elkezdtek tárgyalni. Tárgyaltak órákon át. Mindenben meg is egyeztek, csak a gyerekek dolgában nem. Fráter Pál elment azzal, hogy értekezik Erzsivel, és majd eljön megint. El is jött. Heteken át tárgyaltak, nem jutottak dűlőre. Közben Madách Károly esküvője is hátráltatta az elintézt. Nagy lakodalom volt, fényes násznép. Bécsből lejött a menyasszony nagybátyja, de la Motte Antal gróf, kegyelmes úr, kamarás, osztrák belügyi osztályfőnök, hogy jelen legyen néhai sógora, a Neugebäude udvarán kivégzett Csernyus Emánuel leányának esküvőjén. Lejött leánya, Róza grófnő is, ő volt az egyik nyoszolyólány, a másik a menyasszony húga, a kis Csernyus Ida. Vigyázó gróf, a vőlegény legjobb barátja, volt az egyik vőfély, Majthényi Géza a másik. Két Luszénszky bárón is eljött, csupa előkelőség volt az egész. A fiatal párt Gaál tisztelendő adta össze, a szertartást Nagyzellőn tartották, a Csernyus-birtokon. Esküvő után negyednapra özvegy Madáchné Sztrégován nagy ebédet adott a fiatal pár és a násznép részvételével. Ez a lakodalom kedvére való volt az öreg hölgynek, nem mint az a hét év előtti, amelynek áldozata sápadtan, szórakozottan, kínosan ténfergett a násznép között.*

Végre megállapodtak a tárgyaló felek. Imre engedett. Belement abba, hogy a nagyobbik leánygyermek, Jolánka, az anyjánál nevelkedjék. A régi tervezetet eldobták, és kitűzték a végleges találkozózt Fráter Pál házához, Ecsédre. A nyári hónapokat ecsédi nyaralójában szokta tölteni

*Madách tanúként vett részt Nagyzellőben az esküvőn.

Fráter Pál, itt kellett találkozniuk a szakító házaspáraknak, hogy a szerződési okmány végleges szövegét mindketten helybenhagyják. A találkozás nem ígérkezett nagyon izgalmasnak, minden jel arra mutatott, hogy Erzsi beletörődött a változhatatlanba.

Fehér nyári ruhát hordott Erzsi, kissé lefogyott az elmúlt hetek alatt, de friss volt és kíváncsi. Férjét nyájasan üdvözölte, szinte úgy látszott, hogy fesztelenül tudnak érintkezni egymással, mint két jó ismerős, akik kölcsönös engedékenységgel kötnek barátságos egyezséget valami peres ügyben. Mikor leültek tárgyalni, még nevettek is, mert Fráter Pál megbotlott a szőnyeg sarkában, és amilyen hosszú volt, úgy elvágódott a földön.

Erzsi cédulát tartott a kezében, arról olvasta le különböző kívánságait, amelyek eszébe jutottak időközben. Imre feltűnően engedelmes volt. Erzsi kívánságai berendezési tárgyakra, ékszerekre és ilyesmikre vonatkoztak. A való férj elsőtől az utolsóig minden kérését teljesítette.

– Lám, hogy megértitek egymást – mondta Fráter Béla, Erzsi fivére, aki szintén eljött a tanácskozásra –, nem lehetne vajon megpróbálni, hogy...

– Nem, nem – vágott közbe gyorsan Imre –, erről most már kár beszélni.

Erzsi felkelt és kiment. Nem akart férje előtt sírni. Az okmányt Imre fogalmazta meg végleges formájában. Imre kötelezte magát és halála esetére örököseit nyolcszáz forint évi tartásdíj fizetésére, félévenként előre. Négy száz forintot majd Pesten fizet augusztusi vásárkor, az okmányt úgyis Pesten kell a hatóság előtt hitelesíteni, hogy érvényes legyen. Jolán anyjánál marad, s ha tizedik évét eléri, még kétszáz forintot kap nevelési költségekre évenként. Erzsi holmiját Imre tartozik Cséhtelekre szállítani. Erzsi lemond a maga személyének örökségi igényeiről. Tanúk: Fráter Pál és Fráter Béla.

Az okmányt Fráter Pál olvasta fel aláírás előtt. „Alólirottak érett s hosszas megfontolás után meggyőződve, hogy a házasságot fenn tarthatására okvetlen megkívánható kölcsönös bizalom, egyetértés és önmegtartóztatás közöttünk visszatartóhatatlanul megszűnt, minek eredményül nemcsak saját magunk örökös boldogtalansága, de a felbomlott családi élet következtében gyermekeinkre nézve is sokoldalú kár kö-

vetkeznék, egyetértőleg elhatároztuk ezen továbbra fenntarthatatlan állapotnak véget vetni, s elválásunk okainak gyöngédtelen s kellemetlen bővebb feszegetését mellőzve, melyeket pörösködés útján bíró előtt el nem hallgathatnánk: közmegegyezéssel egymástól örökre és végképp elválni, következő feltételek alatt...”

Erzsi ekkor már az asztalra borult és sírt. Meg kellett várni, míg összeszedi magát, hogy a felolvasást folytatni lehessen. Mikor Fráter Pál a felolvasást befejezte, Erzsi dacosan nyúlt a tollért, és azonnal aláírta az okmányt. Mintha sietett volna, nehogy valaki megakadályozza. Aztán Imre írta alá a szerződést. Felállt és így szólt:

– Légy szíves befogatni nekem, Pali bátyám! Amíg fognak, még egy pár apróságot elintézhethetünk.

Próbálták marasztalni, nem maradt. Erzsivel egy szót sem váltottak többet, az asszony földre is vonult, mintegy mutatni, hogy nem akar most már semmit.

– Viszontlátásra, Erzsi – szólt végül Imre kezét nyújtva –, Pesten a stempli miatt még találkozunk.

Udvariasan kezét csókolt, elbúcsúzott a többiektől is, és sietve ugrott fel a kocsira. Az országúton maga elé idézte behunyt szemmel az asszony elegáns, kíváncsú alakját. Dacosan megrázta a fejét a látomásra. Férfiúi sérelme még embertelen fájdalommal kínozza belülről.

Egy hét múlva váratlanul megjelent Sztregován Erzsi. Imre meglepetten, elboruló arccal fogadta.

– Ne haragudj, Emi, muszáj veled beszélnem. Előbb megcsókolom a gyerekeket, aztán adj nekem egy negyedórát.

– Kérlek.

A szobájában várt, amíg az asszony végez a gyerekekkel.

– Foglalj helyet. Csak arra kérlek, hogy röviden végezzünk, nekem nagyon sok a dolgom.

– Nem hosszú az én mondanivalóm. Azért jöttem, hogy bocsáss meg nekem.

Imre nem tudott szólni. Csak a fejét rázta. Erzsi egyetlen mozdulattal térdre vetette magát a férje előtt. A két kezét könyörögve kulcsolta össze, úgy nézett fel a nemet intő férfiarcra rimázkodó, alázatos nézéssel, könnyben úszó ábrázattal.

– Emi, én nem tudok nélküled élni. Könyörgöm neked, vegyél engem vissza!

– Nem tudsz nélkülem élni? Hiszen azt mondtad, hogy sohasem szertéltél.

– Eh, mondtam én mindent számárságomban és elbizakodottságomban. Azt hidd el, amit most mondok. Nem tudok tőled elszakadni. Térdén állva kérlek, vegyél vissza! Bocsáss meg, bocsáss meg!

– Nem tehetem. Én nem tudok az életben rád nézni többet.

– Nézd, Emi, én nem kívánom, hogy szeress. Csak tűrj meg magad mellett! Gondold, hogy cseléd vagyok a háznál. Nem tartok igényt semmire. Elmegyek anyádhoz, és alázatosan bocsánatot fogok tőle kérni. Károlytól is bocsánatot kérek, ha akarod. Emi, én meghalok, ha eltaszítasz magadtól. Nézz rám, hát nincs neked szíved, nem sajnálsz meg engem?

Az asszony a férfi ölébe temette arcát. Könnyei megnedvesítették férje ruháját. Kezével a férfi térdét fogta át, úgy szorította arcát hozzája. És zokogott szíve mélyéből, keservesen, mint egy megriadt gyermek.

– Emikém, mindenem, drágám, egyetlenem, hiszen te valaha szeretél engem, hiszen úgy tudtál dédelgetni, úgy tudtad simogatni a hajamat, emlékezz vissza arra a régi időre, a te Erzsikédre, Emikém, könyörgöm neked, hát mit mondjak, hogy megsajnálj engem, nézd, legalább próbaidőre vegyél vissza, én úgy fogok igyekezni, majd meglátod, én a küszöbön fogok hálalni, ha akarod, mint a kutya, hát mit csináljak, az Isten szerelmére, hát mondd meg, mit csináljak, én belepusztulok ebbe, Emikém, térdén állva rimámkodom neked, én nem kívánom, hogy valaha az életben megcsókolj, én tudom, hogy azt nem érdemlem meg, csak itt maradhassak melletted, és a gyerekek mellett, ne is beszélj hozzám soha, hogyha nem akarsz, csak nézd el, hogy itt élek a házban, Emi, mindenre kérlek, ami szent...

Ekkor Imre keze már rátévedt az ölébe furakodó fej selymes hajára. Simogatta az asszony fejét. Mint valaha régen. Erzsi felhőrdült örömeiben. Boldog mosollyal tekintett fel férje arcára. Azon is patakzottak a könnyek.

– Megbocsátasz nekem?

De Imre, mialatt az asszony haját simogatta, csak rázta a fejét folyton. Nem, nem. Az asszony most már nem könyörgött, csak sírt. Hosszasan, mint gátja szakadt áradat. A férfi is sírt, és simogatta az ölében zokogó fejet. Egy idegen azt hihette volna, hogy egymáshoz gyöngéden ragaszkodó házaspár ez, akik valami közös nagy veszteséget siratnak.

Hosszú sírás után Erzsi végre felemelkedett. Megtörölte szemét, fáradt és náthás hangon szólalt meg.

– Egyet még mondok neked, Emi. Azt sem bánom, ha zsarolásnak veszed. Ha te engem csakugyan eltaszítasz magadtól, én el fogok zülteni. Ismerem magamat. Ezt gondold meg. Én most elbúcsúzom a gyerekektől, és várok a pesti találkozásig. Abban a reményben fogok élni, hogy azt az írást Pestről stempli nélkül fogom visszahozni. Isten veled, nem adok kezet, mert ha hozzád érek, akkor megbolondulok.

Súgva, sírva tette hozzá:

– Úgy szeretlek, hogy majd meghalok érted. Isten veled.

Kiment a szobából. Jó negyedóra múlva hallatszott a kocsizörgés az udvar felől. Elment.

Pesten még találkoztak az augusztusi vásár napján. Amint megláták egymást, Erzsi megingott. És látszott rajta, hogy nem színészkedik. Félrevonta fejét.

– Emi, ez az utolsó perc. A sorsom a kezekben van. Ha Istent ismeresz, bocsáss meg nekem!

– Megbocsáthatok neked, de amit tettél, azt nem tudom elfelejteni.

– Szóval, vége?

– Vége.

Az okiratot hitelesítették két példányban. Imre az egyiket magához vette, és átadott Erzsinek egy borítékot.

– Ez a mai napon jár neked. A négyszáz forint van benne. Írd majd meg Borynak, hogy mikor akarsz Sztregovára jönni Jolánkáért. Én nem leszek otthon, mert most egy pár hétre Veres Paliékhoz költözöm Vanyarcra, amíg anyám a kastélyt átrendezi. Isten veled.

Gyorsan kezet csókolt. Az asszony mindenáron férje tekintetét kereste, de hiába. Imre elfordult, és köszönést intvén a többieknek, már el is sietett. Többet nem látták egymást.

Pár nap múlva nem Boryhoz, hanem özvegy Madáchnéhoz levél érkezett Sztregovára. Az anya szó nélkül adta át fiának.

„Egyedül Anyai lelke elejébe! Bocsánatot kérve vagyok bátor és Imre könyei és lelke fájdalmatul erőt nyerve ezen egy pár sorokat Anyás szíve elejébe bocsajtani, itt a' pertz hol Imretől és kedves Gyermekeim túl elkelve[nom] [?] az igaz hogy sok részt magam vagyok oka, mert nem keletet volna engedni, nemi fájdalomtúl magamat anyira elragadni, de elhagyatva, és ellenem anyian armankottak, és én bennem a' datz erőtt nyerve, el jött azon idő a' sok fere értések után, hogy Imre elküldött magatúl, ezt érezem hogy meg erdemletem tu le, de Istenemre mondom soha szívem meg nem hült eránta forron érzenie, ezt csak most érzem midőn itt a' keserű elválás pertzei.

Hoszas nem akarok lenni, csak azt jegyzem meg, hogy mán elkésve Imrét kiengesztelni <a> egyedül még azon szerencse volt reám néz[ve] be menni Pestre és ha még lehet, közöttünk törtent[er] szerentsétlen írást tsempli nélkül haza hozni, de kesső volt a faradozás, oda volt az utolsó remény reszemrül, e késedelem oka pedig tessék meg hinni, csak azon okból eset, hogy túlbecsültem magam, és az is vissza tartot, szerettem volna Imre nyúltota volna vezető jobját felém, az igaz Ecséden szépen viselé magat irányomba, de jötek dolgok fel mik engem vérig sértetek, ezután lelkem is mét felvete álarztúl datzosságot, és várt egy más kedvező pilanatot de az indolat sokszor eltevesztete a' pertzeket, sokszor a' bártortalanság is okozta hogy Imrének nem mertem szólni, míg végre eljött az utolsó pertz erzem hogy az eletty fogy bennem ha meg kel Emitúl és Gyermekeimtúl válni, Emit terdeim kértem bocsásonmeg látva hogy ő is fájó szível valik meg tülem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsánatát nem merve ki mondani

Még ez volt hátra Anyai szívemnek Emmő kegyes Any[j]anal tanácsot kérni, az igaz hogy mán az utolsó pertzbe teszem, de meg lehet győződve, hogy lelkem melyeből ered, és egyedül Anyai szívem és Imre iránti forró ragaszkodásom bátorít ezen lépésre legyen Biró feletünk, hogy vané meg remény Eminek megelegedést megnyugvást szerezhetnem, és nem e lesz szegyen kedves fíjának ha nekem meg bocsájt, hosszant beszélünk egymással, és meg vagyok győződve hogy Emmi át látja hogy az indolatt messzeragadott mint ketönket, és csak ezért valni kel egymastúl, fajdalommal és banattal, szívem érzé hogy meg ha Emmi

meg bocsájtot volna a' jövő boldog lett volna közöttünk, és így hogy lelkem meg tegye mind azt mit fájdalma sugal felkérem lelke sugalataból eredő tanácsát a' vagszó pertzekbe, szoljon Emivel és mit határoz én meg nyugszom benne ha még érdemes vagyok tanácsa elfogadására, higye meg hogy büszkeségből is nem kértem edig, semmi más vissza nem tartot de evégső pertzekbe elhagyott és a' szeretet uralkodott feletem, borzadva az elvalastól, banatos szivvel elvárva Emi által üzent, vagy sorokba helyezett válaszát, és ha nints bocsánat számomra, úgy szegén Jolánkára kérem nagy Anyai áldását, hogy minyajunkal az Isten szeretete maradjon. Bocsánatot ker banatos lelkem Erzsi”.

Imre lihegett a végén, úgy felizgatta a megrendítő levél. De már tudta magáról, hogy nem fog megbocsátani. Két boldogtalanság közül a kisebbiket akarta.

- Mit fogsz válaszolni? – kérdezte anyját.
- Nincs válasz – felelte az özvegy.

IV.

Imre nem volt Sztregován, mikor Erzsi eljött Jolánkáért, hogy elvigye magával Biharba. Elment hosszabb látogatásra Veres Pálékhoz, mert ezeket a napokat nem akarta a most szétszakadó otthonban átélni. Erzsi nem találta férjét a kastélyban. De ide nem is engedték fel. Özvegy Madáchné úgy rendelkezett, hogy Erzsi hintaja ne hajthasson fel a kastély udvarába, hanem várja meg Jolánkát a falusi kocsmában, majd odaviszik hozzá a gyereket. Így is történt. A kocsmá köré emberek gyűltek. A sztregovai tótok lent a kastély lábánál jól tudták, mi történt a kastélyban: a földesúr elkergette az asszonyt. És most még a kastélyba sem szabad neki felmenni, a kamarásné nem engedi.

Nina, a púpos társalkodónő hozta le a gyereket. Két béres hozta a kislány holmiját, hogy azt a hintóra kötözzék. Anya és leánya a bámészkodó tótok csoportján haladt keresztül, mikor végre kocsiba szállottak és elindultak. A hintó tovarobogott; egy nagy napernyő, és mellette egy kis napernyő látszott rajta. Aztán elült a porfelhő, és a hintó nem volt sehol. Madách Imréné elment Nógrádból örökre. Mire férje hazaért az otthonba, már felforgatva találta a közös hálósobát. Anyja átrendezte ideiglenesen a szobákat addig is, míg visszaköltözik a nagy kastélyba. Majd tavasszal.

Nehéz tél volt. Beleesett Erzsébet napja novemberben, és beleesett a karácsony. De beleestek a hétköznapiak is, amelyek minden emlékeztető nélkül is minduntalan meglebegtették a kastélyban a messzire távozott asszony s a kisleány emlékét. Családtagok és ismerősök mind gyöngéden kímélték a hallgaton szenvedő ember fájdalmát, de az ilyen fájdalomnak még a tapintat is fáj. Ha a vendég beszélgetés közben valami régebbi dolgot említ, amelynél okvetlenül Erzsinek kell eszébe jutnia, de nem említi mégsem, akkor a magányos férj is Erzsire gondol, és nem mer a vendég arcába nézni. Tárgyak, amelyeket valaha együtt használtak, az ő keze nyomát hordják. Utak, amelyeken valaha ketten sétáltak, az ő sugár alakját lebbentik a sajgó lélekbe. Egy csor-

ba az üvegvázán: ezt Erzsi törte el valaha, mikor a jegygyűrűjét hozzá koccantotta. De a fájdalomnál is borzasztóbb, ha a kis Ára, aki most másfél éves, elkezd a mamája után sírni, vagy ha Aladár, aki már olvasni tanul, egyszerre minden látható ok nélkül pityeregni kezd, de semmi faggatásra nem árulja el, hogy mi baja. Nagyanyja keményen megparancsolta neki, hogy anyját apja előtt sohase említse, ne kérdezősködjék róla, és ne firtasson olyan dolgokat, amiket egy kisfiúnak nem kell tudni. Majd ha nagy lesz, megtudja.

És még egy súlyos seb az apa lelkén. A kis Ára nagyon csenevész jószág. Most már semmi kétség: görvélyes. Eleinte, mikor fekélyek támadtak gyenge kis nyakán, azt gondolták, hogy valami gyerekbetegség. Orvosnak sem érdemes mutatni az ilyet, majd elmúlik magától. Új sebek követték a régieket, a kisgyereket folyton ölben kellett cipelni, nyűgös volt és gyenge. Állacskáját állandóan felkötötték, vastag gyolcsokat raktak a skrofuláira, babusgatták, sajnálták, kötözgették. De ez csak a kis beteget vigasztalta, az apát nem. Az apa, ha senki sem látta, szabadon adta át magát az önmaga testi hüvelye iránt való megvető dühnek: olykor szerette volna ízencént marcangolni a hitvány, beteg testet, amely a maga átokszerű tökéletlenségét az Ótestamentum kegyetlenségével folytatta az ártatlan utódban. Ember számára nincs megalázóbb, mint az elnyomatás. Férfi számára nincs megalázóbb, mint a megcsalás. Apa számára nincs megalázóbb, mint a sikertelen gyermek. Mit tudsz még, sors, hogy brutális öklöddel még jobban lesújthass a szenvedő, sápadt, megviselt, karikás szemű arcba?

Ekkora szenvedés tétlen és egyhangú. A vas is tétlen a pöröly folytonos, meg nem szűnő ütései alatt. De meg kell várni, hogy mivé veri a pöröly.

Tavaszig az anya még a régi kastélyban maradt. Igen kínozza kiújult köszvénye, nem lett volna inyére a ház teljes átrendezésével foglalkozni. De múltak a hetek és a hónapok. Az idő kezdett melegedni, a forrón égő friss fájdalom kezdett hűlni. Tavasszal egy napon az anya utazni küldte fiát: menjen ismerősöket látogatni. Külön katonai engedelmre már nem volt szükség, hogy a „politisch verdächtiger” Madách utazgasson a megyében. Az internálások feszes szigorát feloldották. Csak úgy szőrmentében figyelték tovább a gyanús elemeket. Imre

jól tudta, hogy minden mozdulatát figyelik. Akadt, aki jó pénzért megszerezte neki a másolatát annak a minősítésnek, amelyet a pesti osztrák rendőrség őrzött róla az ezer meg ezer más gyanús hazafiról vezetett titkos nyilvántartásokban. Ez a minősítés, természetesen németül, a következőképpen vélekedett a sztregovai földbirtokosról: „Madách Emerich. Sztregovai születésű, katolikus, nős, földbirtokos. Jelenlegi viselkedése és köre: Nemrég szabadulván ki fogságából, viselkedése jó. Rokonain kívül senki mással nem érintkezik. Kompromittáltságának oka és a forradalom alatti magatartása: Erős Stark Mihállyal való cinkosság gyanúja folytán a Pesti Haditörvényszéknél előállított, de szabadlábra helyezett. Jelentős tehetségekkel* rendelkező ember, a jelenlegi kormányzatnak ellensége, körözés alatt álló egyéneknek állítólag menedéket adott, és azzal is gyanúsítható, hogy az emigrációval összeköttetésben áll. A szökésben levő felségáruló, Rákóczy János rejtetetésének vádjá folytán a pesti haditörvényszék vizsgálatot indított ellene, de szabadlábra helyezni rendeltetett.” Ugyancsak megszerezték az öreg Bory titkos minősítését is. „Jól és tisztességesen viselkedik, csak földesurával és alkalmazottaival érintkezik.” Imre elmosolyodott ezeken a mondatokon. Mindenesetre kiadta a rendeletet, hogy míg úton lesz, a parkban álló kis filagóriához ne nyúljon senki, mert azt az idei nyárra a saját gusztusa szerint akarja befuttatni. Ezt a parancsot azért hagyta itthon, mert csak ő tudta, hogy a filagória vékony falában negyven puska található szépen egymás mellé állítva. A negyven puska elrejtésére Hinkó János kérte meg, mikor kiszabadultak. Ő egy perccig sem habozott.**

*Itt a szó nyilván 'tehetőség', vagyis 'vagyoniosság' értelemben szerepel. Nem tudjuk, mi lehetett a német eredetiben, valószínűleg a 'Vermögen' szó, amely tehetséget is, tehetséget is jelent, miként régen a 'tehet'-ből képzett 'tehetség' szellemi és vagyoni tehetséget egyaránt jelentett, csak később alakult ki a nyelvi különbségtétel.

**A fegyverek elrejtése tény, ám arra más források szerint a salgótarjáni fegyverletétel után (1849. szeptember 29.) került sor. Kétséges, hogy milyen kapcsolatban állhatott egymással Madách és Hinkó, annak ellenére, hogy bizonyos haditörvényszéki iratokban együtt említették őket.

Meglátogatta Szontagh Palit, Veres Pálékat, Veres Gyuláékat, és elment Csesztvére is. Madách Károly édegett most fiatal feleségével józan is harmonikus boldogságban ott, ahol ő Erzsivel élt valaha. Még felkorbácsolták lelkét a hajdani emlékek, még lüktető szívdobogás vett rajta erőt, mikor keresztülment a szobákon, és az új berendezés helyén emlékeivel megkereste a régi bútorok helyeit. De már elbírta a felindulást. Már nem szenvedett olyan embertelenül, mint kezdetben. A fájdalom durvasága a melankólia szelídségévé enyhült. És tavasz volt megint, és a levegőben a visszatért fecskék csicseregtek.

Mikor végre hazakerült, egészen új berendezésű szobákat talált a régi helyén. Az ő lakosztályát úgy rendezte be az anya, hogy két szoba lett jövőre otthona, külön járással a gazdasági udvar felé. Az egyik szobának volt egy ablaktalan, egészen szűk kis alkóvjá, ez lett a hálószobája. Egyéb mint az ágy, alig is fért el a kis fülkében. A szoba maga egyszerű volt, majdnem rideg. A csibukok és dohányos szita asztala a fal tövében, fölötté tabló vívókardokból, vívósiskából és egy régi páncélingből. Köröskörül régi metszetek színes sorozata, amely a tékozló fiú történetét ábrázolta. A tékozló fiút, aki bűnbánóan tér vissza a szülői házba. A másik szoba közepén állott a hatalmas biliárdasztal, amelyen nem biliárdozott soha senki, de a kamarás valaha megvette, mert akkor ez volt a divat. Most itt állott inkább dísz, mint bútor gyanánt. A falakra szegezett kis polcokon bronz szobrocskák: Goethe, Schiller, Gutenberg, és egy meglepő szobor: Luther Mártoné. Hiába nézegette ezt a szobrot rosszálló és komor nézéssel az anya, a fiú ragaszkodott hozzá. A szobrok közt két nagy olaj arcmás: a szülők portréi fiatal házas korukból. Néhány berámázott diletáns festményke: magának a háziúrnak művei. Az egyik dél felé néző ablak mellett az egyszerű íróasztal, sima lapján nagy, hatszögletes porcelán kalamáris, mellette a lúdtollak egész erdeje. Egy faliszekrény a kézikönyvtárral: lexikon, Biblia, szótárak. És még egy tárgy a két szobában, amelynek fájdalmas és sóvárgó jelentőségét senki más nem ismerte, csak ő maga. Az alkóvos teremben fehér keretű kandalló állott, annak párkányáról pedig egy görög istennő szobor tekintett le a lakóra: Hébé, az ifjúság istennője, a nő eszménye. A teljesen ideál, az örökké vágyott és elérhetetlen.

Az új élet megindult, szokásai kifejlődtek, a hétköznapi szabályosan ismétlődő alakot öltöttek. S hogy olyan medret alakítsanak maguknak, amely most már sokáig zavartalanul egyforma maradjon, ahhoz még egy hiányzott: az unokahúg, az árva Huszár Panka hazatérése a pesti Szőnyi Intézetből.

Tavasszal jött meg ő is, mikor a kastély átrendezése megtörtént. Külön leányszoba várta az ifjú hölgyet. Mert ifjú hölgy gyanánt jött meg a gyerekként távozott leányka: nem is Panka volt már, hanem Anna. Tizenhat éves. Egyenes derekú, tavaszi üdőségű, édes, jókedvű fiatal hajdon. Már az első nap összebarátkozott mindenkivel. Kis öccse, Károlyka, rajongó ragaszkodással kapaszkodott belé. Szörnyű halált halt szülei tragikus emléke lebegett kacagó testvéri évődéseik felett. Harmadikul a komolykodó Aladár csatlakozott beszélgetéseikhez, s ha felfigyelt a dada az ölében hordott, felkötött állú szegény Árával, teljes volt az unokák generációja. A hiányzó Jolánkát nem említette senki. A régi otthona uralmát néma győzelemmel átvevő özvegy mellett hűséges udvarhölgyként tett-vett a meleg mosolygású, hajlott hátú, jószágos Nina, s ha a palotában a felterített asztal várta a családot, Pass András, a vándor filozófusból inassá vedlett házbútor nyitotta ki az ajtószárnyakat a jelentéssel, hogy tálalva van. A család letelepedett az asztalhoz, s a ház urának homlokán átfutott egy gondolat fellege: vajon milyen asztalhoz és kikkel ül le most a távolban az az asszony. De rátekintett Annára, és a homlokáról eltűnt a fellege.

Nagyon jóban volt unokahúgával, a finom orrú, bájos üdőségű, csilingelő hangú fruskával. Tegezték egymást mint pajtások. A különbség nem is volt köztük egy nemzedéknyi: az unokahúg tizenhat éves volt már, a nagybácsi még csak harminckettő. A kandalló párkányán holt kőből volt Hébé szobra, itt az asztalnál eleven életből teremtvé ragyogott a fiatalság, üdőség és báj maga. A délutánok csendes óráiban megszólal a régóta hallgató zongora. Anna finom fehér ujjai futottak a billentyűk felett, és ha egy Chopin-mazurka bűvös, mosolyos szomorúsága eláradt a kastély szelíd csendjén, az íróasztala mellett irkálkozó férfi felfigyelt, és gyönyörködő arccal behunyta a szemét. „Édes jószág” – gondolta magában hálásan Annáról, akit lelke mélyén odatett az elszakított Jolánka helyére, hogy kisleányát dédelgesse benne. Aztán könnyült,

simogatott szívvel hajolt vissza írásai fölé. Most a *Mária királynő* című szindarabot nézegette, javító tollal a kezében. Az Akadémia pályázatára akarta beküldeni. Rövidesen végigböngészte, végigjavítgatta. Aztán feladta Toldy Ferenc címére.*

– Tudja-e a tekintetes úr – kérdezte Henrici pap, a mindennapos vendég –, hogy nekem ez a Toldy Ferenc rokonom?

– Ne mondja! Hogyan?

– Úgy, hogy az unokahúgomat, Moisisovich Augusztát vette el, a néhai Pest megyei ügyész leányát. Ez már a harmadik felesége neki. Van egy fiuk is, Laci. Jártam náluk, tartjuk a rokonságot. Ennél a pályáztatnál talán segíthetek is egy kevés rokoni ajánlással.

– Köszönöm, a világért sem! Vagy jó a munka, vagy nem.

– Bizony az jó. Nekem nagyon tetszik. De talán a *II. Lajos* még szebb lesz.

Madách Imre minden irodalmi gondolatát közölte Henricivel. Éles eszű embert ismert meg benne, és ragaszkodó barátot. Szerette véleményét hallani. Íróasztaluk fiókjának dolgozó titkos műkedvelők általános szokása ez. Aki ír, nem élhet közönség nélkül. Ha másféle publikum nincs, jó az ilyen egy-két tagból álló is mint Szontagh Pali és Henrici Ágost. A Lajos királyról szóló tervet is részletesen elmondta a papnak. Nem volt ez más, mint a fiatalsága óta újra és újra feltámadó Werbőczy-téma. De új szereplővel bővült azóta a terv: Erzsi ösapjával, Martinuzzi Fráter Györggyel.** S egy új árnyalattal a gondolat: a közért küszködő ember jutalmatlanságával. „Werbőczyt király és mágánas egyaránt üldözi – jegyezte fel papírjaira –, úgy van, mint a vén káplár, kit a taknyos tiszt egy illedelmi hibáért megcsapat.” A hatalmas terv akkora darab kereteit vázolta fel, hogy az nem is férhetett rendes kerekbe. Valami óriás trilógia kellett, hogy kiszüljön belőle, ha megírja. A darab váza már megvolt, de még mindig nem fogott neki, csak gondolatokat jegyezgetett hozzá. Ezeket olvasgatta Henricinek. „A nagyról

*Majdnem. Valójában Fekete László ügyvéd címére küldte el a darabot, azzal a meghagyással, hogy továbbítsa Toldy Ferencnek.

**Közeli rokon, de nem ösapa! Katolikus pap, sőt váradi püspök volt, ennek megfelelően nem lehetett (törvényes) gyereke.

való ítélet nem egyforma; a völgyben álló mindent nagynak lát, a hegyen álló csak a magánál nagyobbat. „Ha a postás legény borraivalót kap, lova szenved meg.” „A holt oroszlánból nő a sok fereg.” „Holdvilágnál fényes a sáros út.” „A kutyának a nyúlból, melyet ő fogott, egy csontot dobunk ki, és kizárjuk a szobából.” „Nem dicsőség a könek, hogy valaki megbotlott benne.” „Az órát igazítják a vezetők és kétkednek; követik az alsók és megnyugszanak.” Sőt, voltak már versben kidolgozott részletei is. Például:

Minden kebelnek, melyben tetterő forr,
Van egy kora, midőn megáll csatázni
Önnönmagával. Mert jaj, hogyha nincs:
Akkor holt ő, s tett benne nem terem.

Húsz képre tervezte az egészet, olyan öt mamut-felvonásra, amelyek mindegyike négy nagy színből áll.

– Mikor fog hozzá, tekintetes uram?

– Nem tudom. A munka saját maga diktál. Ha megérett arra, hogy írjam, ő maga jelentkezik. Mi hír az újságban? Ma még nem jutottam hozzá. Győznek a törökök?

Javában folyt a krími háború. Belső és külső politika nem állott meg, mikor Imrét elővette házasságának megrendítő válsága. Akkor nem volt gondolata semmi másra, csak vívódó boldogtalanságára. De a világ dolgai nem törődtek egy apró tót falu magyar birtokosának saját drámájával, folydogáltak a maguk óriás árkaiban tovább. A magyar szent koronát megtalálták Orsován, díszhajóval hozták Pestre, itt három napig kítették közszemlére, aztán elvitték Bécsbe. Bónis Sámuel már rég megfogták, most láncot hordott ő is Olmützben. Szakmáry százados fel akarta robbantani a Burgot, nem sikerült neki. Hatvány Imre titkos forradalmárt megfogták azzal a váddal, hogy gerillákat toboroz. A börtönben csodálatosképpen pár nap alatt meghalt, egyik társa az Újépületben megőrült. Egy Türr István nevű fiatal magyar emigránst, aki angol szolgálatba lépett, és az angol sereg számára Gyurgyevóba jött lovakat venni, ott tartózkodó osztrák katonák megfogták, és kis híján kivégezték, de Anglia közbelépett. Türr Istvánt szabadon kellett bocsátani, és a szenzá-

ciós eset olyan ismeretessé tette a nevét, hogy nóták születtek róla itthon. A magyar életvágyszüntelenül jelentkezett, a beamter-had sehol sem boldogult a lakossággal. Társaságba nem fogadták be őket, társadalmi összefüggésekre nem kaptak meghívót, az ország túrt, és néma daccal hallgatott. Nógrád is.

A külpolitika eseményeit leste izgatottan mindenki, segítség csak onnan jöhetett. Az oroszok háborúba keveredtek a törökökkel. Kossuth Lajos külföldön agitált, az emigráltaktól rendszeresen jöttek a hírek. Szontagh Pali – nem mondta meg, hogyan – helyel-közzel levelet kapott Pulszky Ferencről. És egyszer csak felmerült egy új név, a hozzá fűződő, sóvárgó magyar ábrándokkal együtt: Garibaldi neve. Egyszerűen Sztregován, a csukott ajtók bizalmas csendjében. mindig volt miről beszélgetni.

– Tekintetes úr még mindig olyan erős negyvennyolcas?

– Nem. Én negyvenkilences vagyok.

A Pestről érkezők mindig reményteljes híreket hoztak. Sok volt a bál, hogy a „jó érzelmű” elemeket ne hívassák meg, a bálokon a politikailag gyanúsak tüntettek azzal, hogy egymás között vannak. A vidéki nemes urak az Arany Sasba jártak, ha felmentek a gyorsan fejlődő Pestre – már a Lánchídfele pesti terét kikövezte a város –, és egymás megyéjéből gyűjtött híreket vittek haza: mindenütt erős a remény, csak még egy kicsit kell kibírni. Igaz, hogy kaszinókat, könyvtárakat derűre-borúra feloszlattak az osztrák, könyvtárakat becsukott, gyűléseket megtiltott, mindenkit macerál kalapjáért, szakálláért, de egyhez nem tudott nyúl: a cigányhoz. A cigány lett a nemzeti ellenállás zengő és makacs kifejezője. Amit nem lehetett elmondani, azt elmuzsikálta a magyar nótás. Ki-kitudta, mit értsen azon, hogy „majd eljön a babám”, vagy azon, hogy „déli szellő fújdogál”. A Császár fürdő színes lampionokkal teleaggatott tündérszínházában – ő, Erzsi hajdani kortyái a vérpezsdítő pezsgőből! – a leg híresebb cigány, Patikárus Ferkó muzsikált. Felért egy mindennapi gerilla győzelemmel.

S ha jött az ősz, a szívekben nem hervadt el a tavasz. A gyógyuló lélekkel megnyugodott Madách Imre nem várt mást, csak a nagy kikeletet. Az év végén temették el meglepetésszerűen a tömeg hatalmas részvételével Vörösmarty Mihályt, a költőfejedelmet, aki a Váci utcai Kappel házában

halt meg, ugyanabban a lakásban, ahol azelőtt Kisfaludy Károly halt meg. A Várból Albrecht főherceg akart kocsin menni a liget felé, de a hatalmas tömeg nem vált ketté az udvari hintó előtt. A főherceg bécsi kedélyességgel leszólt a hintóból:

– Wer ist gestorben?

– Nur ein armer ungarischer Dichter – felelte a tömegből valaki gögösen.

Ez a szegény magyar költő írta azt a sort, nem sokkal a halála előtt, hogy: „Lesz még egyszer ünnep a világon.” Ennek az egy sornak szólt a beláthatatlan tömeg részvétele. És Sztregován is az asztalra ütött a földesúr, ha vendégei voltak. Lesz még egyszer ünnep a világon.

Már szívből tudott nevetni. Másfél éve ment el Erzsi, nem írt egyetlen sornyi levelet azóta sem. A seb gyógyult. Karácsony estéjén egy fiatal tót menyecske kukucskált be a földesúr ablakán. Nem érte fel az ablakot, még ágaskodva sem. De a földesúr meghallotta a friss hóban ropogó lépéseket. Kinézett, hogy ki topog az ablaka alatt. Az udvar teljesen néptelen volt, csak Márinkó, a ropogós cseresznyéhez hasonló fiatal özvegy settenkedett az ablak körül.

– Mit akarsz?

Márinkó megszeppenve támaszkodott a falnak. De csendesen vihogott magában. Imre jól ismerte. Már régóta feltűnt neki, hogy ez a menyecske, ha találkoznak, a füléig elpirul, vigyorogni kezd és elszalad. Odalépett hozzá és magához vonta. Megcsókolta. Márinkó lelkesedéssel boldogsággal simult a sztregovai kiskirály karjába. Olyan kitüntetésért, amelyért nem tudott elég hálás lenni életének.

Imre a csók alatt behunyta szemét. Halvány, suhanó kép gyanánt unokahúga, az édes, üde Anna jutott eszébe. De olyan halványan, hogy az elröppenő benyomás a gondolatig sem jutott el. Egészséges, kedves, szépséges téli este volt köröskörül. Imre örült annak a gondolatnak, hogy él. A menyecske odaalélt a mellére. Visszaölelni, visszacsókolni mély tiszteletből nem merészelte.

V.

Ekkor már nevelő volt a házban.

A nevelőt Borsody úrnak hívták. Változatos életű ember volt. Honvédként küzdött végig a szabadságharcot Bem seregében. Nagyra volt vele, hogy látta Petőfit is. Aztán piarista lett, de onnan kiugrott. Nevelő lett, és legutóbb Pejacevics grófnéknál működött, onnan szerezte ide Matolcsy.

Zömök termetű, új kenyéradójával egykorú ember volt Borsody uram. Kerek arcában élénken és gyorsan pislogott a szem. Haját kiváló gonddal ápolta, láthatóan büszke volt rá, éppen úgy, mint bajszára és álla végén hordott szakállára. Fésűjét állandóan magával hordta, és olykor megfésülte sima hajzatát, s hogy még simább legyen, tenyerével is utána igazított. Feltűnően kellemes hangja volt a nevelőnek, s ő ezt igen jól tudta. Szeretett két tanítványának, Aladárnak és Károlykának felolvasni. Ha a kenyéradó néha benyitott ilyenkor a fiúkhoz, Borsody uram még szélesebbre vette a hangskálát, úgy produkálta magát, mint egy hősszerelmes. Étkezések alkalmával is szerette pompáztatni ezt a hangot.

A másik új arc, amely a hónapok teltével felmerült az újjászülető sztregovai életben, az új plébános arca volt. Divald Gusztáv. Gaál bácsi jobb plébániát kapott, elment papnak a gömör megyei Dereskre. Helyette Divald Gusztáv került ide, a nyúlánk termetű, mindig frissen borotvált, mindig jókedvű pap. Henricivel jól megérttek, gyakran jöttek együtt a kastélyba. Amíg csak mindennapi témákról folyt a beszélgetés, igen sok volt a nevetés. Madách csendes derűje, Divald szikrázó jókedve, Henrici figurás mókázása a humor három fajtáját külön keverte egybe. De aztán óhatatlanul vallási kérdésekre terelődött a szó. S akkor az orcák elkomolyodtak. Henrici a szabad felfogású, merev szabályoktól irtózó, lázadó nyugtalanságú álláspontot képviselte, Divald a környéklenül merev, dogmatikus vallásosságot, s közöttük a házigazda, mintegy fellebbezési fórumként, a mindent megértő és összebékítő, fanyarul derűs életbölcsséget. Embernek is ilyen volt mind a három. Henrici

szerette a mulatságot, az életnek minden rendű és rangú örömét. Divald aszkétikusan élő, szeplőtlen pap volt, a földesúr pedig, mindkettőjük kegyura, elnézett fölöttük és vitáik fölött valahova igen messze, s attól, amit ott látott, az enyhe rezignáció csendes, lemondó mosolya ült ki átható pillantású, de fáradt szemébe.

A kisfalui molnár fél karját leszakította a malomkerék. Többől. A molnár mégis megélt, miután hetekig nyomta az ágyat. De a kar ottmaradt a malomkerék szorítékában. Katolikus ember volt a molnár, Divald lelkei közé tartozott. A plébános kiment a szerencsétlenség hírére a malomba. Az elájult molnárt nem tudta meggyóntatni, de meglátván a leszakított fél kart, megparancsolta, hogy azt két gyertya közé asztalra tegyék. Akkor hazament, stólat öltött, visszajött a malomba, a véres csonkot kendőbe takartatta, és kihozatta a temetőbe. Ott gödröt ásatott a karnak, megáldotta és elföldelte. Ebből órákig tartó vita támadt másnap a sztregovai kastélyban. Művelt és eszes ember volt mind a két pap, pályájukra jól felkészültek mind a ketten. Divald kifejtette, hogy a kar egy darab ember volt, a lelket hordó szervezet egy integráns része, annak éppen úgy temetés járt, mint egy csonkítatlan és teljes holttestnek. Henrici szenvedélyesen támadta ezt a felfogást. Hiszen akkor a hajnyírásakor lehullott sörényt és a lenyesett körmöt is egyházilag kellene mindig eltemetni. Az egyházatyákat idézték mind a ketten, a feltámadás vallási filozófiáját magyarázgatták, test és lélek összefüggéséről vitáztak, de egymást meggyőzni nem tudták. S mikor már mind a kettő elmondta minden érvét, akkor földesuruk így összegezte a kérdést, a katolikus paphoz fordulva:

- Hisz abban tisztelendő úr, amit kifejtett?
- Teljes lelkemből – felelt komolyan a pap.
- S a hit boldoggá teszi, ugye?
- Igen, boldoggá tesz. Érzem, hogy Istent szolgáltam azzal, amit tettem.
- Akkor, kedves jó Henricim, miért bántsuk mi a más boldogságát?
- Azért, mert én az igazságot keresem.
- Az igazságot? Hát van igazság? S ha van, megtalálhatja azt valaki?
- Hja, a tekintetes úr minden vitát azzal végez, hogy mindent két-ségbe von. Hát semmiben sem hisz a tekintetes úr?

– Ne siessen, kedvesem! Önök mind a ketten készen kapták a maguk hinnivalóját. Én az enyémet magam csinálom. És még nem vagyok készen vele. Egyelőre csak Istent hiszem. De az emberrel még nem tudok mit csinálni. Majd ha kitaláltam, hogy mit csináljak vele, akkor szólok. Ki jön holnap szánkázni?

Henrici másnap nem ért rá, Divald ment szánkázni. A bakon ültek a kocsis mellett a fiúk: Madách Aladár és Balogh Károly. A hátsó ülésen Madách Imre, nyakán török sállal, fején piros fezzel. Jobbján Anna ült, akinek finom orrocskája alig látszott ki a capuchonból. S a szán hátsó bakülésén Divald helyezkedett el, kezében réz trombita. Azt fújta vígan, kidülledő szemekkel, és mint a gyermek, örült a heccnek ugyanaz az ember, aki előző nap a Biblia magasáig lendült a temetés problémájának komor teológiai vitájában.

Anna mit sem tudott teológiáról és világnézetről. Az ő világnézete a fiatalság volt, a jókedv. A hideg pirosra csípte boldog arcát, ahogy tizenhét esztendejének tündöklésével ott ült harminchárom éves nagybátyja mellett. Rendkívüli dolog izgatta: pár nap választotta el első báljától. Imre tudta, hogy a mellette ülő kislánynak minden gondolata a losonci bál. A bálról tűnődött ő is. Arról a losonci bálról, amely két évvel ezelőtt szikrát vetett az egymástól való eltávolodás éveken át gyúlt veszedelmes robbanóanyagába. Most már szenvedés nélkül tudott rá gondolni. Csak egyetlen jelenetre nem. Ha arra gondolt, hogy Erzsi ott térdel előtte és rimánkodik neki; ráemeli könnyben úszó arcát, és rémülten könyörög: „Emi, én el fogok zúllani” – akkor még most is kínzóan zsibbadó nyomást érzett a gyomrában, nyögni szeretett volna a hirtelen feltámadt gyötrelemben, és behunyta a szemét, mint aki nem akar valamit látni. De látta annál jobban: az évekig élete felét jelentő arcot, amelyet végigfutottak a dagadt és piros szemhéjak sarkaiból alápatalkzó könnyek, s amelynek riadt szeme a csapdába került tehetetlen állat rémületével meredt reá. Egy verse volt erről a jelenetről, amelyre kívülről emlékezett, mert nem egyszer elmondta magában. *Lélekerő* volt a címe, s arról szólt, hogy mekkora megpróbáltatásokat állott ki győztesen a férfi lelke, de még mindig nem volt eléggé biztos önerejében:

De kétkedém, elég erős-e lelke?

[...]

Ha a sorsnak súlyosb próbája vár?
Ellentállottam nőnek, hogy könyörge,
Szeretemet hallgattam, mint zokog:
Most már jöhet sorsomnak bármi vésze,
Nyugodtan várom, ó, erős vagyok.

A szánkó* Felsősztrégovára tartott. Ott lakott a furcsák furcsája, Sréter Miklós. Őt mentek meglátogatni. Kopott gavallér volt ez a Sréter Miklós, a nagy nemzetség levitézlett tagja, aki alól kicsúszott a föld. Imre nyúlt a hóna alá. Először a régi kastélyban adott neki ideiglenes szállást, aztán végleg elhelyezte abban a felsősztrégovai kis parasztházban, amelyet pártfogoltja kedvéért kiújírtatott. Itt éldogált a tönkrement cimbor a tót gazdasszonyával, nem csinált egész nap az égvilágon semmit, csak kegyetlen rossz verseket faragott. Erről volt nevezetes, ezekről az ügyetlen rigmusokról, amelyeket folyton beleszólt beszédébe, úgyhogy társalgás közben sohasem lehetett tudni, mikor beszél rendesen, és mikor idézi régi strófái valamelyikét.

A felsősztrégovai kis ház előtt megállt vidám csengéssel a szánkó.

– Hahó, Miklós! Itthon vagy?

A kiáltozásra és Divald tréfás trombitajelzésére a tót gazdasszony szaladt ki. Alázatosan üdvözölte a nagyurat, aztán azt újságolta, hogy pan Sréter itthon van ugyan, de alszik. Egész éjszaka nem aludt, most elnyomta az álom.

– Ambruskát siratja még mindig?

– Azt – válaszolta közömbösen a gazdasszony.

Ambruska ennek a gazdasszonynak a fia volt, tizennégy éves tót klappec, tüdőgyulladást kapott szegényke, a minap meghalt. Sréter Miklós jajveszékelt fájdalmában. Mert Ambruskának ő volt az apja, ezt mindenki tudta a környéken.** A gyereket eltemették, és a sírdogáló em-

*Valójában (lovass) szánról van szó. (A 'szánkó' kézi erővel húzott gyermekjáték; a 'szán' kicsinyítő képzős alakjából – 'szánka' – eredeztethető; a szán ezzel szemben hagyományos téli közlekedési eszköz.)

**A történet Balogh Károlytól ered, de a felsősztrégovai evangélikus anyakönyvekben sem a megkeresztelt, sem az elhunytak között nem találtam Ambrus nevét.

ber folyton ott járkált a temetőben, a behavazott friss sír körül. Ott panaszkolta hangos fájalmát, vacogva, keshedt bundájában:

– Moj mili Ambruska! Moj mili Ambruska!

Mikor a fájdalom egy felszökő nagyobb hulláma borította el a lelét, még oda is vetette magát a friss sírdombra, a frissen esett hóba. És hirtelen hallgatózni kezdett. Vajon képzelődött-e, vagy valami állat vagy bogár kaparászását hallotta, azt nem lehetett tudni. Az bizonyos, hogy kisvártatva hangos ordítással rohant végig a falun, hogy Ambruska él, azonnal jöjjenek segíteni neki, Ambruska sírját ki kell ásni. A tótok összeszaladtak, de a felszólításnak nem engedelmeskedett senki. A gazdasszony elszaladt bíróhoz, jegyzőhöz; fellármázták az egész környéket. Sréter Miklós ott kiabált sírva segítségért az országúton. Csak nehezen lehetett észretéríteni, hogy menjen haza, és nyugodjék meg, hiszen Ambruskát már negyednapja eltemették, tiszta lehetetlenség, hogy ő kaparászott volna odalent a föld alatt.

– Hát akkor ne bántsuk, ha pihen szegény. Mondd meg majd neki, hogy itt jártunk, értetted?

A gazdasszony alázatosan köszönt. Nem volt az arcán semmi bánat, csak a földhözragadtak kifejezéstartományát. A szán visszafordult Alsósztregova felé!

– Különös dolog az apai érzés – mondta Anna elgondolkodva.

– Ugyanolyan szerkezete van, mint a szerelemnek – felelte nagybátyja –, a szerelmes is önmagát szereti szerelmében, a szülő is gyerekében. Általában hihetetlen, hogy az ember mennyire tudja önmagát szeretni. De talán nem is jó, hogy neked mesélek ilyeneket az első bál előtt. Mikor remélhetőleg beleszeretsz valakibe.

– Az aztán legény legyen a talpán! – mondta villogó szemmel a vídám leány.

– Milyen legyen mégis?

– Magas, erős, fekete, szép ember legyen. Én magamban ilyennek képzelem.

Madách Imre, a fiatal nagybácsi, aki szőke, középtermetű, gyenge ember volt, rezignált szeretettel nézett az unokahúgára, és gyengéden megigazította rajta a lecsúszott lábzsákot.

A nagy esemény megjött: lezajlott az első bál, Anna első bálja, a londoni kaszinóban. Özvegy Madáchné gardírozta unokáját, megjelent Imre is. Csupa ismerős volt a bálon az ő számára, Anna azonban még sok mindenkit nem ismert a megyéből. S akiket bemutatott neki, azok között ott volt a magas, erős, fekete, szép ember: Szent-Iványi Farkas. Pontosan olyan, amilyennek nagybátyja előtt leírta az eljövendőt. Pompás gavallér, hódító beszédű, tüzes táncos.

Imre a fal tövében állt Szontagh Pállal, onnan nézték a bált. A zene andalítóan muzsikált. Akik valaha tízévesek voltak, most mint újonnan pelyhedző fiatalemberek tolongtak a táncoló tömegben, számottevők lettek, öntudatos arcot hordtak.

– Te Pali, mi öregszünk!

– Könnyen beszélsz. Én két esztendővel idősebb vagyok nálad. Ha korán házasodtam volna, már nagyocská fiam lehetne. De még feleségem sincs. Úgy lehet, nem is lesz soha.

– Nem akarsz házasodni?

– Azt nem mondom, de elkésem mindenhol. Az a baj, hogy nem okvetlen muszáj megházasodnom, mert amit a házasság adhatna, azt nem nélkülözöm. Ha jó ebédet akarok enni, vagy ha fejfájáskor hideg borogatás kell a fejemre, ott van Horpácson a gazdasszonyom, Veronka. Ha pedig valami életbevágó dolgomat meg akarom beszélni valakivel, itt vagy te. Minek házasodjam? Hagyjuk. Nézd csak, ez a Károlyi Miksa milyen éhesen nézi Anna húgodat!

Az ám, ott állott tőlük nem messze Károlyi Miksa, a pinci földesúr. Szikár, csontos ember, már nem mai legény. A harmincnyolcat taposta idestova. Nem volt táncos ember, restellt volna is beleelegyedni a tejfelesszájú fiatalok multságába. A szabadságharcot végigküzdötte, alezredesként tette le a fegyvert, aztán hazajött Nógrádba gazdálkodni. Komolykodó agglegény volt, zárkózott természet, modorában nyers és darabos. De hogy belsejében valami lágy is lakik, azt onnan lehetett tudni, hogy igen szerette a virágot, szenvedélyesen kertészkedett pinci birtokán, és aki virágait dicsérte, azzal szemben rögtön fegyvertelenné változott. Most ott állt egyedül ő is a fal tövében, mint ezek, és Huszár Annáról le nem vette a szemét. Mikor pedig a tánc véget ért, odajött Madách Imréhez.

- Csakugyan a te nièce-ed ez a szép kislány, Imre?
- Úgy van.
- Igen szeretnék hódolatára lenni. Mutass be neki!

Imre máris karon fogta a vén legényt, és odavitte anyja csoportjához. Szent-Iványi Farkas odakísérte helyére a bálozó bakfist. Egész csapat fiatalember álldogált a szép lány nagyanyja körül.

- Pankám, bemutatom neked Károlyi Miksa barátomat.

Anna kezét nyújtott, nyájasan fogadta a bemutatkozást, aztán visszafordult Szent-Iványi Farkashoz. Felnézett a selyemfényű fekete szakállal környezetett fiatal arcba, ő pedig a női mosolyokhoz szokott gavalérok öntudatos kifejezésével nézett rá vissza. Károlyi Miksa erősen figyelte a leányt. Szontagh Pál és Madách Imre pedig kissé visszavonulva figyelték az egész jelenetet, amely egészen nyíltan árulta el a szívek titkait. Nem volt kétség, hogy a kislány első látásra belehabarodott Szent-Iványi Farkasba, a bálnak vitán kívül első gavallérjába. És nem lehetett kétség, hogy Károlyi Miksa első látásra belehabarodott a nála jó húsz esztendővel fiatalabb hajadonba.*

Anna minden táncát Szent-Iványi Farkasnak adta. Károlyi Miksa ezalatt a nagymamával foglalatzkodott. Ez maradt a mulatság képe egész reggelig, míg a bálnak vége lett. A hintóban hazafelé a nagymama elővette az első báltól mámoros unokát:

- Mivel váltatok el ettől a Szent-Iványi Farkastól?
- Jövő héten lesz a gyarmati bál. Szinte minden táncomat elkérte. Ugye, elmegyünk? Ugye, okvetlenül elmegyünk?

– El fiam, el. De holnapután Károlyi Miksa eljön látogatóba Sztregovára. Nekem bejelentette.

A két férfi között megkezdődött a vetélkedés. Úgy, ahogy egy gazdag, elkényeztetett, híres táncos, gazdag ifjú, meg egy gazdag, józan, megfontolt, negyvenhez közeledő agglegény vetélkednek egymással. Károlyi Miksa már harmadnap megjelent a kastélyban, nyugodt volt, udvarias, figyelmes. Udvarlásnak nem lehetett nevezni beszélgetési

*Mindezt Balogh Károlytól tudjuk, bár a Szent-Iványi család ma élő tagja is megerősítette a rokonáról itt adott jellemzést. Ugyanakkor Szontagh rokonától és életrajzírójától azt is tudjuk, hogy Szontagh Pál is szerelmes volt Annába.

módját. Mindössze egy bokréta saját termésű kaméliával jelezte, hogy látogatása nemcsak udvariassági látogatás. És azontúl minden harmadnegyednap eljött Sztregovára. Viszont Szent-Iványi Farkas udvarolt, de kiismerhetetlenül és szeszélyesen udvarolt. A gyarmati bálon senki mással nem táncolt, csak Annával. De utána egy hétig nem jelentkezett Sztregován. Akkor három nap egymás után naponta beállított. Majd két hétig nem hallatott magáról. Akkor aztán éjszaka jelent meg az udvaron cigányzenével, és éjjeli zenét adott. De újabb tíz napig nem mutatkozott, és lehetett homályos pletykákat hallani, hogy Hontban kurizál valakinek.

Imre ez idő tájt kezdett gyakran eljárni hazulról. Eddig szeretett itthon ülni, és vagy a két pap vitáit hallgatni, vagy Annával hosszú, évdődő, ingerkedő beszélgetésbe merülni. Most nagyon odaszokott Veres Pálékhoz. Minduntalan befogatott, és ellátogatott a vanyarci kastélyba. Nagyon vonzotta a harmonikus életű, kedves család, a derék házigazda, a rendkívül eszes háziasszony, és leányuk, az immár tizenhat éves cseperedett Szilárdka. Külön levegője volt ennek a háznak, tudomány és irodalom, elmét kívánó társasjátékok, folyton folyvást röpködő szellemesség. Imre itt elemében érezte magát. Ontotta a tréfát, a társasjátékokban könnyűszerrel győzött, érezte a társaságban való kedveltségét és szórakoztató voltát. S ha sikerült tréfát mondott, első pillantása lopva Szilárdkára tévedt: élvezi-e a kislány annyira az elmésséget, mint a többiek? Ha hazament tőlük Sztregovára, másnap már azon járt az esze, hogyan szerezzen a vanyarciaknak valami szellemes, jókedvű meglepetést. Főként az aranyos Szilárdkának, a gyermekkor s a nőiség határán oly búbájosan öntudatlan kacérsággal ingadozó tündérékének. Egyszer Heine verseiről beszélgettek, és Veres Pálné kifejezte azt a vágyát, hogy átlapozhassa a német költő összegyűjtött verseit, amelyeket eddig csak szórványosan ismert. Imre hazatérve azonnal becsomagolt két Heine-kötetet, s levelet mellékelte hozzájuk képrejtvényben. A levél a „Siet” szó egymásután hatszor leírt betűivel kezdődött, aminek megfejtése ez volt: „Sietek”. Majd később odarajzolt egy mérleget, s egyik serpenyőjébe odaírta az „olly” szót. Megfejtés: „olly mértékben”. Az aláírás ez volt: egy ’m’ betű ember alakban adott valamit, utána szekercével dolgozó ács következett, majd egy alak ’I’ betűt tett egy

'm' betűre. Megfejtés: „Madách Imre”. A levélben a vanyarci kastély tündérkéje is előfordult: egy szilfa után ár, majd mérce mellé állított igen kicsiny asszony következett, amit csak így lehetett megfeyteni: „Szilárd kisasszony”.

Játék volt mindez, a szív és elme keresgélése. A szív Erzsi és Jolánka sajnó hiányát érezte még mindig, s miután Annát, aki hiányukat először pótolta, elvették fantáziájától az első bál után felbukkant udvarlók, most Szilárdka surrant helyükre.* Az elme pedig, amely nem dolgozott semmit, tétlenségében rejtélyes csacsiságok kidolgozásával üzte unalmát. Felületes benyomások, felelőtlenek.

Egy napon jött helyettük más benyomás, komoly, mélyreható, nyugtalanító, gondolkoztató. Madách Imre szemtől-szemben látta Ferenc Józsefet, a fiatal császárt.

Az uralkodó körutazást tett Magyarországon, Vácról ment többek között Kassára, s ezt az utat előkelő urak előfogatain tette meg. Sztregovára Szakalból repült a hír, az Ipoly túlsó partjáról, ahol Veres Gyulák laktak: holnap délelőtt Szakalon át utazik a császár, ott fogják előfogatát váltani.**

*Nem. A huszadik század végéig mindenki úgy gondolkodott a vanyarci látogatásokról, mint a regényíró. Akkor azonban kiderült, hogy Veres Pálné Madách nagy szerelmeinek egyike volt, akihez legsikerültebb szerelmi verseit írta. Ezekből a versekből kiderül, hogy társadalmi helyzetük miatt, a kölcsönös vonzalom ellenére, csak platói szerelem volt közöttük, s még azt is titkolniuk kellett a környezetük előtt. Ezért ők maguk is erősíthették azt a látszatot, hogy a költő érdeklődése valójában a fiatal lánynak, Szilárdának szól, aki sok évtizeddel később, Palágyi Menyhértnek írt levelében lehetségesnek tartotta, hogy Madách öbelé lett volna szerelmes. A „figyelemelterelés” érdekében Madáchot rendszerint elkísérte Szontagh Pál, aki édesanyja, farádi Veres Anna révén közeli rokona volt Veres Pálnak, s így látogatása nem szorult indoklásra vagy magyarázatra, azt pedig mindenki természetesnek tartotta, hogy gyakran elkísérte őt barátja, Imre is.

**Egyelőre még nem tudjuk, hogy az 1857 tavaszi császárlátogatás során pontosan mikor is volt a fogatváltás Nógrádszakálban; azt, hogy a Madách család jelen volt az eseményen, Balogh Károly említette emlékiratában, de Imréről külön nem szólt. Veres Gyulák, noha már korábban is nógrádszakáli lakosként említette őket Harsányi, csak 1959 szeptemberében költöztek Szarvasgedéről Nógrádszakálba.

Madách Imre először nem akart megjelenni a nézőközönség sorai-ban. Az a különös természete volt neki, hogy mindent csak tudni vágyott, látni nem. Eseményeket jobban szeretett újságból olvasni, mint bennük részt venni. Az utazás vágya nem csábította, annál nagyobb érdeklődéssel olvasta az útleírásokat. A szép tájat szerette, de sokkal jobban a festményt, amely a tájat ábrázolta. Mindezt jó tudta magáról, és sokat gondolkozott is rajta. Végül azt szűrte le ebből a tulajdonságából, hogy nem érzékelő, hanem eszmélő természet.

Ezúttal is inkább otthon maradt volna Sztregován, de Annával és a két fiúval nem lehetett bírni. Azok mindenáron látni akarták a császárt. Elindultak tehát a négylovas családi hintóval egy szép májusi reggelen Szakalba. Sőt, nem is fértek egy hintóra; Nina és Borsody miatt muszáj volt még a homokfutóba is befogatni. Napfelkeltekor indultak, friss reggel volt még, mire Szakalba értek. Ember ember hátán tolongott már ott, kivált a falu piacán, a vendéglő előtt. Mert tudnivaló volt, hogy a császár hintájának lovait ott fogják felváltani, a vendéglő udvarán.* A Madách familiának kivételes hely jutott: a kocsmá nyitott folyosóján helyezte el őket a rendezés. Nagy nyüzsgés zajongott az udvaron s az országúton, a környékbeli falvak lakossága izgatottan kavargott, ki-ki a maga falujának népviseletében, jöttek-mentek a vidék földesurainak hintái, ismerősök köszöngetve integettek egymásnak. Ebben az órában indult rendszerint a szakali postakocsi Gyarmat felé, s mivel most találkoznia kellett az országúton a császárral, a postakocsi is gálát húzott, fehér nadrágot és bő tetejű, térdén felül érő csizmát. A palóc legény nagyon büszke volt kivételes pompájára, és ahogy elindult Gyarmat felé, olyan dicsőségesen harsogta trombitáját a postadalt, mint még soha. Végre feltűntek az első kocsik Gyarmat felől. A nép izgatottan felmorajlott. De ezekben még nem a császár ült. Egész sereg udvari lakáj jött legelő, majd tollbokrétás osztrák tábornokok és hivatalos vármegyei urak fogatai következtek. De aztán mégis jött a csoda: maga a császár.

*A közlés és a közlekedés szorosan összekapcsolódott Madách korában; a postakocsi leveleket és embereket is szállítottak; a postaállomásoknál tartottak pihenőt, ennek megfelelően általában ott volt a fogadó is: az utasok és a lovak étkezésének, szállásának, valamint a lovak váltásának a helye.

Az uralkodó ezüstszerszámos paripái befordultak a szakali kocsmá udvarára. Egy betanított dalárda a *Gott erhaltét* énekelte. Ki-ki nyakát nyújtogatta, és lábujjhegyre állott. A kocsmá ámbitusán ott állott Madách Imre, a Neugebäude volt foglya.

Lakájok ugrottak le az udvari fogatokból, sűrögtek-forogtak, oszt-rák katonatisztek izgatottan mutogattak és rendelkeztek. A legfőbb hintóban, amelyből most fogták ki a lovakat, felállott az utazó császár. Nyilván a sok üldögélés után jól esett neki felállani. Ott állt a nógrádiak előtt Ferenc József, a huszonhét esztendőes császár. Osztrák tábornoki egyenruha volt rajta, kis tábori sapka a fején. Mellette zöldtollas tábori főveggel a hírhedt Grünne gróf, százezer és százezer magyar gyűlölet tárgya.

Ott állt a hintóban habsburgi Ferenc József. Ott állt a kocsmá folyosóján Madách Imre. A fiatal császár érdeklődve nézte alattvalói sokaságát, lassan fordította körül fejét. Izgatottan leste mindenki a körülforgó pillantást. S a pillantás odaérkezett arra a szőke, magyar dolmányos, sápadt emberre, aki a folyosón álldogált. A monarchia sok millió alattvalója közül egyre. A két férfi szembenézett egymással. Európa leghatalmasabb urainak egyike unottan, a milliók közül való másik pedig lobogó gyűlölettel. Annyira leplezetlen gyűlölettel, hogy a császár szeme túlhaladt rajta, de kíváncsian megint visszatért hozzá. És most farkasszemet néztek.

Ez a fiatal osztrák tábornok ölette meg az aradi tizenhármát. Ő lövette agyon Batthyány grófot. Ő akasztatta fel és ölette meg a többieket, többek között Csernyus Emánuelet, Madách Károly apósát. Ő csukatott börtönbe százakat és ezreket. Miatta örült meg a Prónay fiúk édesanyja. Ő kínoztatja ennek a falunak parasztjait a zsandárokkal, az egész járást, egész Nógrádot, szerte Szent István egész Magyarországot. Ő nyomorgatja kegyetlen erővel ezt a fajtát, amelyet a balvégtetű történelem egy idegen fajú és idegen nyelvű család szolgálatába hajtott.

– Ezek itt engem gyűlölnék – mondta az egyik pillantás –, annak a szőke embernek az arcára van írva, hogy gyűlöl.

– Én téged gyűlöllek – mondta a másik pillantás –, tudd meg, császár, hogy gyilkosnak nézlek és gyűlöllek.

Aztán elfordult a császár tekintete az ismeretlen magyarról. Közömbösen, nyugodtan. Oda is lépett hozzá egy tábornok, és bemutatta a lámpaláztól csetlő-botló, remegő gróf Forgách Józsefet. Azért mutatta be, mert Szakaltól Losoncig az ő híres négy fakójának kellett vinnie a császárt. Ferenc József gyengén megbiccentette a fejét, aztán tovább nézett. Gróf Forgách József mélyen meghajtotta magát, és tovább állott a tábornokkal. Madách Imre merően figyelte a császárt.

A császár igen szép férfi volt. Kitűnő termetű ember, elegáns, lovastisztekre emlékeztető. De ez volt a lényegtelen benne. A lényeges más volt: valami meghatározhatatlan méltóság, a mások fölött való természetes uralkodásnak magától értetődő ereje, az egyéniségből kisugárzó ellenállhatatlan fenség. Ez az ember nem a sors esélye folytán lett császár, ez uralkodónak született. És Madách Imrének átszaladt a fején, amire eddig nem gondolt: a császársban Árpád öröklött véréből is folynak ősi cseppek. Hiába német, a vérebe bele van oltva az árpád-házi vér ázsiai titka.

Az átfogással elkészültek az udvari lovászok. Megint felharsant a dalárda. Az első kocsik indultak már olyan sorrendben, ahogy jöttek. Egymásután robogtak ki a szakali kocsmá udvaráról. Végre megindult az uralkodó hintaja is. Ferenc József már előbb leült a párnás ülésre. És visszanézett. Pillantása az égő szemű embert kereste. Közömbös kíváncsisággal. A kíváncsiságnak valami megsemmisítő és elviselhetetlen közönyével. És a tekintet felelt neki. Gyűlölet helyett zavarral, kusza töprengéssel. Nemsokára elporzott a hintó. A nép a nagy látnivaló után oszlani kezdett. A Madách familia úgy, ahogy volt, hazakocsizott. Otthon mindenki nagy bőbeszédűséggel részletezte a látottakat, csak Madách Imrének nem lehetett szavát venni.

Másnap estefelé Henrici állított be hozzá. Megjött Losoncról. Nagy élményben volt része: szemtől szemben állott Ferenc Józseffel, kinyújtott keze elérte volna a császárt.

– Hadd mondok el pontosan, tekintetes uram. A császár hosszabb pihenőt tartott Losoncon, és csakugyan lefolyt a küldöttségek fogadása úgy, ahogy előre beosztották. A felvidéki protestáns papság küldöttségében én a szárazbrézói pap mellett állottam. A császár mindenkihez intézett egy kérdést, mindenkihez egyetlennyet, aztán összeütötte a

sarkantyúját, és a következőhöz szólott. A brézói paphoz érkezvén azt mondta neki: „Milyenek az ön parochiájának viszonyai?” A brézói pap azt felelte, hogy azt mondja: „Az az egy baj van, felség, hogy nincs vizünk.” A császár ekkor rápillantott a brézói pap arcára. Egész Felső-Magyarországon nincs még egy olyan borvirágos orr, mint a brézói papé. Aki ránéz, már nevet. Esküszöm mindenre, ami szent, hogy tisztán láttam a császár arcán, mint gondol. Azt gondolta, hogy a pap orrán meg is látszik a víznek állandó hiánya. De az arca nem derült fel, mozdulatlanul merev maradt. Én viszont majd szétrobbantam a kínzó röhögési vágytól. Biztosan ismeri ezt, tekintetes uram. Akkor muszáj legjobban nevetni az embernek, mikor nem szabad. A császár bölintott a brézói pap feleletére, összeütötte a sarkantyúját, hozzám fordult. Szólni is akart, de ahogy rám nézett, meglátta a bennem bujkáló nevetést. Abban a szempillantásban megbüntetett. Már ki is hagyott, már nem is szólított meg, már tovább is ment az utánam következőhöz. De abban az egyetlen pillanatban, amit rám vetett, volt valami, amitől majdnem sóbálvánnyá váltam. A hátamon végigszaladt a hideg, megsemmisültem. Ez az ember lehet nekünk ellenségünk, tekintetes uram, de van benne valami halhatlan méltóság, valami emberfeletti uralkodni tudás. Ez a császár igazi császár.

Madách Imre hallgatott az elbeszélésre. Az elbeszélés bosszantotta. Jobban szerette volna, ha a pap nem ugyanazt mondja, amit maga is kénytelen volt érezni, hanem cáfolni kezdi.

Pár nap múlva érdekes esetet meséltek, a császár további útjáról. A Miskolc felé haladó uralkodót Borsod megye határán lovas bandérium fogadta. A bandériumban részt vett gróf Szirmay István alezredes is, ugyanaz, aki a szabadságharc alatt az osztrákok támogatására szabadcsapatot szervezett a birtokán. Mikor a császár hintaja a megyehatáron megállott, s az üdvözlés elkezdődött, abban a pillanatban Szirmay gróf szívészélhűdést kapott, lefordult a lóról, és azonnal meghalt.

– Nem csodálom – mondta a Sztregován időző Károlyi Miksa –, őríási hatalom a császár. Aki szemtől szemben látja, azt annyira felizgatja az élmény, hogy vértolulást kaphat. Mindenki azt mondja, hogy ebből a Ferenc Józsefből valami emberfeletti tekintély árad ki, mint valami de-lejesség. Te nem úgy láttad, Imre?

Imre gondolkozott, vállat vont, felelt:

– Engem a látása teljesen megzavart. Kegyetlen és komisz, gyilkos zsarnok gyanánt élt bennem eddig. De akit láttam, nem az. Akit láttam, az rendkívül előkelő ember. Nem tudok a gondolataimban rendet csinálni.

– Úgy látom – nevetett Károlyi –, hogy kezdesz kibékülni vele.

– Azt már nem. Magyar vagyok. Kezdje ő.

Ezen mindnyájan nevettek. Szontagh Pali is, aki szintén ott volt Sztregován. Általában nevetős volt a hangulat a kastélyban ezen a délutánon. Erre a délutánra tűzték ki a leánykérést. Károlyi Miksa, miután már részletesen puhatolózott előbb, most hivatalosan megkérte Anna kezét. Meg is kapta. A jegyesség idejét megszabták a szokásos egy esztendőben.

Mikor a délután folyamán négyszemközt maradtak nagybácsi és unokahúga, Imre megkérdezte:

– Boldog vagy, kicsikém?

– Jobb így – felelt könnyed sóhajjal és mosolyogva Anna –, igaza volt nagyanyámnak. Az a másik csak kurizált, csak kurizált, és nem akart nyilatkozni soha. Szép lett volna, de most már csak ábránd marad. Károlyi Miksa nagyon derék, jó ember, biztosan boldog leszek vele.

Imre megcsókolta az ifjú menyasszony homlokát. Az arcát is megsimogatta, mintha csak a saját leányát adta volna férjhez. Este pedig szűk családi körben megtartották az eljegyzési vacsorát. Még mielőtt azonban asztalhoz ülhetek volna, az özvegyet kikérették a folyosóra. Egyik árendása kereste, akit berendelt a kastélyba. Kisvártatva az inas odasúgott Imrének, hogy menjen ki a folyosóra, a méltóságos asszony kéreti.

– Hör nur zu, was der Mensch erzählte – mondotta anyja, majd a ködmönös emberhez fordult –, mondja csak a tekintetes úrnak is.

– Úgy volt, kérem – mesélte az árendás –, hogy jövök itt felfele a parton, hát a kastély kapujában utolér egy hintó. Szent-Iványi Farkas tekintetes úr ült benne. Mikor meglátta a világos ablakokat, megállította a kocsit, és tőlem kérdezte, mert megismert, hogy nem tudom-e, kik a vendégek a kastélyban. Én erre megmondtam, hogy gyűrűváltás van, mert a tekintetes Anna kisasszonyt most jegyzi el Károlyi Miksa tekin-

tetes úr. Erre ő felkapta a fejét, az ablakokra nézett, aztán énnekem nem felelt semmit, de a kocsisának azt mondta, hogy: „Fordulj meg, gyerünk haza!” Ennyit tudok, kérem alássan.

Anya és fia még tanakodtak, hogy elmondják-e ezt odabent. Úgy döntöttek, hogy nem mondják el. Visszamentek vacsorázni. Vacsora után Anna leült a zongorához, vőlegénye a zongora mellé állott, lekönyökölt, úgy hallgatta. Átjött feketekávéra mind a két pap. Általános volt a társalgás. Csak Szontagh Pali volt feltűnően szófukar. Imre meg is kérdezte tőle halkán, mikor a többiek nem hallgattak oda:

– Rossz kedved van, Pali?

Szontagh összeresztette. A zongorázó leányt nézte igen hosszasan és elmerülve.

– Rossz kedvem van, sajnálom a kislányt, hogy hozzáadtátok ehhez az aszalt agárhoz.

Félreérthetetlenül féltékenység rezgett a hangjában. Imre meglepve hajolt hozzá még közelebb.

– Pali, neked tetszett Anna, ne is tagadd!

– Nem is tagadom. Megint elkéstem. Én vagyok a szerelmi Fabius Cunctator. Megyek is haza. Fogass be, öregem!

A társaság szétoszlott. Károlyi Miksa ott maradt hálóvendégnek. Imre kísért a vendégszobába. Mikor jó éjszakát kívánt a száraz, szikár, csontos embernek, önkéntelenül elmosolyodott.

– Mit nevezsz? – kérdezte leendő nagybátyjától a nagybátyánál idősebb vőlegény.

Imre valami kitérő válasszal felelt. Az igazat nem mondhatta. Azon nevetett ugyanis, hogy milyen plasztikus és kitűnő mondás volt Szontagh Palitól ezt az embert aszalt agárnak nevezni. Annyira pontos képe volt ez az embernek, hogy ha találós kérdésnek adták volna fel: kicsoda az ismerősök közt az aszalt agár, mindenkinek ki kellett volna találnia Károlyi Miksát.

Bement aztán a maga szobájába. Lefekvés előtt még egy könyvet akart olvasgatni. Szontagh Pali hozta neki. Osztrák röpirat volt, a *Rückblick* címet hordta. Az idén jelent meg, és a közhit szerint maga báró Bach Sándor írta, a Magyarországot kegyetlenül elnyomó osztrák államférfi. Olvasott belőle három oldalt, és olyan dühös lett, hogy szerette

volna széttepní a könyvet. Félretette olyan időre, mikor majd nyugodtabb lesz. Elővett egy másikat. *Beszélyek*. Írta Huszár Gyula. A szegény Marie első férjének unokaöccse, Huszár Károlynak tizenkilenc éves tüdőbeteg fia. Tehetséges, gazdag, halálraítélt fiatalember. Elbeszéléseit a Nemzeti Színház nyugdíjintézete javára adta ki. Úriembernek nem illik irodalommal pénzt keresni.

A *Beszélyek* kötete lassan lelankadt a paplanra, az olvasó gondolatai az élet, sors és betegség mezsgyéin kalandoztak. Írdogál ő is, mint ez a szegény fiú. És tüdőbeteg ő is, mint amaz. Egész életén át folyton beteg volt, göthös, nyavalyás, esendő. Vajon mennyi van még hátra? És akármennyi van még hátra, érdemes-e lenni egyáltalán? Valaha azt hitte, hogy érdemes. Harcolt, dolgozott a megyei életben, és nagyon szép célokat ért el. Azokat az eredményeket mind halomra döntötte a negyvenkilences kataklizma. Aztán hangot akart adni egy pár szép és magasztos gondolatnak. Azok ott hevernek a fiókban, sohasem fogja őket ismerni senki; ha majd meghalt, hanyódni fognak a családi levéltárban, mint papír kacat, mígnem egy kései unoka szemétre nem veti őket. Aztán a szerelemben akarta életét kiteljesíteni, gyermekeiben akarta tagadni a teljes elmúlástól való ősi félelmet. De szabad volt-e életet adni olyan maradéknak, mint ez a kis Ára, akinek állandó fekélyeiben az apa hitvány, beteg teste folytatódik?

Jó volna meghalni. De csakugyan szívesen fogadná a halált ebben a pillanatban, most rögtön? Érezte, hogy nem. Ösztöne még élni akart. Vajon minek? Vajon milyen feladat tartja még itt?

Elfújta a gyertyát, álmra helyezkedett az ágyban. Keze fejét arcához értette, és érezte, hogy megint erős láza van.

VI.

Ezernyolcszázötvennyolc, karácsony.

A Madách ház hagyományos szokása szerint Jézuska napján nem a rendes időben terítettek ebédre. Délben csak mákos kalácsot, meg diósat haraptak a családtagok, az ebédhez hat órákor ültek le.

Kora délután már jöttek a vendégek. Elsőnek Szontagh Pali érkezett. Ölelés fogadta, öröm, ünnepi nyájasság. Még ki sem fogták lovait, már jött a Károlyi házaspár. Anna, a remekül kinéző, boldog fiatal menyecske csak úgy repült nagyanyja karjai közé, férje pedig titokzatos skatulyákkal ment a kastély ama szobája felé, amelyet pár nap óta elzártak a gyerekektől. A házasság kitűnően sikerült, Anna imádta csendes, derék urát, a húszévnnyi korkülönbség valami apai színt adott a férj vonalmának, és valami nyugalmas támaszkodó érzést az asszonykának.

Kisvártatva megjött Matolcsy, a tisztartó. Nem házasodott meg, bajsza már kezdett őszülni, halántéka is. Állandó tréfa volt a háznál, hogy őt Ninával, Ninát pedig övele bosszantották. Ők mind a ketten belementek a tréfába, és maguk mulattak rajta legjobban.

Aztán megint felcsilingelt az udvar felől az érkező szán hangja, a Forgách fivérek jöttek a gácsi kastélyból, gróf Forgách József és gróf Forgách Jenő. Velük a császári és királyi főszolgabírórság adjunktusa, Herkovics, új ember Nógrádban, huszonöt esztendő, elegáns férfi, mozgulatai simák és választékosak, modora mágnásházaknál tanult modor.

És együtt jött a két pap, Divald Gusztáv és Henrici Ágost. Köszöngetés, parolázás, boldog ünnepek hangos kívánása. A házigazda szobájában üldögélnek és beszélgetnek, míg jön az ebéd. Madách Imre kutyája, a kövérré hízott Zsokó, majd megőrül a boldogságtól minden régi ismerős érkezésekor, eszeveszetten csóválja a farkát, addig nem nyugszik, míg egy simogatást nem kap, és úgy csavargatja gerincét nagy érzelmi viharában, hogy attól lehet félni, eltöri saját magát.

Végre megjöttek Madách Károlyék is Csesztvéről, ők is frissen a csipős hidegtől, vidáman, karácsonyi hangulatban. Emma, Károly fele-

sége, sietett nagyanyjához és Annához csatlakozni. Az asszonyoknak mindenféle titokzatos dolgaik vannak ilyenkor egymással. Imre szobájában csak a férfiak ülnek együtt, azonkívül kivételesen itt szabad lenni a két fiúnak, Aladárnak és Károlykának is, nevelőjük, Borsody uram zord felügyelete alatt. A gyerekek azzal csillapítják a karácsonyfa váró izgatottságukat, hogy rajzolgatnak az asztal sarkánál. Szeretnék erőhatalommal tolni előre a percek. Nagy ajándékokat várnak, komolyabb dolgokat, ilyen tízéves fiúknak valókat. Rászolgáltak, mert mind a kettőnek jeles bizonyítványa volt a legutóbbi vizsgán a váci papoknál. A kis Ára nincs itt. Beteg most is, mint rendesen, dadája játszogat vele, szegény kis nyaka csúf sebekkel tele, fel van kötve most is.

A férfiak politizálnak. A fő téma báró Bach Sándor könyve, a *Rückblick*. Vajon a császár olvasta? Forgách grófék azt mondják, hogy igen, olvasta. Ők ezt a fivérüktől tudják, aki a bécsi magyar kancelláriát vezeti, és az udvarnál annyira bennfentes, hogy mindent tud. Az ő értesülésük szerint Bach napja leáldozóban van. Még keményen tartja kezében a hatalmat, még mindig nem mondott le arról az ábrándról, hogy Ferenc József országaiból egy teljesen összeolvasztott nagy német birodalmat alkosson. De a császár már gondolkodik. A külpolitika gondolkodóba ejtette. Zajlik az egész világ, itt is, ott is lángnyelvek csapnak fel a földből, s a császár nem tud népeire támaszkodni, mert a lelkek keserűek.

Bólint Károlyi Miksa. Neki is vannak jó értesülései. A bécsi magyar kancellária másik vezetője, gróf Forgách Antal helyettese nem más, mint az ő testvérbátyja, Károlyi László. Az is mindent tud, ami a bécsi udvarnál történik. Pontosan ugyanezt mesélte, mikor a nyáron hazajött egy kis vakációra. Az ő leírása szerint a császártól csak jót lehet várni, mert legjellemzőbb tulajdonsága, hogy lelke mélyéig gavallér. Mi itthon folyton az aradi kivégzéseket hányjuk szemére. Istenem, tizenennyolc

*A leírás Balogh Károly emlékiratán alapul (MK 6. 106–109.), ott azonban a vendégek csak délután hat óra körül érkeznek, nincs köztük Herkovics, viszont köztük van Sréter Miklós. Balogh Károly nem említi évszámot. Vegyük észre, hogy magányos (családdal nem rendelkező) személyek a résztvevők, a családtagok (Madách Károlyék és Károlyi Miksák) kivételével; nyilván nem véletlenül. (Ekkor még Henrici Ágoston is nőtlen.)

éves volt, azt sem igen tudta, mit ír alá. És a legnagyobb disznóságokat nem is ő írta alá, hanem Haynau, akinek szabad keze volt. Ő csak később tudta meg, mit csináltak Pesten az ő nevében.

De Madách Imre csak a fejét rázta.

– Ha olyan gavallér, akkor miért nem róttá le tartozását a cárnak? Hiszen ha negyvenkilencben nem kap orosz segítséget, mi Ausztriát egyszerűen megettük volna, és az ő trónja nem volna már sehol. Most pedig a krími háborúban szó nélkül a legbámulatosabb hálátlansággal fizetett. Addig nekem ne bizonygassatok semmit, amíg fejére nem tette a koronát. Én csak magyar királyt ismerek el, aki nincs. Aki van, az nekem éppen olyan osztrák császár és nálunk csak bitorló, mint a kalapos király volt. Koronáztassa meg magát, adjon alkotmányt, akkor ténylet hajtok előtte. Addig nem.

– Hát én meg vagyok győződve – szólta Forgách József gróf –, hogy ez be fog következni. Magam beszéltem pár hete Deák Ferencsel, hiszen ezt akkor meséltem is neked. Ő szilárdul vallja, hogy Bachnak előbb-utóbb menni kell, és a kiegyezés uralkodó és nemzet között előbb-utóbb meglesz. Azt is írja nekem Antal Bécsből, hogy akik Széchenyinél jártak Döblingben, mind azt mesélik, hogy Széchenyi most már egész határozottan biztosnak látja a kiegyezést.

– Hogyan fog az menni, méltóságos uram? – kérdezte Divald.

– Az úgy fog menni, hogy a császár összehívja a negyvenkilenc óta, sőt, szerinte negyvennyolc óta szünetelő magyar országgyűlést, az országgyűlés majd megvitatja a koronázási hitlevelet, akkor aztán magától megy a többi. Lesz majd megint nádor, rendes parlament, koronás király, minden.

Madách Imre megint ellenvetést akart tenni, de bele sem kezdett, mert kintől, a nagy boltíves kapualj felől csoszogó léptek gyülekező zaját lehetett hallani. Elfojtott gyermekhangok izgatottan tárgyaltak valamit, s egyszerre felhangzott a karácsonyt köszöntő tót gyerekek éneke:

Radujme szel,

Veszelve szel.

A fiúk izgatottan rohantak az ablakhoz, és kinyitották. Az ablak alatt, a fehér havon ott álldogált a kántáló gyerekek csoportja. A szobába beáramlott a külső hideg frissessége. Imre feltette a fejére házisapkáját, és összegombolta kabátját. Nadrágzsebéből aprópénzt vett elő. A fiúk a krajcárokat és hatosokat újságpapírba csavargatták, a papírt meggyújtották, s a lángoló adomány fényvonalat írt a levegőbe. A tót gyerekek a repülő lángról látván, hova repült a pénz, egymást lökdösve, marakodva ugrottak utána, és úgy keresgéltek a hóban, mint a baromfiak, ha magot szórnak közéjük. A köszöntő ének abbamaradt. S végül abbamaradtak az égve repülő pénzek is.

– Gyakujem pehnye, mladi pan! – kiáltottak fel a tót gyerekek.

Az ablak bezárult, kintől még behallatszott egy darabig az osztozkodók hangos vitája. És ugyanakkor Verzár, a szakács, megkongatta az étkezéshez hívó harangocska átható szavát. A társaság bevonult az ebédlőbe, vagy ahogy Sztregován hívták: a palotába. Ott állt a hófehér damasztal megterített asztal, abroszon és asztalkendőn az ötágú koronás M. A. monogrammal. Az abrosz fehér mezején az özvegy kelenyénének vagyont érő Altwien tányérjai, mögöttük a csiszolt csillagokkal díszített üvegnekemű. Pompás asztal és pompás vacsora: a Madách-kastélynak híres jó szakácsa van. Verzár Mihálynak hívják, hatalmas behemót ember, a tót cselédek rettegnek tőle, mert ha ez a kuktasapkás óriás szájon kap valakit, abból nagy baj származik. És a főztje kitűnő.

Vacsora alatt ismerősökről, a környékről folyik a szó. Sokan vannak, akik tavaly még örültek a karácsonynak, de az ideit már nem érték meg. Meghalt Fráter Pál felesége. Mikor említik, egy kis zavart csend támad, s valaki hangosan másról kezd beszélni, mert közel van a veszedelem, hogy Aladár előtt az anyját említi valaki vigyázatlanságból. Veres Istvánt említik, Pál és Gyula fivérét, a volt nádori testőrt, akit aztán Aradon elítéltek. Aztán Bajza Józsefről szól valaki, a boldogtalan költőről, aki már régóta mint önmagával tehetetlen, elmeháborodott vonszolta élete keresztjét. Azt hallani leányáról, Lenkéről, hogy nagyon szép lány, és örökölte apja tehetségét. Csak legalább jól férjhez menne ez a szegény Bajza Lenke! Meghalt Huszár Károly fia, a szegény tüdőbeteg Gyula, aki igen talentumos írónak indult, hazahozták Pestről a keszei családi kriptába. Itt megint néma nézéssel figyelmeztetik egy-

mást az emberek, hogy valakinek eszébe ne jusson Keszegről a szegény Marie-t emlegetni, annak mind a két gyereke itt ül az asztalnál, és – istenem, hogy múlik az idő! – Panka már férjes asszony maga is.*

Hát a többi ismerősök? Andrássy Gyula gróf kegyelmet kapott, és hazatért Párizsból, asszonyt is hozott magával, odakint nőül vette gróf Kendeffy Katinkát. Lónyay Menyhért megy előre felé erőteljesen. Már az Akadémiának is tagja lett az idén. Nagy Iván is bekerült az akadémiások közé, egyetemi könyvtárnok Pesten, jól megy a dolga, már ő is megházasodott.** Lisznyai Kálmán ugyanolyan haszontalan ember, mint volt, de a verseket ontja rendületlenül, az idén három kötetet adott ki egymaga.

– Mi lett a színdaraboddal, Imre – kérdezi Forgách Józsi – nem nyertél az Akadémián?

Madách Imre csak legyint derűsen a kezével. Dehogy nyert, dehogy nyert! Nem is nagyon remélte, csak hát megpróbálta. Több az annál, hogy Ferenc József végre megengedte az Akadémiának, hogy működ-hessék. Talán afelett való örömeben, hogy megszületett a trónörökös. Rudolfnak keresztelték, ezzel is tüntetni akarván amellet, hogy az uralkodó a Habsburgi Rudolf alapította hatalmat nem fogja kiadni a kezéből, és a dinasztiát a hatalom örökkévaló jegyében akarja folytatni.

– Vajon lesz valaha magyar király ez a Rudolf? – kérde Anna.

– Kötve hiszem – mondja Madách Imre –, osztrák császár lesz majd ez is, mint az apja.

Ezen újra megindul az örök politikai eszmecsere. A Bach-kormányzat tűrhetetlen zsarnokságáról. A Pesti Napló megjelenését három hétre megtiltották. A dohányra ráült az osztrák, és ráült a sóra is. A közigazgatás kétféleképpen méri az igazságot: a gutgesinntek másféle igazságot kapnak, mint a nem gutgesinntek. A zsandárok éppen úgy basáskodnak

*Fráter Pálné (thurócdivéki és nagypalugyai) Platthy Klára Pásztón halt meg, 1858. augusztus 16-án, (farádi) Veres István Kutasón (nem tévesztendő össze Kutassal!), 1858. március 28-án, (baráthi) Huszár Gyula Pesten halt meg 1858. június 18-án, de valóban Keszegen temették el őt, június 22-én.

**Ez három évvel korábban történt: (felsőgyőri) Nagy Iván 1855. szeptember 27-én vette nőül (csatószeghi és szentsimoni) Csató Máriát.

és botoznak, mint azelőtt. Akinél emlékebe eltett Kossuth-bankót találnak, becsukják. Aki piros és fehér virágokból csinál bokrétát zöld levelekkel, azt becsukják. Aki a Kossuth-nótát énekl, mert becsíp, vagy azt a nótát, hogy: „Szennyes az én ingem”, azt is becsukják. Tűrhetetlen, elviselhetetlen, gyalázatos világ.

De a józan, okos Madách Károly és Károlyi Miksa külön pártot alakítanak. Szó sincs róla, az elnyomás az archa kergeti a vért, és ökölbe szorítja a kezét. De az élet él, az fejlődik tovább, az élet maga halhatatlan. Tavalay megnyitották a Ferenc-csatornát. A Tisza-szabályozás végre megkezdődött. Éppen ma egy esztendeje bevezették az utcai gázvilágítást Pesten, azóta este úgy néz ki a város, mint egy tündérálm. Esztergomban felavatták az új bazilikát a nyáron, másutt vasutakat építenek, megszületett a külföldi gabonatőzsdék mintájára a pesti Gabonacsarnok, a lótenyésztés sarkallása végett megalakult a Magyar Lovaregylet, mindenütt építkezés, alapítás, mozgás, mindez a lefolyt esztendő alatt.* Ez mind a jövőé, éspedig a magyar jövőé. A beszélgetők másik pártja el-lene veti: lesz-e azonban alkotmány nélkül valaha is magyar jövő?

– Ez Széchenyi és Kossuth vitája – mondta elgondolkozva Szontagh Pál –, és nem is az övék, hanem a magyar történelem örök vitája. Ha jól a mélyére nézünk, egy nemzet vitatkozik itt ezer esztendeje önmagával, mert olyan furcsa nemzet, hogy tűzből és vízből alkotta a sors, keletből és nyugatból. Nehéz itt okosnak lenni.

A vacsorának vége. Az özvegy int. András inas eltűnik, s egyszerre csak angyali csilingelés hallatszik a szalon bezárt ajtaja mögött. A gyerekek remegnek az izgalomtól. A szalon ajtaja kitarul: mesebeli tündöklés sziporkázik ott, álomszerű pompájával az ezeregyéjszaka varázsát árasztva ott áll a nagy karácsonyfa. A gyerekek berohannak. Imre visszatartja őket: ki-ki várjon a sorára. Elkezdődik az ajándékok szétosztása. Természetesen a türelmetlen kicsik az elsők. Van itt minden-

*Hozzátehetjük: már korábban, 1857. június 6. és 10. között Madách Imre is részt vett a Magyar Gazdasági Egyesület pesti kiállításán, lóheremagiával és angol perjéjével (útféli vadóc, Lolium perenne). [Morócz István (szerk.): *Jegyzéke a Magyar Gazdasági Egyesület köztelkén 1857. június 6–10 napjain rendezett általános gazdasági kiállítás tárgyainak*. Pest, 1857. 31., 33.]

féle mámorító csoda, képeskönyvtől vízfestékgig, lombfűrészről új cipőig. Károlyka pontosan azt kapja, amit Aladár. A családban évek óta kimondott elv, hogy az árvának semmivel se jusson kevesebb vagy másféle, mint Imre édes fiának. Behozzák a kis Árárt is bekötött nyakával. Babát kap, karikát, prêmes sapkát, építőkockát, mindenfélét. Csak nézi tágra nyílt szemmel a sok szépet, de olyan fáradt, szomorú kisgyerek, még örülni is csak ilyen csendesen tud.

A gyerekek egyszerre akarnak játszani valamennyi játékkal. Mindkét kezük tele van holmival, hónuk alatt is ajándékot szorongatnak, le nem tesznek belőle egyetlenegy, a világért sem. Karácsony este szabad egy kicsit tovább is fennmaradni, mint máskor. Valóságos dühvel játszanak, Borsody uram alig tud rendet tartani köztük. A nagyok feketekávéhoz ülnek, utána puncsot hord körül az inas. Kártyaasztalt terítenek, csoportok alakulnak.

Imre egy kicsit elszökik a hangos és vidám zivajból. Átmegy egy sötét szobába, és kibámul az ablakon a csillagos, gyönyörű karácsonyi éjszakába. Vajon hol van ma este Erzsé és Jolánka? Minden hír hiányzik róluk. Csak annyit hoz hírről negyedévenként Bende, az ügyvéd, aki személyesen adja át a tartásdíjat Erzsének, hogy az elvált hitves nem izen semmit Sztrégovára, ő jól van, a gyerek egészséges. Jolánka nagy lehet már. Hároméves volt, mikor anyja elvitte, most már nyolcadfél esztendő. Az ablakon kibámuló apának összeszorul a torka. Kedves lehet nagyon a kislány. Három éves korában kimondhatatlanul aranyos kis pofa volt...

– Emikém, nem szeretem, ha ma este gyötöröd magad.

Anyja állt mögötte, és megérintette a vállát.

– Nincs semmi bajom, édesanyám, már megyek is vissza a társasághoz.

Hangos kacagás, szivarfüst, zongoraszó. Anna leült a zongorához. Valami vidám, franciás, könnyed muzsikát játszott. Hárman is kérdezték egyszerre: mi az, amit játszik?

– Károlyi László sógorom küldte a kottát Bécsből. Francia muzsika, az a címe, hogy *Orfeusz az alvilágban*. Ez Párizsban egy színdarab. Ebben táncolják azt a híres kánkánt. Hallgassatok ide!

A szalont elárasztotta a szilajul kacagó muzsika zabolátlan jókedve. De az özvegy odament a zongorához.

– Drágám, nem szeretem, hogy ilyesmit játszol éppen karácsony este, a szent ünnepen.

Anna azonnal abbahagyta a szentségtelen muzsikát, s magyar nótát játszott. Herkovic preferáncot csapkodott Henrici lelkésszel. Forgách Józsi a gyerekek játékában vett részt, ki-ki talált szórakozást magának. Éjjelre, mikor a gyerekek már rég lefeküdtek, persze az ágyba vitték magukkal új játékaikat, a felnőttek is megelégtették a szórakozást. A családhoz tartozók itt maradtak aludni, Forgáchék visszamentek a holdvilágos éjjelen Gácsra.*

Szontagh Pali is itt maradt éjszakára. De még szó sem volt lefekvésről. Mikor ketten magukra maradtak Imre szobájában, a vendég érdeklődve szólott:

– Hát lássuk azt a kis színdarabot! Ha ugyan neked nem késő. Mert nekem semmi kedvem sincs még lefeküdni.

Nekiültek a felolvasásnak, szivart, pipadohányt készített oda, elhelyezkedtek. Madách Imre elkezdte olvasni legújabb színdarabját. Címe: *A civilizátor*. Komédia Aristophanes modorában, írta Madách Imre.

– Előrebocsátom, hogy még nincs meg az egész. A befejezést már megírtam, de közből egy-egy rész még megíratlan. Egy felvonás az egész, nem hosszú. Azt is hozzáteszem, hogy magánmulatságnak írtam. Kinyomtatni nem lehet, mert igen zaftos.

Elkezdte olvasni. István gazdáról szólt az irodalmi karikatúra, a szimbolikus magyar István gazdáról. Most fejezte be a gazda a mezei munkát, enni készülődik cselédeivel, akik a következők: Jano, a tót, Uros, a rác, Mitrule, az oláh, Carlo, az olasz, Miska, a magyar cseléd, s végül Mürzl, a német cselédlány. Békésen ülnek a közös étkezéshez. Csak Uros nem kap enni büntetésből, mert rosszul viselte magát. Hát amint ott esznek, jön ám egy roppant furcsa istenteremtés: Stroom a neve, mint a szennyes áradatnak, két kuvasz által vont taligán érkezik, és bejelenti, hogy ő István gazda házat civilizálni fogja Hegel filozófiája, a magasabb rendű germán világnézet nevében. Mindenekelőtt szavá teszi, hogy:

*Úgy látszik, karácsony előestéjén a lelkipásztoroknak nem volt teendőjük. Talán az író tévedett: a vendégek már éjjel előtt távoztak, a család pedig elment az éjjeli misére.

S e sok derék nemzet megtűri-e,
Hogy a magyar parancsol mindnyájoknak?

István gazda okosan válaszol:

Nem a magyar, de a gazda parancsol.

Azonban a civilizátor bujtogatja a cselédeket. Nem nehéz őket felbujtani. Stroom a gazdával egyenlő jómód reményét csillogtatja meg előttük. Leül velük megbeszélni a ház új rendjét. Ügyesen bemennek a házba, és kizárják a gazdát, az hiába zörget saját ősi lakának ajtaján. Stroom erőszakos és szemtelen, betelepszik, és elkezd civilizálni. Megjön népe is, amellyel a civilizálás nagy munkáját elvégzi majd: felvonul a színre a klasszikus görög kórus, amely csupa svábbogárból áll. A svábbogarak aristophanesi mintára strófát és antistrófát szavalnak. Ez már kezd a cselédeknek nem tetszeni. Még kevésbé tetszik, hogy Stroom előszedi aktáit. Elkezd ítéleteket hozni. Akármiről ítél, az aktára bélyeg kell, a cselédek fizetnek. Megint fizetnek és megint. Aztán blankettát vesz elő, és elkezd rovatokat kitölteni.

Szerencse, hogy gyanítva e hiányt,
Hoztam magammal mindenik egyénre
Vagy ötven ív rubrikázott papirost,
[...]
Itt néktek az igazolási jegy,
A marhapasszus, fegyverengedély. –
Névösszeírás, birtokív, adókönyv,
Keresztlevél, oltási bizonyítvány.
[...]
Katonaságtól felmentő levél,
Pótlék-adó, dohányra engedély
És borboléta. Ím, itt a cselédkönyv,
Községi bizonyítvány, később jőnek
Tájékoztató a kormánylapok,
Hetenként egy szekérrel. –

Mindezt taksa jár, mindenre bélyeg kell,* minden cseléd összes pénzét odafizeti a nagy civilizátornak. Az végre a cselédek után a gazdát is előveszi. Először is leveszi mentéjét róla, levágja az atilla szárnyait, leszedi a csizma sarkantyúját, sőt, magát a csizmát is, és végül: le a gatyával! István gazda ott szégyenkezik meztelenül cselédei előtt, és kétségbe van esve: holnap István napja van, a ház ünnepe, hogyan fog ő így templomba menni? A civilizátor azonnal eltörli az István napot mint a ház ünnepét.

Ezentúl Zsófia lesz ünneptünk,
Kendervetések védőszente ez,
S a kender minden rendnek talpköve.
Kormányoz, mert papírt szolgáltat nekünk,
Igazságot tesz a kötél képében,
S pénzül forog, ha bankóvá silányul.

A svábbogarak kara felvonul, a férgek egyenként hivatalt kapnak. A cselédség pedig ott áll, kifosztva mindenéből. De egy-egy amulett mindenik kapott a civilizátortól. Kibontják most, s megnézi, mi van benne.

– Várjál csak, nem szeretném, ha ezt meghallaná valaki!

Madách Imre kinézett, nem járnak-e arra. De nem volt ott senki, aludt már az egész ház. Visszaült és elkezdte olvasni. Az amuletteknél tartott. Mindegyik cseléd egy jeligét talált az amulettben, neki szólót. Vaskos disznóságot, ki-ki a maga nyelvén. De olyan disznóságokat, hogy a férfi hallgató is meghökkent tőlük. Szontagh Pál megbotránkozva kacagott.

– Kint ne hagyd az íróasztalon, még valamelyik gyerek megtalálja!

A vaskos tréfa szerzője tovább olvasott. Jól mulatott maga is a saját tréfáin. De a túlságosan zaftos kifejezések abbamaradtak, István gazda ezt olvasta neki osztott jelmondat gyanánt:

*Az angol találmányt, a postabélyeget nálunk 1850. június 1-jén vezették be, de már 1854-ben, a világon elsőként a birodalomban (és így Magyarországon is) forgalomba hozták az első felragasztható illetékbélyeget is.

„Segíts magad ten sorsodon,
Mert el van hagyva, aki másra vár.
Erőm nem bennem – marhaságtokban van.” –

Magyar István nem okul ezen a bölcsességen. Pedig cselédei már sürgetik, hogy nekik elég volt már a nagy civilizálásból, ideje volna kiebrudalni innen a betolakodottat. De ő ezt feleli:

Jó éjszakát – nem hallok semmit is,
Éppen most álmodom, hogy jóra fordult.

Talán el is aludnék örökre, ha a civilizátor el nem kezdene legyeskedni babája, a tűzről pattant Mürzl körül.* Ezt már nem tűri a magyar. Mindent hagy, de a babáját nem hagyja! Úgy elveri a civilizátort, mint a kétfenekű dobót.

– Mit szólsz hozzá? – kérdezte a szerző, mikor a hézagos mű felolvasását befejezte.

– Igen mulatságosnak és elmésnek találom. Hanem valami különös látok benne. A te magyarod fát hagy vágni a hátán, még a házát, vagyis Magyarországot is odaadja. De ha szoknyáról van szó, rögtön felhorkan. Te ezt a vonást magyar nemzeti vonásnak látod?

A vidám pamflet-költő elkomolyodott. Gondolkozott kissé, aztán válaszolt csak.

– Egy kis egyéni öngúny is van ebben, nemcsak politikai szatíra. Fáj nekem a szívembe nézni, mert az még mindig véres. Inkább elfordítom a fejemet és káromkodom. Hej, ha én megírhatnám, amit a szívem mélyén érzek! Isten bizony, jó írás lenne az. Megírni mindent, érzést, nőt, közpályát, morált, emberi ostobaságot, előítéleteket, illúziók hiábavalóságát, ezt az egész fájdalmas zagyvaságot, amit életnek hívnak... Meg kel-

*A mű szereplői (a hozzá készült rajzot is figyelembe véve) megfeleltethetők Madách háza népének; pl. Janó a rajzon, csákóval a fején, Tucsek János urasági hajdúval azonosítható. Mürzl, aki a mögötte álló alakhoz képest (Carlo, vagyis Philipp Károly) nagyon alacsony, nyilván az a Márinkó, akiről a jelen kötet 66. oldalán szó volt, s akinek éppen alacsony természetét hangsúlyozta Harsányi.

lene írni az embert. Azt a címet is kellene adni egy tragédiának, hogy: *Az ember.**

Nézett maga elé csillogó, eleven szemmel. Nem is Szontagh Palinak beszélt, hanem sajátmagának. Vendége nem is nagyon figyelt rá, elvette volt a kéziratot, abban lapozgatott, és jókat nevetett az imént hallott tréfán, mikor írásban ismét megtalálta őket.

Aztán még beszélgettek egy darabig erről-arról. Féltető volt, mire lefeküdtek.

*Mai ismereteink szerint az eredetileg *Lucifer* címet viselő művet még Pesten, a börtönben írta Madách, krétával az asztalára, majd részenként memorizálta és letörölte a művet. Később, a krími háború idején átdolgozta. Végül 1859-ben kezdte el a harmadik (egyetlen fennmaradt) változat írását. (MK 14. 225–227.)

VII.

Madách Imre másnap, karácsony első napján, leült papírai elé. Elhatározta, hogy megírja a világegyetemet, olcsóbban nem is adja. Megírja az embert a világegyetemben. A meztelen ősembert, a világ minden emberét, aki volt, van és lesz, magát az örök Ádámot, és átkozott, gyötrelmes, édes összefüggését az örök Évával.

Heteken keresztül kínoztatta magát jegyzetpapírai előtt. Vázlatokat, tervekét próbált csinálni. Tudta, hogy mit akar, de a keretet mondanivalója számára nem volt képes kitalálni. Amit ma feljegyezgetett, másnap haragosan eldobta. Úgy kínlódott az üres papír előtt, hogy szinte felnyögött belé. Ezzel a meddő önkínzással telt el egész januárja. Január végén lett harminchat esztendő. És ugyanekkor egy ebéd alkalmával hirtelen felugrott az asztaltól, mint egy bolond. Otthagytta az ételt az ebéd közepén. Rohant a szobájába. Megtalálta a tragédia keretének ötletét.

Három hétig tartott, míg a vázlatot kidolgozta. Nem látott, nem hallott semmi egyebet, álmokóros bolyongóként ténfergett a szobákban, ha nem dolgozott. Kérdésekre nem felelt, fontos gazdasági ügyeket elfelejtett, leveleket nem bontott fel. Három hét alatt elkészült a vázlat tervezetével. Ezernyolcszázötvenkilenc február tizenhetedikén hozzáfogott a munkához.

Azt határozta, hogy egy esztendő alatt fogja megírni az egész művét. Nem nagy napi adagokban, de annál gondosabban. Ha egy nap munkája valahogyan kimaradt, másnap úgy intézte a dolgát, hogy több idő jusson az íróasztalnak. Ha nem dolgozott, akkor tett-vett, napi dolgát végezte, a gyerekekkel diskurált egy kicsit, tréfálkozott ezzel is, azzal is, de tekintete mindig valami láthatatlan messziségben révedezett. Gyakran nem hallotta, ha szólították, s ha másodszor szóltak hozzá, összerendezte. Természetén is érezhető volt bizonyos változás: szelídebb volt, mint különben, nyájasabb, megbocsátóbb, hallgatagabb. Csak akkor érzett rajta egy kis türelmetlenség, ha a munkára kitűzött óra közeledett. Ilyenkor minduntalan az órát nézte, a rendesenél szórakozottabb volt, ujjával do-

bolt a szék támláján, vagy feltűnően hosszú, lelógó bajszát húzogatta kétfelé ideges ujjjaival.

Alig vette ezt észre valaki más, mint a két öreg hölgy: az anya és Nina. Ők sem tudták, hogy mi ez a munka, amely a ház urát most hatalmában tartja. Ismerték Imrének azt a tulajdonságát, hogy nem szeret íróasztala titkairól beszélni. Egyszerűen annyit tudtak, hogy írogat. De hogy mit írogat, azt nem firtatták. Mindenkinek van valami passziója, egyik ember kertészkedni szeret, másik régi pénzeket gyűjt, harmadik vadászik. Hagyni kell, hadd szórakozzék kedvenc foglalatosságával, az emberek csak úgy élhetnek kellemesen egy fedél alatt, ha tisztelik egymás kedvteléseit, apró szórakozásait, és nem szólnak bele terhes faggatással, indiszkrét érdeklődéssel egymás szobájának magányos életébe.

Közben teltek a sztrigovai kastély csendes hónapjai. A gyerekek most táncolni tanultak. Anna beszélte meg nagyanyjával, hogy eljött a tánctanulás ideje, ő szerzett tánctanárt is. Losoncról szerezte, ott működött a kitűnő Weinberger, aki részt kérve az általános nemzeti felbuzdulásból, nevét Szőlősi-re változtatta. Szőlősi egy szép napon beállított a kastélyba, hogy ott egy napra szállást vegyen, és a gyerekeket egy hónap leforgása alatt megtanítsa a tánc művészetére.* Minden délután tánclecké volt az ebédlőben. Részt vettek: Madách Aladár és Balogh Károly tizenegy éves gavallérok, Madách Ára hét éves kisasszony,** továbbá a tízéves Milka, az esztergályi luteránus pap leánykája, akit szülei arra a hónapra Sztregovára költöztettek, Henriciék házához. Onnan járt át Milka táncórára, sáros időben a mindenes ment át érte, az hozta át a hátán. A gyerekek éltek-haltak a leckéért, Szőlősi rendkívüli módon elbájoalta őket, mert igen sokoldalú ember volt: jól hegedülvén, maga szolgáltatva a zenét a leckékhez, táncórán kívül pedig százféle kunsztot tudott: tüzelni való cserfából ügyes figurákat faragott, nagyszerűen utánozta az állathangokat és a fűrészelést, a maga speciális művészetében pedig kábító mutatóványokat tudott, például a nagyharangot: magásra ugrott, s a levegőben hol jobb oldalra, hol bal oldalra ütötte össze a bokáját.

*Ez valójában már a következő év elején, 1860-ban volt.

**Aladár már 12 éves volt, Károly 11 és fél, Ára valóban 7 esztendő.

Az egyhónapos tanfolyamot próbabál fejezte be. A gyerekek boldogok az izgalomtól, még ünneplő ruhát is kaptak erre az alkalomra. A dívat hangosan tüntető magyar viselet lett ebben az esztendőben, a férfiak atillát és csizmaszárba szorított feszes nadrágot hordtak, az asszonyok, lányok magyar pruszklikot szabattak a krinolinhoz. A két fiú és Ára is ilyen ruhát kapott. Áráét kiszabták és megvarrták otthon, a fiúkét a műlyadi szabó csinálta, a család fő rendes szabója. Csupa pityke, zsinór és vitézkötés volt az új ruha, hozzá rojtos kordován csizma, nagy karikájú, pengő sarkantyúval. Így öltöztek fel a délutáni próbabálra. Nagy eset volt nagyon: ebédre már megjöttek Károlyi Miksák is.*

– Elhoztam az én fekete jószágomat is – mondta vidáman Anna nagyanyjának. Mindig így nevezte az urát.

Ebéd után átjött Henrici is Milka szüleivel, a Kubányi házaspárral. Azok kisfiukat is elhozták, a kétesztendő Lajoskát.** Hogy a gyerek ne rendetlenkedjék és ne kiabáljon, anyja elhitette vele, hogy templomban vannak. A kisfiú megszeppenve bámulta a nagy csillár ragyogó gyertyáit, és csakugyan hallgatott. A sarokban Fityó, a sztregovai vályogvető cigány bandája muzsikált. Középről eltolták az asztalt. A gyerekek vizsgáltak. Nagyszerűen ment minden. Madách Imre és Károlyi Miksa egymás mellett ülve szemlélte a francia négyest és a körmagyart. Imre szórazottnak látszott. Csak akkor mosolyodott el, mikor Aladár a körmagyarban a bokázót csinálta.

– Mit nevetsz? – kérdezte Miksa.

– A régi nógrádi mondás jutott eszembe: „Nem is Madách, ki nem csámpás.” Ennek az Aladárnak is hajlandósága van rá, hogy ferdén tapossa ki a két sarkát, mint nekem. Károlynak egész másképp áll a lába, az inkább Balogh.

*Madách rajzot is készített, amelyen azonban „Czigány Misá”-t örököltette meg, amint gordonkán játszik. A rajzhoz írt dátum és magyarázat („Czigány Misa a táncz leczkén 1860 márczius 29én Veinberger tánczóráján”) Károlyné Huszár Anna kézírása, akinek egyébként március 30-án volt a születésnapja.

**Kubányi Lajos (Alsóesztergály, 1855. május 5.–Alsóesztergály, 1912. május 5.) festőművész ekkor már ötéves volt; Madách Imrét ábrázoló olajképe ma (2018-ban) az alsósztregovai kastélymúzeumban látható.

Mikor a vizsgatáncok lezajlottak, Henrici csárdást rendelt Fityónál, és felkérte Annát. Olyan csárdást csaptak ketten, hogy Szőlősi mester nem győzött helyeslően bólogatni. Borsody úr is igen elismerően szemlélte őket. Henrici akkora tűzbe jött, hogy mikor Annát helyére vezette, odakiáltotta a cigánynak:

– Pozabucski!

Fityó rázendítette a tót táncot. Henrici kiállott az ebédlő közepére és eljárta a pozabucskit. Bámulatos fürgeséget és izomerőt mutatott a köpcös kis ember. A pozabucskit guggolva járkák a tótok, guggoló helyzetükből hol jobb lábukat, rúgják ki, hol a balt, aztán hol szétrúgják lábukat, hol összekapják, az aprózó nóta gyorsan rezgő ütemére. A pap úgy rúgta ezt a táncot, mint a labda. Haja, amelyet egyik füle tövétől a kopasz koponyán a másik füle tövéig átsimítva hordott, kivált helyéről, és együtt ugrált mozdulataival. De ő nem törődött vele. Diadalmas passzióval rúgta az utolsót, aztán felegyenesedve, lihegve odaszólt a nézőközönségnek:

– Ezt csinálja utánam, aki tudja!

– Hoffentlich meinen sie nicht mich – jegyezte meg özvegy Madáchné.

Mindenki nevetett, Anna odament nagyanyjához és megcsókolta. Imre udvariasan megdicsérte a táncmestert, megveregette a gyerekek vállát, és külön gyöngédséggel csókolta meg Ára arcocskáját. A leányka álla kendővel volt felkötve még most is, görvélyes daganatai nem akartak elmúlni.

Még szólt a muzsika az ebédlőben, és folyt a tánc, mikor Madách Imre már ott ült a maga megszokott fészkében, saját magányos birodalmában, és a jambikus sorokkal teleírt oldalak közt lapozgatott. Már jól előre haladt, és minden napjának külön öröme volt, ha a munka végeztével ujjai közt méregette a lassan vastagodó kéziratcsomót.*

*Az író összetévesztette a két évszámot: 1859-et és 1860-at. A *Tragédia* utolsó (egyetlen ránk maradt) változata 1859. február 17. és 1860. március 26. között készült (ezt Madách feljegyzéséből tudjuk), a táncvizsgával kapcsolatos rajzon pedig 1860. március 29-i (Huszár Anna által rájegyzett) dátum szerepel. Tehát a táncvizsgára pár nappal a mű elkészülte után került sor.

Az első szín a mennyekben kezdődött. Ott ült a trónon maga Isten, akit eddig aligha vitt színpadra darabíró. Ott ült, vakító dicsőség fényétől tündökölve, körülötte az angyalok kara zengedezett, s a trón előtt egymásután vonultak fel a csillagok szellemei végtelen sorban, köztük a piciny Földnek is szelíd, szerényke szelleme. A három főangyal, Gábor, Mihály és Rafael, egymás után borulnak le üdvözlő szózáttal az Úr előtt.

– Hozsánna néked, Eszme! – végzi magasztalását az első.

– Hozsánna néked, Erő! – mond a második.

– Hozsánna néked, Jóság! – így a harmadik.

Eszme, erő és jóság: ez az Isten. Az egész világ elmondhatatlanul gyönyörű fényáradatban hódol neki, közöttük a kis földbolygó is, „majdan csillaga a szerelemnek”, ahogy az írogató földesúr elnevezi. De ott áll egy alak, eszes arcú, villogó szemű; karba font kézzel nézi a hódoló díszfelvonulást és hallgat. Az ő feje nem hajlott meg. Ez Lucifer. Az Úr kérdőre vonja. Nem tetszik neki talán a teremtés munkája? Az merészen felel: ugyan mi tessék rajta? Néhány anyag, össze-vissza golyókba gyúrva vonzza, üzi és taszítja egymást, néhány feregben öntudatra kap egy ideig, aztán kihül, a komplikált vonzási játék egymásba lanyhul, és visszatér eredeti formájába, a semleges salakba. Olyan nagy dolog ez? Hiszen az egyik csillag furcsa kis férge, az ember nevezetű, az egészet maga is ki fogja fundálni egykor, és vegykonyháján ügyesen megkotyvasztja a teremtés műkedvelő mását. Kisdéd játék az egész, vajon méltó-e Istenhez?

– Csak hódolat illet meg, nem bírálat – dörgi a Legfőbb, a Minden, az Ige.

– De a másik azonnal kész a vakmerő válasszal:

– Nem adhatok mást, csak mi lényegem.

Ő maga a bírálat, a kétkedés, a tagadás. Az ősi kettősség színes fonákja. Az a *nem*, amely az igentől elválaszthatatlan. A jobbnak balja van, a fentnek lentje. A teremtés eszméjének visszhangja: a rombolás eszméje. Ha a teremtés teremteni tudott, a rombolás is teret kér, mert rombolni akar. Az Úr bólint: itt a két fegyver, az öntudat és a halhatatlanság, ezekkel kikezdheti a kozmosz egy pontját: a Földet és lakóját, az embert.

A tagadás szelleme kevesli a teret, és kicsinyeli a feladatot.

Fukar kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy,

S egy talpalatnyi föld elég nekem,

Hol a tagadás lábát megveti,

Világodat meg fogja dönteni.

„Dosz pé sztó, kai tén gén kinészó.” Így szólott egyszer a görög bölcs: „Helyet adj, ahol megvethetem a lábamat, s én megmozdítom a Földet.” A görög bölcs agyában megvillant az emelő tengely erőcsodájának eszméje, és maga is elhült találmánya nagyságától. De Lucifer egy milliionszorta nagyobb emelőt tud: a tagadást. És nem a Földet akarja elmozdítani, hanem az egész világmindenséget és örökkévalóságot.

Elindul a küzdelembe. Két fegyvere van, az öntudat és a halhatatlanság. Ezekkel fogja megkísérteni az Édenkert legkülönösebb állatját, az embert, hogy Istentől eltérítse. Ha sikerül, ő győzött.

Ez az előszó, illetve annak még csak egyik része. A második szín is még a bevezetéshez tartozik. Az Édenkert és színhelye következik. Ádám és Éva. Öntudat, tépelődés nélkül élő boldog ember állatok. Élnek és szeretik egymást, ez létük teljes összege. Éva a teljesen odaadó, teljesen függő ősi hitves, öntudat nélkül csak halavány tükörképe férji társának:

Kit létre is csak hő vágyad hozott,

Mint – fényárjában a fejedelmi nap –

A mindenségben árván hogy ne álljon –

A víz színére festi önmagát

S enyelg vele, örül, hogy társa van,

Nagylelkűen felejtven, hogy csupán

Saját tüzének halvány mása az,

Mely véle együtt semmivé borulna.

De Ádám édesen, gyöngéden tiltakozik:

Ne szólj így, Éva, meg ne szégyeníts.

Mi a hang, hogy ha nincs, ki értene?

Mi a sugár, ha szív nem fogja fel?

Mi volnék én, ha mint visszhang- s virágban,
Benned szebb létre nem feselne létem,
Melyben saját magam szerethetem?

Madách Imre, amint saját írását olvassa, szeretettel fut át még egyszer ezeken a sorokon. Ezeket különösen szereti. Olyan szerencsés soroknak érzi ezeket, mintha kincset talált volna, mert az íráshoz is szerencse kell. A gondolat raktárában tapogatódzik, hogy a kellő szavak világánál megértesse magát, és néha, nagyritkán, rátapint a teljes értékkel kifejező szavakra. Ez a pár sor ilyen szerencsés találás: sikerült megmondania, mit tart a szerelem ősi lényegének. Aki szeret, az a szerelemben önmagát szereti, olyan módon, ahogy itt ki tudja fejezni.

De jön Lucifer, aki eddig észrevétlenül szemlélte az idillt, éles pillantással, mint vegyész az illatot. Előlép és tudja, hogyan kell kezdeni. Mint Hanzély Feri kezdte:

Óh, megállj, kecses hölgy!
Engedd egy percre, hogy csodáljalak.

Éva, a férjébe szerelmes Éva, azonnal megáll. A bók azonnal érdekli. S az idegen is, aki a bókot mondta. Az idegen pedig a bibliai Paradicsomból millió évre előre pillantva, Csesztvét látja. Ezt morogja magában:

E mintakép milljószor újuland meg.

Azt a módot is megtalálja, hogy Ádámnál meghallgatást találjon.

– Ádám, te félsz? – kérdi tőle gúnyosan.

– Tőled, hitvány alak? – felel az büszkén, és nem veszi észre, hogy már megfogták.

– Ez is jó ős a büszke férfi nemnek – morogja magában a kaján emberismeret bölcse, Lucifer, akinek vonásai e pillanatban, magának a költőnek arcához hasonlítanak.

Már beszélgetnek. Lucifer már kínálja neki a tudást, az eszméket, a Gondolatot, mely vak boldogságú kis féregből nagykorúvá tenné, hogy

önerejéből válasszon jó és rossz között, hogy önmaga intézze sorsát. Ádám kábultan hallgatja, az eléje tárt lehetőség megdöbbeneti, hogy beleszédül. De Erzsi nem szédül, ő mohón kap az érdekes beszéden:

– Én lelkesülök, szép s új dolgokat mondsz.

A csábító idegen beszél tovább. Unja az éretlen, gyermekhangú égi kart, a dicséret egyhangú himnuszát. Küzdést kíván ő, diszharmóniát, mely új erőt szül, új világot ad. Aki bátor, az vele jöhet. Ádám még habozik: az Úr megtiltotta, hogy megkóstolják az öntudatot. Ha megszegik a parancsot, boldogtalanok lesznek. De a kísértés roppant erős: csak érte kell nyúlni, és övé az értelem, amely Istenhez hasonló lénnyé avatja. Hát még a másik tiltott gyümölcs, a halhatatlanság! Vagy mint Éva nevezi, az örök fiatalság! Lucifer győzelme könnyű. Ez a két lény hiú, naiv és kíváncsi. Igen gyarló férgecskék mind a ketten, olyanok, amiknek harminchat esztendő tapasztalataiból Madách Imre vidéki földbirtokos, börtönviselt politikus és megcsalt férj megismerhette őket. Ádám és Éva megkóstolja a tudást. A halhatatlanság után is nyúlnának, vágytól reszkető kézzel, de a lángkardú Kerub útjokat állja. S az Isten szava ezt mennydörgi feléjük:

Ádám, Ádám! elhagytál engemet,
Elhagylak én is, lásd, mit érsz magadban.

Vége a második színnek, még mindig az előszónál tart az író. Nem csoda, annyi a mondanivalója Istenről, jóról, rosszról, emberiségről, gondolatról, mindenségről, hogy azok tömege kicsordul a mű szélein. Mikor ír, azt érzi, hogy most irt először életében. Végre megtalálta az alkalmat, hogy elmondhassa, amit még soha nem mondhatott el senkinek, mert ezek a gondolatok beszélgetésre alkalmatlanok: rengeteg időbe telik minden egyes mondatot szavakba önteni. Aki beszél, szavakkal beszél. Aki gondolkodik, eszmékkal gondolkodik. Egymástól teljesen elütő nyelv a kettő. És embertelenül nehéz fordítási munka a gondolatok nyelvét lefordítani a szavak nyelvére. Mégis ment eddig, hál' Istennek, minden sornál olyan boldogságot hagyva maga után, mint a szülő anyja megkönnyebbülése.

A harmadik szín az öntudatos embert ábrázolja, azt az Ádámot, aki Isten tilalma ellenére ellopta magának a gondolatot. Önmaga felelős ura, életének védelmezője és berendezője. Elfoglalja az élelemtermő földet, ez most már az ő birtoka, amelyet teremni kényszerít. Éva pedig lusta csinál, hogy abban ellakjanak. Lucifer gondolkozva szemléli munkájukat.

Vajh, mi nagy szavat
Mondottatok ki. A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozgatója,
Melytől minden kén s kín születni fog.
És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.

Idenéz Lucifer, éppen Sztregovára, ahol meglátja Madách Imre korában minden emberi korok örök képét. Meglátja a haza eszméjévé fejlett családalkotó gondolatot, a társadalom-alkotó ember életformáját, akiben a dolgok rendje szerint kifejlődött a nemzeti érzés és az államiság érzése. Ami nagy és nemes. És mi lesz belőle? A nemzeti érzésből háború, nemzetiségi bujtogatás, kiismerhetetlen zűrzavar, az államiság érzéséből zsarnokság, rabszolgaság, katonai diktatúra, tisztességes emberek felakasztása. És meglátja a tulajdon eszméjét, a modern gazdasági életet fejlett formájában, kereskedelmet, ipart, termelést, fogyasztást, javak bölcs és méltányos kicserélését, az élet szép és szent szorgalmát. Ami nagy és nemes. De ebből is mi lesz? Vállalkozók harácsolása, munkások nyomorúsága, felháborító gazdagság és baromi szegénység farkasszem-nézése, a pénz sátáni kegyetlensége, nyomasztó drágaság, megint csak kiismerhetetlen zűrzavar. Mire mentél a Prométheuszként ellopott gondolat isteni szikrájával, te boldogtalan ember?

De csak Lucifer lát ilyen messzire, Ádám még nem. Ő csak annyit érez, hogy az isteni szikra nem tud szabad lenni az ő keblében. Könnyű Istennek, ő anyagtalan. De az ember anyagból való. A képzelet felragadná a végtelenségbe, de az éhség, a test, hunyázkodottan kényszeríti le-

szállni a tiprott anyaghoz. Sajgó, gyötrelmes polgárháborút érez magában, új összetételének két anyaga, a szellem és a test, marcangolva küszködik egymással. Az anyag, a sár, a föld titokzatos ereje hirtelen megmutatkozik az újonc gondolkozó előtt, félelmes nagyságában. Lucifer segít is neki meglátni: a földgömb felbukkan az emberi tudásvágy előtt, vizeinek szédületes, viharzó tömegében, a Golf-áramlatok bugyborékoló melegével, két sarka között a mágnesesség két zúgó lángfolyamával. Az Ember megismeri a Földet és jelenségeinek törvényeit. Szeretné egy pillanatig ezt választani új Istenének az elhagyott helyett, hiszen az ő anyaga ez, amelyből lett, ő maga, az Anyag. Csakhogy az öntudat ezt az új Istent már kevesli. A tudomány minden kérdésre tudhat felelni, csak egyre nem, a legfontosabbra, legégetőbbre: miért, honnan, hová? És az ember gyors feleletet akar, mert élete kurta.

Lucifer felel rá. Megtanítja az idő elméletére, az anyag halhatatlanságára, az emberi faj kollektív fogalmára.

Minden, mi él, az egyenlő soká él,
A százados fa s egy napos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: *mi* változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célokat te is,
Csak azt ne hidd, hogy e sártestbe van
Szorítva az ember egyénisége.
Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dórén össze-vissza
Vakon cselekszik, téved, elbukik,
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Míg eljön a vég, s az egész eláll. –
Portested is széthulland így, igaz,
De száz alakban újolag felélsz,
És nem kell újra semmit kezdened:

Ha vétkezél, fiadban bűnhődöl,
Köszvényedet őbenne folytatod,
Amit tapasztalsz, érzesz és tanulsz,
Évmilliókra lesz tulajdonod.

Ez szép fejtegetés, de Ádám nem erre kíváncsi. Ez az anyag jövője. Ő az öntudat jövőjét akarja tudni. A saját jövőjébe akar vetni egy tekintetet, hogy lássa: miért küzd, miért szenved. Éva is mohón csatlakozik a vágyhoz: látni akarja, vajon szép lesz-e, és vonzó lesz-e mindig. Legyen: Lucifer a konyhába vezeti őket, és tündérálmot bocsát rájuk: látni fogják jövőjüket, egészen végig. Győzelme most már bizonyos. Megkóstoltatta velük az öntudatot, amely kiirthatatlan méregként örökre az övék. S most ezzel az öntudattal látni fogják ugyan jövőjük harcait, zavarait, kínjait, tévedéseit, de ő mellettük áll, és mindig ösztökélni fogja őket: csak nem csüggedni, csak lázadni tovább Isten ellen!

Most tehát jön a panoráma. Az emberi öntudat nagy képeskönyve. A vezéreszmék egy-egy apró tragédiája. Az első illúzió, melynek hiúságát az álomban Lucifer megmutatja: a hírnév, a dicsőség, az emberi nagyravágyás. Kezdjük! A lúdtoll elindul a papíron. „Negyedik szín.” Leírta a helyszínt, a fáraó trónját, a hátul épülő gúlát. Aztán leírta a szereplőt, aki beszélni kezd: „Lucifer”. S ekkor kopogtatást hallott. Úgy rezgett össze, mintha pálcával csaptak volna végig idegein.

– Ki az?

Borsody nyitott be, a nevelő. Kézen fogva vezette a kis Károlyt, aki fuldokolva zokogott. Még mindig az új ruha díszelgett rajta.

– Tekintetes uram, bocsánatot kérek ezért a kivételes háborgatásért, de kénytelen vagyok vele. Ezzel a gyerekkel nagy baj történt.

– Ejnye! – szólt kedvetlenül a családfő, hát nem tudja elintézni? Mi baja ennek a gyereknek?

– Ezt bizony nem tudom elintézni. A fiú beszélt Paulik inassal, és az nem tudom, miket mondott el neki.

Felpattant. Azonnal megértette az egészet.

– Hagyjon magamra a fiúval!

Borsody kiment. Károlyka szívet tépően zokogott. Nevelőapja visszaült a hintaszékbe, és magához vonta a gyermeket.

– Miket mesélt neked az a számár? Ne sírj, nyugodj meg! Mondd el szépen!

Sokáig tartott, míg a gyerek fejét simogatva, vállát átölelve le tudta csitítani. Úgy volt, ahogy sejtette. Paulik, Marie hajdani inasa, aki még most is itt lábatlankodott mint fölösleges kenyérpusztító a háznál, elmondta a gyereknek szülei és bátyja meggyilkoltatását. A fiú inkább a borzasztó elbeszélés okozta rémülettől sírt, semmint a gyásztól vagy fájdalomtól, hiszen azt eddig is tudta, hogy szülei meghaltak. De most már lecsillapodott, iszonyodó remegése megszűnt. Most már csendesen sírt. Odafélszkelte magát a nagyon, nagyon szeretett kedves, jó Emi bácsi mellére, és jólesően, gyermekesen sírt. A vigasztalóan és melegen duruzsoló férfihang elringatta nagy megrázkódtatását.

– Nyugodj meg, kisfiam, ők már régóta odafenn vannak a jó Istennél. Hogy hogyan haltak meg, az most már mindegy. Nos? Akarsz valamit mondani?

– Igen – szepegte a kisfiú –, tudniillik Emi bácsi, kérem, én tudom, hogy ők meghaltak, de nekem azt mondták, hogy ők elestek a csatában, és annyit hallani, hogy akik elestek, azok visszajöttek, én mindig arra gondoltam magamban, hogy hátha ők is csak bujdosnak, és egyszer mégis csak visszajönnek...

Megint sírva fakadt a fiú. Megint cirógatni kellett, megint vigasztalni kellett.

– Ne sírj, kisfiam, gondold arra, hogy az Isten milyen jó. Látod, száz meg száz fiú van, akinek a szülei meghalnak, de ő árva marad, és nem viseli gondját s nem szereti senki. Neked azonban új apát is adott a jó Isten, mert én itt vagyok, és új mamát is, mert itt van nagyanyád, sőt, még új fivért is, mert itt van Aladár. A szüleid lelkéért néha imádkozál szépen, viseld jól magad, tanulj szorgalmasan, és meg fogsz nyugodni.

– Igenis.

– Úgy ni! Most még valamit. Amit te megtudtál, azt nagyanyádnak semmi esetre sem szabad megtudni, érted ezt? Ő nem tudja az igazat, és ne is tudja meg, mert szegény nagyon beteg lenne ettől, tudod? Már elég nagyfiú vagy, és elég eszed van, remélem, megbízhatom benned. Add nekem becsületszavadat, hogy erről nagyanyád előtt egy szót sem fogsz ejteni.

Mint egy hűséges, okos kiskutya, úgy nézett fel a fiú az imádott nagybácsira.

– Megígérem, becsületszavamra.

– Jól van, fiacskám. Most küldd be nekem Borsody urat és Paulik inast!

A fiú kezét csókolt, és megnyugodva kiment. Kisvártatva már jött Borsody.

– Kérem, ez a gyerek nagy megrázkódtatáson ment keresztül. Legyen hozzá mostanában igen gyöngéd és igen igazságos. Tudja, hogy miről van szó?

– Körülbelül ki tudtam venni a fiú szavaiból, mikor sírva találtam az udvar sarkában. Tessék csak rám bízni a többit.

– És természetesen senkinek egy szót sem!

– Természetesen.

Ekkor már benyitott Paulik inas, megállt az ajtó mellett és várt. Arcán látszott a büntudat. Borsody kiment. Madách Imre felkelt, és odalépett az inához, közvetlen közelébe. Belenézett az arcába, amelyből a közönséges ember ijedt ostobasága meredt rá. Erősen arcul ütötte. Egyetlen pofon volt, de goromba és haragos pofon.*

– Tudod, hogy ezt miért kaptad?

Az inas, a pofontól lángvörösén, földre sütötte tekintetét. Hallgatással jelezte, hogy érzi bűnös voltát.

– Aki lelket sebez, az éppen olyan gyilkos, mint azok az oláhok voltak. Eh, én vagyok a számár, hogy neked ilyeneket magyarázok. Vagy nagyon komisz ember vagy, vagy nagyon ostoba. Megérdemelnéd, hogy azonnal elkergetsek a háztól. Kotródj a szemem elől!

*Balogh Károly emlékirataiban a történetnek csak azt a részét erősíti meg, hogy a család titkolta előtte szülei halálának a körülményeit; a részleteket valóban Paulik Páltól tudta meg, de már „nagyobbacska fiú” korában. Mivel később, már jogászként lépéseket tett annak érdekében, hogy az ügy minden részletét megismerje, feltételezhető, hogy már gyerekkorában is faggatta a környezetét, főképp az egyetlen szemtanút, az inast, hiszen tőle remélhette a leghitelesebb tájékoztatást. Paulik Pál végül a rá nehezedő nyomásnak nem tudott ellenállni: ha nem is bizonyítható, de valószínűbb ez a feltételezés, mint a regényíróé.

Lehajtott fejjel, némán takarodott el Paulik. Madách Imre visszaült az íróasztalhoz. Azonnal az ötödik színre vonatkozó jegyzetekhez nyúlt. Abban a szabadságról lesz szó. Alig egy-két jegyzet volt még. Most jó darabig tűnődött azon, amit fel akart jegyezni. Jambikus formát akart adni a gondolatnak. S miután megtalálta, feljegyezte.

Csak egyedül én voltam a bolond,

Hivén, hogy ilyen népnek kell szabadság.

S miután feljegyezte, maga elé nézett a levegőbe. Hirtelen meglepetve csodálkozott magán, hogy most írni tud. Hiszen ezt a kisfiút nagyon szerette, sajátmagáért is, meg a felejthetetlen Marie emlékéért is. De főként a kis Pepit látta benne, akit valaha saját fia gyanánt szeretett, mikor neki még nem volt gyereke. Most ez a gyerek megrendítő dolgon ment keresztül. S ő ahelyett, hogy felindulva érezne együtt a gyerekekkel, az egész élményt két jambikus sorhoz használja fel egy színdarabban. Pedig biztosan tudja magáról, hogy jó ember. Hogyan lehet ez?

Madách Imre maga elé néz, mint mindig, mikor magába néz. Mélyen tűnődik, szeme elevenen fénylik. Félretolja a színdarab jegyzetét, s egy másik jegyzetcsomót vesz elő, amire ez van írva: „Vegyes”. Az egyik papírszelet hátára odaveti ezt a mondatot: „A művészet szükségkép kegyetlen.”*

*Madáchnak ezt a feljegyzését nem ismerjük.

VIII.

A nagy mű tehát ott tartott, hogy rátér a tárgyra. Írója elcsodálkozott, hogy mennyi mondanivalója van. Eddig csak bevezetést írt, amelyet rövid előszónak szánt eredetileg, és íme: jóval túljárt már az ötszáz soron. Csak úgy dőltek belőle a jambikus mondatok. Mint aki egy életet mond el a végre megtalált megértő léleknek. Hiszen ez is történt: életét mondta el, azt, ami életének desztillált lényege és tanulsága volt, s annak mondta el, aki előtt nyugodtan kitarhatta lelkét. Önmagának. Még legjobb barátja, Szontagh Pali is idegen volt ennek a gyónásnak korlátlan bizalmához képest.

A *Tragédia* negyedik színénél tartott: ebben az emberi lélek uralomvágyával akart leszámolni. Mindennel, ami uralom, trón, cseléd-tartás, hatalomban való kiteljesülés és megdicsőülés.

A szín varázslatként megváltozott: az ókori Egyiptom fáraójaként ül palotája csarnokában az Ember. S a fáraó minisztereként hajlong előtte az ősgonosz. Mert az udvaroncok, a hivatali alárendeltek, a béresek haszonleső alázatossága az az ősi kísértés, amely zsarnokságra csábítja a hatalmasokat. Lucifer faggatja felséges urát: miért ilyen borongó, mikor minden az övé, amit szeme-szája kíván? A fáraó mindezt unja. Neki, ha szembeszáll Istennel, akkor teljesen győznie kell. Az öntudat isteni szikráját már elrabolta, most magáévá kell tenni a másik isteni tulajdonságot is, amely megtagadtatott tőle: a halhatatlanságot. Örök dicsőség kell neki, a mindörökre ragyogó hírnévben biztosított halhatatlanság. Ezért találta ki a gúlát, amelyet a háttérben a korbács alatt szenvedő, lihegő, nyögő rabszolgák ezrei építenek. Annak művészi szépsége, soha el nem múlható kötömege őt halhatatlanná fogja tenni.

Ekkor egy halálra korbácsolt rabszolga rohan a trónhoz, és véresen összerogy annak zsámolyánál. Kedvese utána rohan, és sikoltozva borul rá. Elesztgeti, dédelgeti. De a haldokló zsellérnek már élni sincsen kedve.

Mért él a pór? – a gúlához követ
Hord az erősnek, s állítván utódot
Jármába, meghal. – Milljók egy miatt.

Ádám megdöbben. Kint az épülő gúla küklopszi kövei alatt jajgatva nyög fel a rabszolgaság panasza. És ez a rableány ellenállhatatlanul bájos és kedves: Éva az maga. A véres rabszolga kileheli lelkét, a fáraó kézen fogja az elbűvölő leányt, és felvezeti maga mellé a trónra. A nő az övé, de csak azért, mert az ő parancsa törvény; amit akar, azért egyszerűen odanyúl és elveszi. És a korlátlan, hatalmas zsarnok megdöbbenve eszmél rá, hogy a lelkeken csak a hatalom határáig uralkodik, azon túl nem. Most hallotta meg először, ezen a leányon* keresztül, a milliók jajgatását, amelyet eddig eleresztett a füle mellett. Az ősi ember előtt felcsillan a szabadság gyönyörű eszméje, a nép fogalmának felemelő volta. Az ököljog állati rangú világnézetéből feljebb lép egy lépcsőfokkal. Éva szeretne gondolataihoz, tépelődéseihez kapcsolódni, de Ádám mosolyogva hárítja el:

Eszem elég van nékem önmagamnak,
[...]
Te csak virág légy, drága csecsebecs,
Haszontalan, de szép, s ez érdeme.

Látjátok Ádámot, amint ott ül Nógrád megye székházán Sréter szobájában, s míg mások lányok után járkálnak, ő meg akarja váltani a világot? Emlékeztek még, mennyire felháborította a keszegi bíró megcsapátása, milyen hévvel jegyezte el magát a népszabadsággal: Az ő hangja szól a fáraó ajkán: „El a szolgákkal! legyen mind szabad!” Az uralkodó felszabadítja a népet. De az emberismeret eszes és kiábrándult Luciferje enyhe gúnnyal lenézi az olyan nagy szavakat, mint a demokrácia:

*Harsányi nyelvhasználata pontatlan, Madáché pontos. Éva a rabszolga neje, tehát nem lány, hanem nő; Ádám következetesen nőnek szólítja.

Mert minden ember uralomra vágy,
Ez érzet az, s nem a testvériség,
Mi a szabadság zászlajához űzi
A nagy tömeget – ámbár öntudattá
Nem ébred benne, és csak sejtelemként
Zaklatja minden olyasért, mi új,
S mi tagadása a már meglevőnek;

Ádám nem hisz neki. A nép gondolata sokkal forróbban lelkesíti, semhogy hihetne. És mikor Lucifer elébe varázsolja gúlái jövődjét, a sívó homok alá temetett dicsőség mulandó voltát, eldobja a régi eszményt, és boldogan kap az újabb után. A dicsőség nem halhatatlan, de a népe az örök jövő.

Lucifer bólint. Megnézhetjük ezt is. Kitárul a mű ötödik színe: athéni piac. A démosz uralma. A népuralom legvirágzóbb kora. Ott a piacon maga a nép is, a szabadság rajongóinak eszménye. A nép egyik fia panaszkodik, hogy nem tudja eladni szavazatát. A másik unja a közélet nyugalmát, valami kis érdekes politikai zavart szeretne. A szószekeken demagógok dulakodnak, mindegyik a néphez akar szólni. Miltiadésről van szó, a marathoni győzről. Róla vitatkoznak. A nép figyeli a beszédek. Nép? Csürhe. Csőcselék. Hitvány, ostoba, magukat áruló páriák. Gyarmati kortesek, választási macskazenék napidíjasai. Ez a szent nép ítéli halálra legnagyobb hőst. Halálra, mert ez Lucifer nagy fegyvere. Az egész mű azt vonultatja fel Ádám előtt, hogy mire fog menni az Istentől elorzott öntudattal, amely ideálokat formál, célt keres, értelmet a létben. Ez az öntudat, az emberi értelem, kitalálta magának célul a népet, a fajta öncélúságát, a szabad társadalmat. S most ugyanez az eszmény, amelyet a tudás fájáról ellopott végzetes öntudat talált ki, megöli az őt szülő öntudatot. A gondolkodó ember ideált keres, s ha talál, az megöli őt. Szenvedd végig a meghalás irtózatoss pillanatait, Ember, és átkozd meg az irigylendő hatalmas Istent, aki neked halhatatlanságot nem adott. De Lucifer rosszul kártyázik: Ádám nem retteg a halál előtt. A görög művészet és pogány vallás csodálatos megnyugvását varázsolja a háborgó szívbe.

Ezt nem szereti Lucifer, ezt a halhatatlan szépséget, a művészet és szépség rózsakoszorúzott márványcsodáját. A klasszikus szépnek bővölete kibékíti az embert a léttel. A klasszikus harmónia helyett ő inkább a kereszténységet várja. Madách Imre, a mély hittel hívő keresztény, vakmerő szavakat ad Lucifer szájába:

Csak e mindig megifjuló, örökké
Szépnek látása ne zavarja folyvást.
[...]
Mért késik oly soká az én világom,
A torzalak, a kétes rémület,
Hogy elriassza e káprázatot,
Mely küzdelmemben a már-már bukó
Embert mindannyiszor fölkelte újra. –

És ugyanilyen vakmerőséggel ítél forradalmi szerepléséről a negyvennyolcas eszmék kiábrándult harcosa, aki maga is ítéletet kapott, mint Miltiadész. Az elítélt vezér ezt mondja magáról:

Vérpadra mostan, büntetésemül.
Nem mintha aljast bírtam volna tenni,
De mert nagy eszme lelkesíteni bírt.

Ádám két illúzióban csalódott már: a nagyravágyás, dicsőség, hírnév lidércében, aztán a népszabadságében. Új célt, új értelmet keres életének.* A köz helyett önmagának él inkább, örömet keres az életben, amennyit csak lehet. Lucifer bólint, megmutathatja ezt is. Már is ott találja magát az ember az új környezetben: a császári Róma féktelenül kéjvágyó tivornyájában. Karja közt tartja Évát, akit most Júliának hívnak, s aki most gazdag urak mulatsága. Az élvezetnek és gyönyörűség-

*Az író már az előző oldalon is a „célt keres, értelmet a létben” kifejezést használta. A *Tragédia* különös átgondoltságára enged következtetni az a tény, hogy az élet vagy a lét értelméről sehol sincs benne szó, csakis a céljáról. Valóban: az élet nem olyasmiről, aminek bármiféle értelme lehetne, célja azonban lehet.

nek nincs határa, az ajak forró, a szív hideg. De ha minden olyan édes, micsoda névtelen vágyódás ez Ádám lelkében, micsoda kielégületlenségnek különös fájdalma? Az egyik leány, Hippiá, aki nagy szakértője a csóknak, pezsgős pohárral a kezében* mond valamit, ami a célját kereső Ádámot szíven üti:

Mert a kéjnek csak egy-egy elszakadt
Részét bírod egy-egy nőben találni,
Mig a szépség s kéj eszményképe mindig
Elérhetlen varázsként leng előtted,

A tudás fáját megízlelt ember megdöbben. Irtózatosságot lopott magának Istentől: fantáziát, amelynek vágyait talán sohasem tudja utolérni. Valaha boldog állat volt ő az öntudatlanság paradicsomában mint a tudomány ősi protoplazmája, de értelme támadt. A többi állat most boldog. Az állatnak csak kielégíthető vágya van, az eszmélő ember legszebb vágyai kielégíthetetlenek. Még akkor is, ha örömei féktelen és szívtelen kergetésében már elfogta a legkínzóbb csömör világfájdalma. Ebből is kiábrándult tehát, az érzékek mámorából, ez sem teszi boldoggá. Micsoda akkor?

A kéj világát kikezdte az irtózatosságot, a kéj sikolya halálhörgésé torzul, az orgia muzsikáját elhallgattatja a temetési zene. A testi öröm halottai mellett ott lépdel Péter apostol. Kiterjeszti karját, és félelmesen prédikál: a bűnök világának össze kell dőlnie. A szívet nem kereső életvágy kiábrándító csődjének helyén a szeretet hite következik. Az ég alján, mialatt a távolban a pogány városok tűzvésze lobog, feltűnik a glóriás kereszt. Lucifer visszatörpan, de aztán megnyugszik. Nem tesz semmit, hiszen az Emberrel van dolga, ezt az anyagot pedig jól ismeri. Az Ember igen ügyes abban, hogy a kezébe kapott istenit visszaformálja a saját képére.

A glória ha lassan elveszett,
Még megmarad a vérengző kereszt.

*Természetesen erről szó sincs a *Tragédiában*! A pezsgő modern találmány!

Ádám sóváran nyúl az üdítő vigasz után Szívvel-lélekkel keresztény lett azonnal. Tovább lép a többieknél töprengésében. És íme, Éva hozzája húzódik, követi. Miért jön vele ez a nő, oda, ahol a mánornak vége?

És most nagyot gyón a papírnak Madách Imre. Éva szavaival megszólal a múltból Erzsi, a csesztvei kastély asszonya:

vajh mi sok nemes
Érzést találtál volna e kebelben,
Hol csak mulékony kéj után kutattál. –

Aki ír, az belenéz magába. Mindenki hazudhatik, csak a költő nem, mikor ítélőszéket tart maga fölött. A házassági tragédiában nemcsak Erzsi volt hibás. Már öt éve, hogy elment, de emléke még mindig kínoz. Madách Imre visszaidézte csesztvei hétköznapijait. Ő bizony csak gyengéd és lovagias volt az asszonyhoz, de sokat elmulasztott abból, amit tehetett volna: nem kutatta a hitves lelkében a nemest, a jót, a szépet. S ha ő egyre magányosabban érezte magát a házasságban, éppen olyan joggal érezhette magát Erzsi is. Az ilyen életvágyó, örököket kereső szegény kis nő is ember, annak is megvan a maga saját kis élete, és Fráter Erzsi nem tehetett róla, hogy aki őt elvette, az nem feleséget keresett, mint akárki más, hanem fellegekbe vesző ideált. Ő, csak azt a jelenetet lehetne feledni, mikor térdelt előtte az asszony, és az életéért rimánkodott, és olyan borzasztóan riadt arccal mondta, hogy ha Imre nem nyújtja a kezét, ő el fog zúllani. A végzetes balsejtelem kezd valóra válni. A pletyka már hozza a híreket Biharból: az elvált Madáchné unta a falusi életet, beköltözött Nagyváradra, fűvel-fával udvaroltat magának, sokat mulat, és nagyon szeret becsípni.* Férje bocsánata a mindenható szerelem nevében ettől megmenthette volna.

*Ilyen pletykákra csak jóval később, az 1870-es években adhatott okot Erzsi viselkedése. Igaz ugyan, hogy (talán azért, mert édesapjával és öccsével nem volt felhőtlen a viszonya) beköltözött Nagyváradra, de „elzúllásról” ekkor még szó sincs. A „fűvel-fával” egyáltalán nem állja meg a helyét. Sőt! Imrének minden jel szerint több szeretője volt a válása után, mint Erzsinek, pedig 11 évvel előbb meghalt!

Madách Imre sóhajtvá lapozgatott kézírataiban. Annyira lírai volt, amit írt, annyira saját életének véres foszlánya volt minden gondolat, amelyeket jambusokba foglalva papírra vetett, hogy írás közben újra élte minden hajdani szenvedését. Ádám gyanánt a megnyugvás szomjas vágyával fogott neki a hetedik színnek, a kereszténység színének, de Lucifer gyanánt már tudta, hogy lovagregényekért s a felmagasztalt középkori nőideálért rajongani: ez Istennek tetszik, mert az ég felé hajt, de kedves az ördögnek is, mert kétségbeesés a vége.

Az Ember lovagi köntöst öltött. Tankréd a neve, és keresztes vitézei élén bevonul vándorútja egy állomására, Konstantinápolyba. A szeretet vallása véres kardot hord oldalán. S a lovagot megtámadják az utcán, hogy a homousiont hiszi-e, vagy a homoiusiont? A pátriárkát szerzetesek menete kíséri az utcán, akik bilincsbe vert eretnekeket hurcolnak, s a szent sírért harcoló lovagok hiába kérnek szállást az apostolok utódjától, az nem pihenőre hívja őket, hanem a hitcikkelyek betűi felett vitázó eretnekek öldöklésére. A szeretet vallása nevében. A barátok is a Bibliát idézik, az eretnekek is a Biblia más helyét. Ki az a bűnös, aki a csodaszép vallást így tönkretette? Lucifer válasza: „A bűnös önmaga a győzelem, / Mely szerteszór, száz érdeket növel.” A csodaszép vallásból történelmi kor lett, márpedig Tankréd a korral nem dacolhat, olyan folyam a kor, amelynek az egyén „Uszója, nem vezére”.

Ki az a barát, aki most feltűnik a konstantinápolyi utcán, és pénzért árulja a bűnbocsánatot? Ugyanaz a barát, aki miatt Luther Márton megtagadta a pápai katolicizmus krisztusi voltát. Ádám képében maga Madách Imre figyel a harácsoló papot. Azt lehetne hinni, hogy lutheránus ősei megszólalnak a költőben: s a következő sorokban Ádám a reformáció hatalmas monológját fogja ezzel a mondattal befejezni: „Itt állok, másként nem tehetek.” De nem ez következik. A költő nem foglal állást, ő nem felekezet szerint keresztény vagy keresztyén, ő Krisztus igaz és tiszta hívője. Csak felveti a reformáció gondolatát, de fölötte marad a két sztregovai pap, Divald és Henrici vitájának. Van más mondanivalója: Ádám előtt felbukkan halovány liliom gyanánt Éva, a gótikusan karcsú, vértelen, átszellemült hölgy. Légies lénye megfoghatatlan, a testét kereső ölelés levegőt karol át: Izóra, ahogy most hívják, maga az élet-ről való lemondás, minden örömnél záródóba vonuló tagadása. A párja

után esengő Ádámot a tömjén illatú halál kísértete riasztja vissza kedvesétől. A szeretet ideáljából az eretnekek máglyán üvöltő kinszenvedése lett, a Megváltó isteni szegénységéből és lemondásából beteg aszketizmus és meddő önkínzás. Özvegy Madáchnénak tetsző rideg dogmatika ez, a keményen vallásos anyáé, aki mindenekelőtt vallásán keresztül gyűlölte meg fia választottját.*

– „Ne lelkesítsen többé semmi” – kiált elkeseredve és kétségbeesetten Ádám – „Kifáradtam – pihenni akarok. –”

Pihenni bizony, az volna jó. De az értelem átkozott áldása nem ismeri a pihenést. A tudás fájáról leszakított gondolatot megállítani lehetetlen. A „homo sapiens” szörnyű gyötrelme továbbtart: az értelem tovább kutat.

A nyolcadik szín a prágai császári palota kertje. Itt él Kepler, a csillagász, Madách Imre önarcképe, Ádám minden eddigi alakjánál felismerhetőbb vonásokkal. Csillagász, mert a göröngyre ügyet sem vető legtitkosabb Madáchot ábrázolja, aki az ég felé emelé tekintetét, s a föld helyett a csillagokat kémleli. Ezek miatt hanyagol el mindent, még a feleségét is: Borbálát vagy Erzsit, teljesen mindegy, hogyan hívják. S a csesztvei csillagász, aki most Sztregován kínozza magát a züllésnek indult feleség miatt való lelkiismeret-furdalással, önmaga vádjai ellen védekezik. A római kép bacchanáliájában még vádolta önmagát, most védekezik. Önvédelme ugyanolyan igaz és becsületes, mint önvádjai voltak.

Lelkiismeretét öt éve az önvád fűriái marták. Most ezekhez szól: idenézzenek, mit csinálhattam volna ezzel az asszonnyal, és mit csinálhatna haszontalan Évájával a világ minden magasba törő Ádámja! Majd elmondom nektek, ki volt ez az asszony!

Erzsi vidáman kacarász udvarlóival. És megmondja nekik, hogy öt Imre nagy eszméi, céljai, tervei sohasem érdekelték, férjének lelki tár-

*Majthényi Anna életében és levelezésében nincs semmi nyoma annak, hogy a más felekezetűekkel szemben ellenérzései lettek volna. A család református tisztartóját, Bory Istvánt férje halála után is megtartotta, fiának, Imrének a keresztaipjával, az evangélikus lelkész Bukva Györggyel és annak utódával, Henrici Ágostonnal jóban volt, a zsidó kocsmárosnak, Hekschnek a családjával úgyszintén.

sa sohasem tudott lenni. És azt sem titkolja, hogy vézna fizikumát nagyon lenézi.

Talán megszállott már titeket is
Az újításnak átkos szelleme?
Úgy el szememből! Nem szenvedhetem
E fajt, mely oly epés, bús felfogással
Megírgyelte ezt a csillogó
Nyugodt világot tőlünk s újat eszmél.
[...]
Férjem szegény? [...]
[...]
Hisz ő beteg – nagyon beteg.

Aztán titokban légyottot súg a fiatalembernek, majd egyedül marad urával. Első szava hozzá: pénzt! Ebből családi jelenet fejlődik, az asszony sír, hogy nincs elég toalettje, mindenki elegánsabb nála a megyebálon. Imre mélyen meg van sértve. Elmondja, hogy mindenét az asszonyra áldozza, s csak hálátlanságot kap érte cserébe, ráadásul pedig a lélek idegenségét. Aki társa kellene, hogy legyen, nem érti őt. Most nem Kepler beszél, nem egy színdarab egyik szereplője, most maga Madách Imre panasolja el legszemélyesebben házaselete keserves magányát.

Óh, nő, ha te meg bírnál érteni,
Ha volna lelked oly rokon velem,
Minőnek első csókodnál hívém,
Te büszke lennél bennem, s nem keresnéd
Kívül a boldogságot körömlőn,
Nem hordanál mindent, mi benned édes,
Világ elé s mindent, mi keserű,
Nem tartanál fel házi tűzhelyednek. –

A férj, aki feleségét elkergette magától, öt év múltán még mindig vállalja panaszosan, keservesen. De nem igazságtalanul. Ami igaz, azt

nem tagadja meg tőle. Kepler neje a lugas mélyén édeleg egy udvaronccal, és a férjéről beszél vele. Nem szidja, a világért sem. Őszinte melegszéggel beszél róla. Csak hát megcsalja, mert sem mint unalmas eszmékkel telt ember, sem mint göthös, betegeskedő, táncolni nem szerető, bort nem kedvelő férfi nem kell neki. Csodálatos keveréke rossznak és nemmesnek a nő. Nem csak Erzsi, mindenik.

Mégis miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.

Erzsi bűne az az elmúlt világ volt, a losonci és gyarmati bálók világa, a mulatságoké, a négylovas uraskodásé, a hosszúra eresztett kantáré. Ádám, mint Kepler is, mint Madách is, gyűlölte és lenézte ezt a világot, újat akart, szép, szabad, őszinte, emberi világot, reformkort, a poshadt magyar világ felrázását, amelyben szent vakmerőséggel zendülnek meg a szociális igazságok. És csakugyan megzendül a Mar-seillaise, és Ádám, aki még Keplerként kezdte utolsó mondását, Dantonként fejezi be a párizsi Grève téren: „Egyenlőség, testvériség, szabadság!”

Ez a kilencedik szín, Madách Imre lelki önéletrajzának új fejezete. Danton a népszerűség trónján ül, körülötte a vér tengere, amelyet az ő forradalma ontott. Fegyvertársai egymás után hullanak el mellőle, Pali öccsétől kezdve Szontagh Pálig, sőt, panaszosan tűnődik magában a negyvenkilences csatahírek borzalmi közepette:

E vér közt úgy gyötör az egyedüllet,
A sejtelem, mi jó lehet szeretni. –

A szerelem vágya fölött töprengő Dantont elsöpri a saját forradalma. A harcost megöli a nép, amelyért harcol. Mint Balogh Károlyt, a tragikus sorsú szegény német sógort. S a nemes, finom arisztokrata leányt legyilkolja egy sans-culotte, mint Marie-t az oláh fuvarosok. Három szót vet oda a halálra szánt leány a bátyjának, ez Marie búcsúja az emlékein megindult Imrétől: „Bátyám, erős légy!”

Danton a nyaktiló alá hajtja fejét, de felrebben: Kepler ő, aki elszunnyadt a kertben. Most felébred, és visszagondolva véres álmára, visszakívánja a vérrel és sárral szennyes, de mégis hatalmas küzdelem gigászi nagyságát a törpe kor helyett, amelyben megint ébren kell lennie. S mialatt a bukott harc óriási körvonalai felett töpreng, felesége összevész az udvarlóval. Gyáva és kicsiny alak a szerető, csak botrány ne legyen, lovagiatlanul meglép, s az elsompolygó szeladon arcára, ahogy visszatekint, Madách gyorsan odarajzolja Hanzély Feri és Meskó Miklós összekevert vonásait. A térdén könyörgő Erzsi jut eszébe. Kepler né utána néz az elfutó gavallérnak: „A nyomorult! – / Im, itt vagyok, bűnömmel s könnyeimmel.”

De a csillagász nem az asszonyra figyel. A csillagok tudományára. Ezt kívánják tőle megtanulni tanítványai. Ádámnak most színt kell valania: mire vitte hát az emberi értelem a tudománnyal? Ha már értelmet szakított magának az Ember, behatolt-e vele a titkok titkába, a lét értelmébe, hogy Istent utolérje?

Ádám a fejét rázza. Megint egy illúzióval kevesebb. A tudomány mindenre tud felelni, csak éppen az egyetlen fontos kérdésre nem: az élet értelme előtt tudatlanul megáll.* El kell dobni a könyveket, rá kell taposni a homokba rajzolt mértani ábrákra, a földi álmok nem adnak boldogságot. Ki a szabadba a poros szobafalak közül, talán maga az élet ad választ, ha az értelmét kérdezzük tőle! Lássuk a való életet!

Új karácsony felé közeledett ez a való élet, mire a sztrégovai földesúr idáig jutott a munkájával. Nyolc hónapja dolgozott már rajta, a terv kétharmad részét feldolgozta. Tizenöt színre tervezte az egészet, és éppen leesett az első hó, mire odaírta a papirosra: „Tizenegyedik szín.” Aznap nem írt többet, és a másnapot is pihenőül szánta magának. Már előbb írt Veres Páléknak, Veres Gyuláéknak, Szontagh Palinak, hogy jöjjenek el hozzá.

Jöttek szívesen, szeretette. Máskor sem hanyagolták el a sztrégovai házat, de tudván, hogy Imre igen nagy művön dolgozik, amelyről nem

*Rossz kérdésre nincs felelet. Már volt róla szó: a *Tragédiában* az élet értelméről, igen bölcsen, egyetlen szó sem esik, csak a céljáról. Egyébként az élet (lehetséges) célja (céljai) is olyasmi, ami kívül esik a tudomány körén.

akar beszélni egyelőre, az utóbbi időben szerették megvárni a hívást. Annál jobban örültek most neki. Veres Pálék Szilárdkát is elhozták, átjött a két pap is. Imre roppantul élvezte a pihenőnapot. Megindult a társalgás, de a házigazda csakhamar észrevette, hogy ezúttal nem képes úgy vinni a szót, mint azelőtt. Régebben mindig ő volt a társalgás lelke, most inkább ő hallgatta a többieket, mert mindenki többet tudott bármely szőnyegre kerülő tárgyról, mint ő. Ezt nem is csodálhatta, hiszen a gazdaság főbenjáró dolgain kívül nem törődött semmivel. A birtok ügyeit most Matolcsy vezette, aki az öreg Bory helyére lépett, mert az öreg, harminckét esztendei Madách-szolgálat után, most már pihenni akart hajlott korára.* Matolcsy maga sem mai gyerek már, igyekezett minden gondot levenni gazdája válláról, s csak akkor fordult hozzá, hogyha döntő fontosságú kérdés merült fel. Az ilyen alkalmakkor Imre nem törődött sem a birtokkal, sem a kastély életével, sem a külső világgal, csak ahhoz ragaszkodott, hogy gyerekeivel naponta egy-két órát foglalkozzék.** De különben napok múltak el úgy, hogy újságot sem olvasott. Így aztán csak felületesen tudta követni a világ eseményeket. Pedig ebben az évben megrendült Ausztria alatt a föld. Tavasszal kitört a háború Olaszországgal, egy név futott keresztül a világon, Garibaldi neve. Ausztria szorgosan sorozott magyar földön is, de a parasztlányok, mikor az újoncokat a katonai hatóságok bevagonírozták, egy most született új nótát énekeltek: „Ha elvisz is a vasút, majd visszahoz a Kossuth.” Olaszország küzdelméhez csatlakozott Franciaország, Kossuth kiáltványokat csempészett haza, amelyek Ausztria bukásával és Magyarország feltámadásával bíztatták a nemzetet. Már a legbámulatosabb pletykák kaptak lábra az országban arról, hogy Ferenc József összeomlandó trónja helyén ki lesz a magyar király. Kossuthot emleget-

*Harsányin kívül senki sem tud róla, hogy Bory István lemondása (1858 őse) után Matolcsy György lett volna a tiszttartó. Ha mégis így volt, csak igen rövid átmeneti időszakról lehetett szó, hiszen bizonyos jelekből ítélve 1859-ben már Philipp Károly volt a tiszttartó.

**Ez túlzás. Madách a *Tragédia* utolsó változatának írása alatt a közéletben is aktívan részt vett, főképp a Nógrád Megyei Gazdasági Egylet megalakításában és tevékenységében. Nyilván értesült az ország és a világ fontosabb eseményeiről is.

ték, gróf Széchenyi Bélát, Napóleon francia császár valamelyik rokonát, továbbá Konstantin orosz nagyherceget. Az olasz hadsereget magyar önkéntesek is tarkították, több mint ezer átszökött magyar harcolt olasz oldalon. Ferenc József maga ment le a nagy bajban a harctérre, de még jóformán rá sem ért átvenni a vezényletet, Magenta olasz falu mellett rettenetesen megverték a seregét. Erre ráduplázott a Solferino melletti hasonlóan csúnya vereség. Itthon egetverő öröm támadt ezekre a hírekre. Forgách József gróf Pesten járván, azt a hírt hozta haza, hogy a Nemzeti Kaszinóban a császárhű báró Fiáth Ferenc ezt a kifejezést használta: „A mi háborúnk.” Mindenki nekiment, és majdhogya ki nem dobták. Károlyi László pedig nagy titokban egy Bécsben keringő karikatúrát küldött Pinre sógorasszonyának, Imre unokahúgának: ezen Ferenc József közkatonáinak oroszlánfejűk volt, a vezéreknek szármájuk, a miniszterek meg éppen fejtelnek voltak. Az olaszok francia szövetségesei nyáron már megszállották Lussin Piccolo szigetét, itthon ettől hihetetlen boldog izgalom keletkezett. Az emberek úgy feküdtek le, hogy másnap talán Magyarország feltámadására ébrednek. Ekkor, a legtüzesebb magyar remények idején jött a hír, hogy Ferenc József gyorsan és okosan beadta a derekát, Villafrancában békét kötött, és lemondván olasz birtokai nagy részéről, megmentette a megcsökkent Ausztriát. Kossuth Lajos minden reménye egycsapásra füstbe ment. Szontagh Pali titkos üzenetet kapott Pulszky Ferencről, aki mint emigráns diplomata dolgozott odakint, hogy Villafranca hírére majdhogya sírva nem fakadt.

Ausztria megmenekülése azonban nem volt olcsó eredmény a határokon belül sem. A magyar életvággyal hangosan jelentkezett. Báró Eötvös József röpiratot adott ki, hogy Ausztriának létérdeke alkotmányt adni. Alig simultak el az Eötvös-röpirat hullámai, mindenütt felbukkant egy vastag, kicsiny sárga könyv: *Ein Blick auf den anonymen Rückblick*, ez volt a címe, és Bach báró *Rückblickjére* mondott feleletet. Mindenki tudta, hogy gróf Széchenyi István írta. Kegyetlen, erőteljes, rapszodikus, szenvedélyes írás volt, ujjongott tőle, aki elolvasta. A sárga könyv csúnyán lerántotta a Bach-rendszer hazug erőszakosságait.

Bach megbukott. Akkortájt, mikor Imre a keresztes lovag mezébe öltöztette az örök Ádámot. Utána gróf Rechberg vette át a monarchia politikai vezetését, és szeptemberben megjelent a pápens. Az a pápens,

amelytől Szontagh Pali s a nógrádi protestánsok szeme szikrát kezdett szórni. De nemcsak a nógrádiaké, hanem az egész országban minden protestánsé. Sőt, a katolikus urak közül is azoké, és ilyen volt a többség, akik túlnézvén a felekezeti szemponton, meglátták a pápensben a magyar közjog ellen intézett elvi támadást. Megszólalt a fiatal Tisza Kálmán hangja.

Imre ismerte a Tisza fiút, és jól emlékezett rá. Budán találkoztak, a szegény német sógor házában. Tisza Kálmán tizennyolc éves fiú volt akkor, de már segédfogalmazó a negyvennyolcas kultuszminisztériumban. Baloghékkal úgy került ismeretségbe, hogy mivel az ország katonai parancsnoka, Lederer báró, az ő atyjának testvérnénjét, Tisza Amáliát vette nőül, megfordult a Lederer háznál, és megismerkedett Lederer adjutánsával, Balogh Károllyal. Éles eszé, sovány, vékony arcú fiatalember volt, tartásában máris bizonyos öntudatos méltóság, modora az a bizonyos fertálmánás modor, azé a dzsentré, aki anyai ágon mágnás nevet tud a családfájában. A Tisza fiúnak anyja is, nagynéje is Teleki grófnő volt. Azóta a tizennyolc éves bihari ifjú már a harminchoz közelgett, és ezen az őszön kilépett a fórumra. Atyja halálával átvette családját hagyományos egyházi rangját, a nagyszalontai református egyház kurátorságát, és mikor a pápens megjelent, a tiszántúli egyházkerület debreceni közgyűlésén az ország minden részébe elhallatszódó beszédet mondott az abszolutizmus ellen. Szontagh Pál lutheránus részről fogta meg a dolog végét. Írt, agitált, szónokolt, szervezett. Most is, a katolikus Madách ház vidáman recsegő kandalló-tűzénél ezt magyarázta Imrének, aki most inkább kérdező, semmint fejtegető gyanánt vett részt vendégei társalgásában.

Pass András inas jelentette, hogy tálalva van.

– Gyerünk enni, komámasszony – szólt Imre Veres Gyulánénak.

Mert komák voltak néhány hét óta. Veres Gyulák Szarvasgedéről idén költöztek át Szakalba, ott született már kislányuk, Mária. Az újszülött Veres kisasszonyt Madách Imre tartotta keresztvív alá.

A házigazda alig evett vacsoránál. Édesanyja a fejét csóválta.

– Én nem tudom, mi van veled mostanság, Emi. Soha nem eszel semmit. Pedig annyit írsz. Aki dolgozik, annak enni kell.

– Nincs soha étvágyam – felelte Imre vállat vonva –, mit csináljak?

Nem szeretett erről beszélni. Olyan téma volt ez, amelyet saját maga előtt is tagadni igyekezett. Homályosan érezte, hogy valami komoly baj van az egészségével. Különös tüneteket észlelt magán. Először is a lába dagadni kezdett. Finom csizmái, a híres pesti Vadász műhelyéből valók, egyre jobban kínozták. Megtörtént például, hogy egy séta alkalmával elviselhetetlenül kínlódott a csizma szorításától, és bár kicsiny kora óta megtanulta tűrni a testi fájdalmat, most egyszerűen bicskát vett elő, és dühében kivágta a vadonatúj csizma bőrét a lábfej belső élén. De ez csak a fájdalomon segített, a fájdalom okán nem. Lába állandóan püf-fedt volt, mintha belülről vizet szivattyúztak volna bele. Azonkívül lélegzetvétele kezdett alig észrevehetően nehezedni. Nehezen kapta a levegőt, mélyeket szívott be, mégis kifulladt folyton. Különösen, ha feködött. Most már úgy aludt, hogy két párnával többet rakott nem is a fejére, hanem a háta alá. Félig ülve tudott csak aludni. De azért nem szólt orvosnak. Részint nagyon lenézte az orvosokat, részint azzal csalta magát, hogy ha nem veszi tudomásul a bajt, akkor nincs baj.

De most már nem lehetett tagadni a bajt. A pecsenyénél hirtelen köhögni kezdett. Villáját, kését csörömpölve ejtette a tányérra, hátrahanyatlott a székén. Keze a levegőbe kapott, mintha markolni akart volna belőle. Arca elkékült, szeme olyan lett, mint az akasztott emberé. Mindenki megrémült, a vendégek felugráltak. Az édesanya, hetven esztendejének bámulatos fürgeségével, azonnal ott termett mellette. Csak egy pár pillanatig tartott az egész. Mialatt megdöbbenve és tehetetlenül néztek, máris visszatért szemébe a nyugalom. Nagyot sóhajtott, elmosolyodott, és gyenge hangon megszólalt:

– Az ördög vigye el, azt hittem, végem van! Nem kaptam levegőt. De már elmúlt.

Enni kezdtek megint, de lopva egymásra néztek a többiek, és a fejüket csóválták. Csak az özvegy ült a vén szikla szilárdságával az asztalfőn. Ő tudta, mi ez. A Madáchok családi baja. A göthös tüdő. A mellvízi nyavalya, ahogy a doktorok hívták. Ebben halt meg Madách Sándor, a nagyapa. Ebben halt meg Madách Sándorné. Ebben halt meg a fiuk, a kamarás. A tüdő ölte meg Palit, a kamarás fiát is. Most Emin van a sor.

– Kímélni kellene magadat – csak ennyit mondott neki, mikor aludni tértek.

– Igen, anyám – felelte gépiesen Imre.

De másnap alig várta, hogy nekiülhessen munkájának. Kint sűrűn hullott a hó. A kandallóban hatalmasan lángolt a tűz, a tüzelővel nem kellett takarékoskodni, azt a sok erdő ingyen adta. És a kastély ura mindenről megfélekezve, teljesen a munka gondolatába temetkezve írta: „Tizenegyedik szín. Londonban. A Tower és a Temze közt vásár. Tarka sokaság hullámszik, zajong. Ádám mint élemedett férfiú Luciferrel a Tower egyik bástyáján áll. Estve felé.”

IX.

Ádám kiábrándult abból, hogy nagy legyen, másoknál különb. Az élet értelmét most már a hétköznapiakon kereste, a hétköznapi tengerként zúgó örök morájában, az ünnep vad kiáltásai helyett. Talán ki fog derülni a mindennapi élet vásári zsivajában, amelyben mindenféle nesz, öröme, bánaté, vágyé, fájdalomé összeolvad, hogy az emberi öntudat magamagának célja: élni, és tudni, hogy élünk, akárhogyan élünk.

A londoni vásár ma folyik le, a mai élet ez, úgy, ahogy van. Nagy eszméket nem hajhászó közömbös kor, a szabadjukra eresztett erők szabad versenye. Hiszen ez csak méltányos, logikus és természetes lehet. Nézzük meg közelebbről!

Ádám és Lucifer eltűnik a Tower bástyájáról, és kisvártatva kijönnek a kapun munkásoknak öltözve. A ma Embere előtt itt van a ma élete, az ezernyolcszázhatvanas London, bámulhatja kedvére. Bábszínház, zűrzavar, sátrak, mulató diákok, kuruzsló, jóvendőmondó vénasszony, polgárok, katonák, kocsmák, minden rendű és rangú népség. És minden torz ebben a zagyvaságban. Az erők szabad versenye galád hajszát jelent, mindenki éhesen vágyik a máséra, és koldulással, lopással, vállalkozással, zsarolással vagy ahogy tudja, megszerzi tőle. A kapitalizmus világa ez, a tőke uralmának kora. Ez a kor komisszá és kíméletlenné teszi a termelőt, aljas nyomorban kínlódóvá a munkást, hatalmaskodóvá az állam zsoldján hencegő katonát, sarlatánná és eszméi árulóává a vegyi tudásával életelixírt gyártó tudóst, még a koldusokat is hitvány mesterségük vállalkozóivá teszi. És mi van ebben a világban Évával? Erzsi-vel ebben a világban az van, hogy él-hal a ruháért és az ékszerért. Először mézeskalács szívet vesz neki a vásárban egy fiatalember, de aztán jön a kapitalista Ádám, és ékszereket aggat rá.

– „De ezt a szívet – ezt többé ne lássam!”

– „Eldobhatom, ha ellenére van.” – szól a nő, és el is dobja.

– „Helyes – mondja Lucifer –, majd én meg rálépek.”

Rá is lép. És a nő összerezzen:

– „Mi az: / Sikoltást hallok, vagy csak képzelődöm?”

De az író lelkiismerete megszólal. A hosszú évek óta nem szűnő lelki harcban, melynek során hol vádolja Erzsi emlékét, hol pedig megvédi, mindig azt tette, amit most tesz.* A londoni vásár leánya nem olyan hitvány, mint eleinte képzelni lehetne, Gyengédség is van benne, őszinte melegség is. Mikor erről tanúságot tesz, az ékszerek varangyos gyíkokká válva peregnék le róla, és ő sikoltozva menekül a csábítás elől. Később pedig, mikor a modern élet típusai egy frissen ásott sír körül eljárják az emberi elmúlás „danse macabre”-ját, az ijesztő holbeini csoport végén megdicsőülve tűnik fel Éva, de ez az Éva már nem Erzsi, hanem Hébé, az örök női eszmény, aki halhatatlanul lebeg az őt le nem győző sír felett: „E földre csak mosolyom hoz gyönyört”. S ahogy sugárzóan ott leng a többiek felett, a lúdtollat forgató Madách Imréből kitör az egész életében teljesületlenül maradt vágy a tökéletes nagy szerelem után, repeső sóvárgással tárja ki két karját a ma hétköznapi élete fölé: „Éva! Éva!”

A kapitalizmus sült ki abból, hogy szemügyre vette a mai életet, s az erők szabad versenyében az élet öncélúságát akarta megtalálni. Nem, ez nem kell neki, ebből is kiábrándult. Jöjjön az új életforma, a kommunizmus!

Mi verseny ez, hol egyik kardosan

Áll a meztelen ellennek szemében,

*A hagyományos lélektani elképzelések monomániásnak feltételezték a költőt, aki a választ követően szüntelenül csak feleségére, és (meggyőződése szerint közösen, együttes erővel) elrontott házasságukra gondolt. Valójában legalább 4–5 szerelmi kapcsolata volt a házassága után. Ami pedig a *Tragédiát* illeti: valószínűleg élete minden szerelmét (legalább 14-en voltak) felvonultatta benne, pontosabban hol az egyiküket, hol a másikat idézte fel az emlékezetében. A londoni szín végén nem valamiféle képzelet szülte tünemény lép át a sírgödör fölé (másfelől viszont igaza van Harsányinak: nem is Erzsi), hanem egy közel húsz éve halott lány: Lujza. Minden valószínűség szerint ő volt az eszményi nő az életében, aki Londonban csak a szín végén jelenik meg, ám Konstantinápolyban mindvégig ő Izóra.

Mi függetlenség, száz hol éhezik,
Ha az egyes jármába nem hajol.
Kutyáknak harca ez egy konc felett.
Én társaságot kívánok helyette,
Mely véd, nem büntet, buzdít, nem riaszt,
Közös erővel összeműködik,
Minőt a tudomány eszmél magának,
És melynek rendén értelem viraszt. –
Ez el fog jőni, érzem jól, tudom,

Az író most hallatlan bátorságba lendül. Sokat tűnődött olvasmányai kapcsán szociális kérdések felett. Megismerkedett a német Marx Károly törekvéseivel is, a kommunizmus ábrándjával.* Madách Imre éles eszű ember, az igazságnak fanatikus keresője, amellet emberi szenvedések iránt mélységesen meleg részvéttel viseltetik. Ha ez a tan, amit a kommunisták ábrándos fantáziája hirdet, meggyőzte volna őt az emberiség javáról, már régóta lett volna elegendő bátorság benne ahhoz, hogy nyíltan követőjüknek vallja magát. Sokat tépelődött sétái közben vagy álmatlan éjszakáin, mikor nehéz lélegzetű lihegése közben nem jött álom a szemére. És állást foglalt magában: ez nem lehet jó.

Hogy miért nem lehet jó, ha az emberiség jövője ebbe az irányba fordul, azt a nagy mű tizenkettedik színében látja meg Ádám. Ez a tizenkettedik szín: nagyszerű falanszter udvara. Két oldalsó épületszárny földszintje nyílt oszlopcsarnokot képez. A jobb oldali csarnokban a

*Sem életében, sem életművében nincs jele annak, hogy Marx elképzeléseit ismerte volna, bár kizárni sem lehet ezt a lehetőséget, hiszen akár a korabeli magyar vagy német nyelvű lapokból, akár Szontagh Pál Frankfurt am Mainban tett 1848-as utazási beszámolójából értesülhetett róla. A XII. színt inkább Fourier elképzelésével szokás kapcsolatba hozni. A kommunista mozgalmak közül Madách csak egyet említ jegyzeteiben: „Justinianus császár alatt, Choroes másképp Nuthirván perzsa király tartományaiban, nagyon uralkodott egy secta, mely az asszonyok közösségét, emberek egyenlőségét, a vagyon törvénytelenységét hirdette.” Saját korának kommunista mozgalmáival (amelyek közül csupán egy volt a Marx és Engels nevével fémjelzett változat) összefügghet egy másik jegyzete: „A jog bírásra van alapítva a proletár ettől függetleníteni akarja”. Arról se feledezzünk meg, hogy Ádám Platón *Allamával* hozza összefüggésbe a tapasztalatait!

mozgásban lévő kerekas gőzgépek között munkások foglalkoznak. A bal oldaliban a legkülönbözőbb természettudományi tárgyak, mechanikai eszközök, csillagászati, kémiai műszerek és egyéb különlegességek múzeumában egy tudós működik. A szereplők mint egyforma öltözetet hordanak. A kommunizmus világában vagyunk. Lucifer, az útikalauz, vezető magyarázattal szolgál:

E régi eszmék többé nincsenek.
Nem kisszerű volt-é a *hon* fogalma?
Előítélet szülte egykor azt,
Szűkkeblőség, versenygés védte meg.
Most már egész föld a széles haza,
Közcél felé társ már most minden ember,

Ez már gondolkozóba ejti Ádámot. Hiszen szó sincs róla, ez gyönyörű, így képzelte az egészet ő is. De a haza fogalmát sajnálja. Az bizonyára megállott volna az új rendszerben is. Az emberi léleknek kell a haza, mert korlátokat kíván a végtelen parcellán. Ragaszkodik a múlt-hoz és a jövőhöz. És az egész világ lakóinak egyenlő szolidaritása kivihetetlen. „Ki a családért vérét ontaná, / Barátjaért legfeljebb könnye van. –” De hát talán a többi nagyszerű lesz. Szóba ereszkedett a tudóssal. A teljesen specializált ember csak szakmáját ismeri, az új rend posztot jelöl ki számára. Ez már megint nincs Ádámnak ínyére. Hiszen igaz: olyan is kell, aki homokot hord, és követ farag, de elvégre az épülethez építész is kell, aki az egészet látja. Ha mindenki teljesen egyforma, akkor hogyan találja meg egymást az építész és a malterhordó egyforma szabadsága? A tudós végigvezeti őket a hajdani világ tárgyainak múzeumán, a régóta kihalt ló, kutya, köszén, arany ritka maradék példányait mutogatja. Az elsüllyedt kor kultúrájára is szó kerül, és Ádám a nagy szellemi alkotásokat kéri számon. A tudós fejét rázza. A lángelmék alkotásait az új világban tilos olvasni. Az irodalom kényes dolog. „A méreg, melyet rejt, nagyon veszélyes”. Művészet? Az sincs, mert a művészet nem praktikus. A festménynél pontosabb a fénykép, mindegy gép csinál egyáltalában.

Ádám most már fejét rázza. Ez nem az, amit ő az emberi öntudat győzelmének képzelt. Az öntudat Istentől való, ebben a világban pedig csak gépszerű, egyénietlen, az istenit szigorúan nélkülöző minden intézmény, minden jelenség.

Unalmas gyermekiskolát lelek
A boldogság helyén, mit tőle vártam.

De a tudós nem hagyja magát, a marxizmus tudósa. Éppen most éri utol Istent: lombikban az organikus élet titkát éppen most fogja kitegyéztetni. Utolsó kísérlete hiányzik. Mindjárt neki is fog. Már csak a legutolsó lépés hiányzik, a nagy titok, az a bizonyos szikra. És íme, a lombik felett lebegő füst sűrűsödni kezd és dörög. A Föld szelleme harsan meg belőle. Az a bizonyos szikra mindig hiányozni fog. A teremtés titka, az élet és ezzel a halhatatlanság titka Istene. A lombik szétrobban.

Csengetnek. A falanszter munkaórája megszűnt, jön a séta, és jön a fegyelmi büntetések kiosztása. Egy aggastyán ítélkezik azok felett, akik ma hibát csináltak. Első a harmincas szám – csak számok ők, nem nevek – egy robusztus fűtő. Megint túlfűtötte a kazánt, ma nem kap ebédet. A fűtő konokul vállat von: holnap megint csak hevesen fog fűteni, mit tudnak ezek a tűz varázsáról, akik csak fazék alatt ismerik?

– „Ezt a férfit ismerem. – szól Ádám meghökkenve – Ez volt Luther.”

A kétszázkilences büntetést kap, mert folyton verekedést keres. Casius ő, a philippi csata harcosa, aki nem bír magával és erejével: csak a küzdelmet keresi. A négyszázast borsóra térdepeltetik, mert marha-örzés közben elgondolkozott.

– „Még a borsón is szépet álmodom.” – szól Platón. Mert ő a négyszázas szám.

A hetvenkettes: Michelangelo. Ő a bútorgyárban dolgozik, és mást nem csinál mint széklábat, azt is mindig egyforma alakúra. Nem bírta ki, elrohant a műhelyből.

Most Éva bukkan fel, gyereke betöltötte azt az időt, ameddig az új rend anyjuknál hagyja a sarjakat. Tudományos tehetségvizsgálat határozza meg a hivatásukat. Egyik orvos lesz, másik pásztor. És máris el

akarják venni őket anyjuktól. Azok sikoltoznak. Ádám azonnal Éva pártjára kél. De a tudós ráförmed: hiszen ha a család előítéletét feléledni engedik, a kommunizmus minden vívmánya összedől. A gyerekeket elviszik. Éva szabad, jelentkezék, aki párjául igényli. Ádám jelentkezik. Mint valaha Csécsén jelentkezett Erzsiért. De most másként megy a nő-sülés: a jelentkezőkről tudományos vizsgálat dönti el, hogy lelki alkattal egymáshoz valók-e.

Mikor itt tartott művében Madách Imre, akkor írta le életének önmagához legkegyetlenebb sorait:

Rajongó férfi és idegbeteg nő
Korcs nemzedéket szül, ez nem helyes pár.

A skrofulás nyakú boldogtalan kislány, a szegény Ára, neki édesgyermek volt. Nagyon szerette. És nagyon szerette Aladárt is, és fájdalmas szeretettel gondolt az évek óta nem látott aranyos kis Jolánkára. De apa létére is féktelenül kereste az igazságot, és megmondta, bár a legégetőbb fájdalommal, saját magának is. S mikor ezt a két sort leírta, hátradőlt a széken. Nagyon szenvedett a saját irgalmatlan öszinteségétől. De átszellemülten szenvedett. Ebben a pillanatban tudatosan és fennköltén tudta, hogy kevés ember akadt valaha is a világon, aki ilyen mélyen nyúlt volna önmagába, hogy fájó szívének véres rostjait kitépve, a nagy vallomás fényénél kiteregesse. Nagyon szenvedett, de különös módon mégis büszke volt és boldog.

Újra írása fölé hajolt aztán, és befejezte a falanszter-képet. A szerelem gondolatával, a falanszter-világrend legnagyobb cáfolatával. Ádám és Éva kijelentik, hogy szeretik egymást mégis. Ha rossz a vége, akkor is. Ha özvegy Madách Imréné sír, akkor is. Ha Szontagh Pali lebeszéli őket mint okos ember, akkor is. A tudós megdöbben:

Ez örülés. – Sajátságos, valóban,
A múlt kísértetét feltűnni látni
Világos századunkban. – Honnan ez?

Ádám ránéz Évára. A Paradicsomra gondol. Az első csesztvei napok Paradicsomára. És meghatottan felel:

Az édenkertnek egy késő sugára.

Az új világ az örültek házába akarja csukadni őket. A szerelem elmebaj. Ádám ellebben Luciferrel. A szín változik, a két alak mögött elmarad a Föld, már csak fényes gömbnek látszik, már csak távoli csillagnak, már el is tűnik millió csillagtársa között. Ádám és Lucifer a világűrben lebeg, kor nélkül, tér nélkül. A nagy mű tizenharmadik színe.

Repülnek, repülnek a végtelenségben. A Földön nem ment az öntudat boldogságát és rendeltetését megtalálni, most már nincs más út, mint egyre följebb, a végtelenbe. Az elhagyott kis csillaghoz visszahúzza még Ádámot a földi élet vágya, hiszen olyan jó volt mégis küzdeni és szeretni. De így is jó, törjön felfelé a szerelem az absztrakt űrbe, vajon mi lesz ott vele? A száguldás tovább tart, az Ember fényévnnyi sebességgel süvítve rohan a végtelen magasa felé.

A Föld szelleme megszólal, és óva inti a vakmerő repülőt. De az most már dacosan száguld még feljebb. Teste lehet a Földé, de lelke nem. Az meg akarja lázadóan közelíteni Istent. S a Föld szelleme most már hatalmas dolgokat mond neki testről és lélekről. Nemcsak a test a Földé. A lélek is, ha mindjárt százszor lélek, s a Földtől soha el nem szakadhat.

Óh, hogyha látnád árva lelkedet
A végtelen űrben keringeni,
Amint értelmet és kifejezést
Keres hiába, idegen világban,
S nem érez többé semmit és nem ért,
Megborzadnál. Mert minden felfogás
És minden érzés, mely benned feszül, csak
Kisűgáráza e csoport anyagnak,
Mit földednek hívsz, s mely ha más leendne,
Nem létezhetnék többé, véled együtt. –

Szörnyű szavak, a kauzalitás világrendjének megrendítő szavai: a világmindenség egyenletének csak egy matematikai megoldása van. Az elemek bizonyos vegyületének bizonyos csoportja egy csillag, a rajta élő élet s annak öntudata ebben a formában csak rajta lehetséges.* És rajta csak ilyen élet és ilyen öntudat lehetséges. És ha az értelmet Isten fájáról orozta is el az ember, csak a maga kozmoszában használhatja zsákmányát.** Ember, maradj a Földé, Isten nem lehetsz. Mert Isten nem tűri el.

Ádám nem fogad szót. Szelleme leszámolt végzetével: úgyis meg kell halnia, mivel nem halhatatlan, nem kockáztat semmit. Csak száguld makacsul még följebb. S egyszerre egyetlen sikoltással megmerevedik. Hogy új bolygóként keringjen teteme a csillagok milliárdjai között, s talán az örvendező Lucifer számára teremjen új élet rajta. De nem, az utolsó pillanatban megmenekült, az élet visszatér beléje. A lecke elég volt, vissza, vissza a Földre! Már látja homályosan, hogy mi az értelme az egésznek:

A cél, megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.

Még vitatkozik ezen Luciferrel, aki azt veti ellene, hogy micsoda küzdés az, amely következtlen és ostoba, hisz az egymásra következő korok mindig ellenkező eszmékért küzdenek. De Ádám most már csak a küzdelemben hisz. Akármiért folyik a küzdelem, előbbre viszi. Vissza a Földre, küzdeni!

Lucifer bólint. Ha Ádám a gyermek makacsságával akar folyton új és új csalódással elveszteni egy-egy illúziót, ám tegye! Eddig elvesztette hitét a dicsőségben, a fej testvériségében, az örömben, a vallásban,

*Vitatható és fölöttébb értelemzavaró módon a szerző mindvégig csillagnak nevezi a Földet, ahelyett, hogy a 'bolygó' (vagy az általánosabb 'égitest') szót használná.

**Ez tévedés! Legfeljebb Isten által teremtetett fáról szabad beszélni, hiszen annak tulajdonjogát átruházta Luciferre, és az új tulajdonos javaslatára történt az alma leszakítása, szó sincs tehát semmiféle elorozásról! (Ne feledjük: Madách jogász volt!)

a tudományban, a nép fogalmában, a közgazdasági haladásban, a kollektív eszmében, mindenben, mit csak kieszelt eszményül magának. Most kieszelte a küzdelem öncélú voltát. Helyes, nézze meg azt is! Tizennegyedik szín: jeges vidék, a Föld végét járja, nemsokára teljesen kihűl.

Az emberiség a legnyomorúságosabb eszkimó sanyargó színvonálára süllyedt, aki az idegent istenként tiszteli. Siralmas, állati sor, csak az evés az egyetlen emberi törekvés. És sok az eszkimó, de kevés a főka. A haldokló emberi faj utolsó példánya az állattal egyenlő. El innen, el! Mit ér már itt a küzdés? Hitvány kínlódás az utolsó falás halásírért.

Az álom véget ér. Ádám felrebben, és ismét ott találja magát a pálmás vidéken, ahol a Paradicsomból való kiűzetés után első kunyhóját megépítette. Visszatekint arra, amit álmodott. Sivár és keserű panoráma: az élet célját és értelmét nem találta meg. Embertelen módon gyötrődik az Ember. De most felvillan benne a tragikus megoldás. Még mindig módjában van Istennel perbe szállani. Isten hiába jelölte ki léte terjedelmét; ha ő most megöli magát, megöli az öntudatot, az emberi értelmet is, örökre. És dacolt Istennel, mert ha Isten rendelkezik az örök élet felett, öneki hatalmában van most rendelkezni az örök halál felett. Csak tovább kell lépnie egy lépéssel ott, ahol a szírtén túl a feneketlen mélység kezdődik. És Ádám megindul a szirt felé azzal a halálvágygal, amely annyiszor elfogta az álmatlan éjszakák titkos perceiben Madách Imrét, az életből kiábrándultat, a testi és lelki gyötrelmek fáradt szenvedőjét. Egyetlen lépés: és megszűnt a világ, minden bajával, minden értelmetlenségével, az emberi gondolat minden meddő tusakodásával együtt. De az utolsó pillanatban Éva lép eléje. Nagy újságot súg neki: gyermekük lesz.

A lázadás reménytelen. Most már hiába ölné meg magát, fia* tovább folytatná az öntudat töprengő folyását a világban. Ádám térdre hull, megadja magát. Az élet, amely Istentől való, legyőzte a mulandóságot, amely az emberé.

*Semmiféle célzás sincs arra nézve, hogy a pár gyermekének (vagy gyermekeinek, hiszen Éva megfogalmazása nem zárja ki az ikerterhességet) milyen lesz a neve.

Uram, legyőztél. Ím, porban vagyok

Nélküled, ellened hiába vívok:

Emelj vagy sújts, kitárom keblemet.

Ott térdel a porban, onnan rimánkodik valami szilárd pontért, valami bizonyosért, mert az emberi fajta sorsának ezt a zűrzavaros bizonytalanságát nem bírja el. De Isten a nagy titkot megtartja tovább titoknak. Úgy jó az, hogy titok maradjon az emberi értelem előtt, s a végtelenség homályos titka az arasznyi lét tudatával keveredve egyensúlyozza a küzdő ember büszkeségét és kétségbeesését. Az ember célja a küzdés, akármi lesz a vége. Ezt a küzdést enyhítő tartalommal tölti meg az istenség eszméje, s ha a férfi megfeledez az erről az eszméről, a nő álljon mellette az élet poézisével, vigasztaló és mosolygó gyanánt. Lucifer hideg tudása és tagadása pedig élesztő gyanánt csíráztassa az emberi haladást.

Megszólal az angyalok kara. Himnusz zeng a szabad akaratról, és intelmet zeng az emberiséghez: aki szépet és nagyot tesz, ne a tömegért tegye, hanem önmagáért, és ne bizakodjék el saját nagyságában, mert Isten az, aki benne a szépet és nagyot teszi.

– „Ah, értem a dalt, hála Istenemnek!” – kiált fel Éva.

– „Gyanítom én is –szól óvatosabban Ádám –, és fogom követni. / Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni! –”

Az a vég, az egyén és a faj vége, az rág az emberi lelken. Fog is rágni örökkön örökké. Amíg ember van a világon, az mindig töprengeni fog a haláláról. Ez már tehetetlen panasza az Embernek, aki meghajtotta fejét, és vigasztalásért könyörög.

Madách Imre bemártja a tollat, és leírja a vigasztalást, a nagy munka utolsó mondatát, az Úr fenséges szavának harsonahangját:

Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!

Ahogy az utolsó mondatot leírta, még sokáig ülve maradt, és maga elé révedezett a levegőbe. Tizenhárom hónapi munka után tett most pontot. Kezdte tavaly február tizenhetedikén, s befejezte most: ezer-nyolcszázhatvan március huszonhatodikán. Már címe is volt a nagy

drámának. A hatalmas kéziratcsomó első oldalán ott díszlett a vakmerő cím, amely nem kevesebbet mondott, mint hogy egy falusi földbirtokos megmagyarázza ember és Isten összefüggését: „Az ember tragédiája, drámai költemény, írta Madách Imre.”*

Este vacsoránál újságolta édesanyjának, hogy egy esztendei nagy munkáját befejezte.

– Jól sikerült? – kérdezte az anyja.

Madách Imrét meglepte a kérdés. Gondolkozott rajta egy darabig, aztán habozva válaszolt:

– Nem tudom.

*Az „írta Madách Imre” nem szerepel sem a címlapon, sem másutt.

X.

A mű első ismerői Veres Pálék lettek, és természetesen Szontagh Pali. A sztrigovai földesúr legtöbbet Szontagh Pali véleményére adott, s rögtön utána Veres Pálné sugárzó eszét becsülte meg. Aztán meg Veresék vanyarci kastélyában még mindig otthon volt az üde kis virágszál, Szilárdka. A harminchét esztendőes Madách Imre légies, maga előtt is majdnem titkolt vonzalommal vonzódott a bájos hajadonhoz. Házasságra nem gondolhatott többé, hiszen papiroson még mindig házas volt. Céltalan, de éppen céltalanságában kedves érzelmi játék volt ez, amelyet a leány maga nem is tudott.*

Imre Vanyarcon felolvasta a *Tragédiát*. Csak a háziak voltak ott és Szontagh Pali. Délután kezdte, a vacsorával félbeszakította, és vacsora után felolvasta a még hátralevő színeket. Mikor az utolsó mondatot elolvasta: „Mondottam, ember: küzdj és bízva bízzál!”, Szontagh Pali felkelt, odalépett hozzá és megölelte.

– Jó? – kérdezte bátortalanul a szerző.

– Gyönyörű – felelt Szontagh –, a legnagyobbakhoz méltó. Mi a szándékod vele?

– Még nem gondolkoztam rajta. Én csak megírtam. Szeretném ki nyomtatni, de az nagyon sok pénzbe kerül. Tele vagyok adóssággal, ekkora kiadásra nem is gondolhatok.

*Ez valószínűleg félreértés. Madách egyik nagy szerelme Veres Pálné volt, de mert vonzalmát a hölgy társadalmi helyzetére tekintettel titkolnia kellett (és még inkább titkolnia kellett Veres Pálnénak azt, hogy ő is szereti Madách Imrét, mint azt az *Atlasz* című versből megtudhatjuk), ezért a kívülállónak úgy tűnhetett, mintha Madách Szilárdához vonzódott volna. Lehetséges persze, hogy idővel ilyesféle érzelmátvitelről is szó volt, ám inkább azt kell feltételeznünk, hogy ha mutatott is érdeklődést a fiatal lány iránt, azal inkább csak el akarta oszlatni azt a gyanút, hogy bár plátói, mégis tiltott kapcsolat fűzi őt az édesanyához, Beniczky Herminhez (és viszont).

Veres Pálnénak is tetszett a munka. De neki kifogása volt. Mindjárt szavá is tette.

– Haragszom az egész női nem nevében. Ez az Éva nem az igazi Éva. Mi nők többek vagyunk. Szegény Erzs, a boldogtalan, nem érdemel többet, mint ezt az arcképet, az igaz. De vagyunk még mások, akikről Ádámnak másféle párját lehetett volna írni.

Látszott Veres Pál feleségén, hogy komolyan neheztel a költőre. Hosszú vita fejlődött, nem Madách Imre művéről, hanem a nőkérdésről. Veres Pálnéból ömlött a szó. Látszott rajta, hogy olyan dolgokat fejtet, amelyeket magában már régen végiggondolt. Valóságos ékesszólással magyarázta, hogy a nő is képes és alkalmas olyan teljesítményekre, mint a férfi. De a nő eddig el volt nyomva. A házasságban való helyzete a vademberek cseléd tartásával egyenlő, elnyomott népfajhoz hasonlít csak, amelyet fel kell szabadítani. S a felszabadítás útjának első állomása a magyar nőnevelés megszervezése kell, hogy legyen.

– Te asszony – szólt meglepetve a házigazda –, én ezeket még nem is hallottam tőled. Mikor töröd te ezeken a fejedet?

– Szüntelenül – felelt hevesen Hermína asszony –, és ha Isten éltet, nem is marad ez csak gondolat és beszéd. Imre költeménye százszor olyan erőssé tette bennem a vágyat, mint eddig volt, hogy csináljak valamit.*

*Ha voltak is kifogásai Veres Pálnénak, valószínűleg nem ilyen szélsőséges véleményt alkotott, hiszen a műben sokféle Éva jelenik meg, így pl. az az Éva is, aki „az első bölcselő”. Azt pedig lánya visszaemlékezéséből tudjuk, hogy nem a *Tragédia*, hanem a jóval később, 1864 tavaszán napvilágot látott akadémiai székfoglaló (*A nőről, különösen esztétikai szempontból*) háborította fel igazán (ezt egy félbehagyott levele is bizonyítja), és csak ekkor döntötte el a magyar nőképzés megindítását. Sokan külső akadályokkal magyarázzák, lehetséges azonban, hogy személyes ok is közrejátszott abban, hogy az első lépést csak 1865 októberében, vagyis a gyászév letelte után tette meg. Harsányi következetesen nőnevelésről ír. Valaha (meggondolatlanul) én is ezt tettem. Szerencsére a *Madách Imre és Veres Pálné* c. írásom megjelenése előtt a hölgy leszámoltja, Makai Lászlóné figyelmeztetett: nevelni akár még az állatokat is lehet, egyáltalán nem erről volt szó Veres Pálné munkásságában, hanem *nőképzésről*.

– Mit ért valamin? – kérdezte Szontagh.

– Meg fogom szervezni a magyar nőnevelést. Ez most afféle nagy szónak hangzik tőlem, afféle hangzatos ábrándnak. De én állom a szavam, hogy megcsinálom. És ha majd valami eredményt mutatok, emlékezzenek a mai estére. Ma este határoztam el véglegesen, hogy ami energia és szívósság van bennem, márpedig van, azt erre a nagy célra fogom áldozni.

Soká vitatkoztak még, de a vita nem vezetett semmi eredményre. A férfiak inkább udvariasak óhajtottak lenni, semmint vitázó felek. Imre nagyon lehangoltan tért nyugovóra a vendégszobájában. Az bántotta, hogy az egész vita alatt nem az ő élete nagy művéről volt szó. A költők ilyenkor arra vágynak, hogy senki semmi másról nem beszéljen, csak a műről. Márpedig az ő művéről kevés szó esett, az egész beszélgetést Veres Pálné eszméi foglalták le. Csupa erő, csupa női önérzet, csupa sugárzó okosság volt, amit mondott, ezt nem lehetett tőle elvitatni. A nap hőse ő lett, nem a felolvasó, aki igen leverten feküdt le aludni.

Mégsem aludt el leverten. Szontagh Pali bekopogott hozzá.

– Te, valami eszembe jutott! Abban a jelenetemben, ahol a francia forradalmat írod, Guadet is szerepel. Ennek jó volna utánanézni, mert én úgy emlékszem, hogy Guadet Danton elítéltetése idején Calvadosba menekült. Tegyel helyette mást, például Saint-Justöt, az a te céloznak éppen úgy megfelel.

– Igazad lehet, majd utánanézek. De az egész csakugyan tetszik neked?

– Egész komolyan mondom, és nem a barátság beszél belőlem; nagyot alkottál. Ezt már első hallásra nyugodtan állíthatom. Pedig első hallásra a gondolatoknak ezt a tengerszerű áradását nem is lehet követni. Olvasni kell ezt, nem hallani. És nem is egyszer olvasni, hanem többször. Mutasd csak a kéziratot!

Imre odamutatott a vendégszoba asztalára. Kicsomagolt és rendetlenül kirakott úti holmi, kefe és dohányzacskó között ott volt a vaskos kéziratcsomó.

– Csupa javítás, nagyon nehéz olvasni. Csak én tudom olvasni. Más bizony nem igazodik el benne. Nagyon gondosan írtam, azért olyan sok benne a törlés, javítgatás. Mondd, igazán olyan jónak találtad?

– Igazán, igazán. Megmondanám őszintén, ha valami kifogásom volna. Hohó, nézd csak, mi ez itten?

Szontagh Pali egy szóra mutatott a kézirat egy ívéen. A szereplők jegyzéke volt az, amelyet külön papíron írt össze a szerző. És ebben a következő szó tűnt fel a jó barátának: „Senquulottok.” Madách odapillantott:

– Mert ez rémes helyesírás. „Sansculotte”-ok, nadrágtalanok! Ezt rögtön ki kell javítani. És mi az, hogy „Angelo Mihály”? Semmi értelme ennek az erőszakos magyarításnak. Legyen az csak Michelangelo, ahogy mindenki ismeri. Az sem tetszik nekem, hogy „tragödia”. Legyen az csak tragédia, mert az már régen magyar szó. „Tragödia” az németes. Márpedig nem gondolnám, hogy németeskedni akarsz.

A szerző türelmetlenül legyintett. Mindig idegessé tette, ha helyesírási hibáit piszkálták.

– Ezek jelentéktelen dolgok. Majd kijavítom őket. A műről beszéljünk, az egészről. Csakugyan jónak találod?

– Mondtam már, hogy nem jónak, hanem hatalmasnak.

– És mi tetszik benne a legjobban?

Szontagh Palinak minden a legjobban tetszett benne. De akárhogy magasztalta a munka egészét és részleteit, a szerzőnek ez mind nem volt elég. Újra és újra megkérdezte: csakugyan őszintén tetszik-e. S a válasszal nem győzött betelni. A két barát beszélgetése a hajnali órákig húzódott. Búcsúzáskor Szontagh így szólt:

– Tulajdonképpen olyan ez a munka, mint valami enciklopédia. Ami emberrel egyáltalán történhetik, az mind benne van. Az egész életet beleírtad. Voltaképpen nem is hagytál magadnak több írnivalót egész életedre.

– Dehogynem! – mosolygott szégyenkezve Madách –, alig várom, hogy újat írjak. Úgy látszik, vérszemet kaptam. Egy kicsit pihenni fogok most, aztán már belekezek az újba.

– És ezzel mi a szándékod? Nem küldöd be valami laphoz vagy könyvkiadóhoz vagy pályázatra? Kár volna ennek véka alatt maradni.

– Nem tudom. Egyelőre örülök annak, hogy befejeztem. Lesz vele, ami lesz. Ráérek. Ha el akarod olvasni, szívesen odaadom, de csak Sztregován. A kezemből nem adnám ki szívesen. Egyetlen példány, nagyon sajnálnám, ha elveszne.

– Én arra gondolok – szólt Szontagh –, hogy olvastasd el valami híres íróval. Például alkalmas lenne rá Arany János.

– Lehet azt is – felelt gondolkozva Madách –, majd meglátom.

Végre mégis csak elbúcsúztak, mert már hajnal felé járt az idő. Imre megnyugodva, boldogan ment az ágyba, amelynek párnái alá még odatömött mindenféle terítőket és ruhákat, hogy jó magas legyen a háta alja. Félig ülő helyzetben tudott már csak aludni, fekve azonnal fel-ladozni kezdett.

Miután hazament Sztregovára, csakugyan pihent egy pár hetet. Eljárt ismerős családokhoz látogatóba, elsősorban Veres Gyuláékhoz Szakalba, ahol most nagy volt a szomorúság: meghalt négyhónapos korában Mariska, az ő keresztlánykája. Aztán elmentek Pankáékhoz, akiknek házassége zavartalan boldogságban folydogált tovább. Ajnácskőn lakott Panka sógora, Károlyi Muki, ott is eltelt egy-két kedves délután. Általában Panka házassága Károlyi Miksával egész sor új sógort és sógorasszonyt kapcsolt a sztregovai családhoz Mocsáry Daniéktól kezdve Török Adolféig. Károlyi Miksa közvetlen baráti köre is szorosabb összefüggésbe jutott a Madáchokkal. Szalatányán lakott gróf Czebrián László, aki nemrég hozta házához feleségül Révay Róza bárónőt. Névnep, születésnap minduntalan akadt a környéken, s ha nem volt különösebb alkalom a befogatásra, a sztregovai földesúr gondolt egyet, és meglátogatta valamelyik régi pajtását.* Sréter Miklóshoz szeretett menni leginkább, hallgatni az öreg fűzfapoéta kínrímeit. Vagy Szent-Iványi Bogomérhoz ment, ehhez a gazdasszonya zsarnoksága alatt élő külön agglegényhez, aki szenvedélyesen gyűjtötte a könyvet, és úgy játszotta ki a drága könyvekért lamentáló gazdasszonyt, hogy megvesztegette a postáslegényt: ha könyvküldemény érkezett Pestről, a postás külön megbeszélte jellel hívta a címzettet a kert végébe, s ott a kerítésen keresztül suttyomban kézbesítette az olvasnivaló küldeményt.

*A születésnapot ekkoriban még egyáltalán nem ünnepelték meg, csak a névnapot. Sréter Miklóshoz Felsősztregovára és Szent-Iványi Bogomérhoz Nógrádszakálba (közeli településekről lévén szó) általában a hátsólován, a Gyilkoson ment. Kocsira, „batárra” vagy lovasszánra csak akkor volt szüksége az ilyen rövid utakon, ha nem egyedül utazott, hanem barátaival vagy családtagjaival.

A környék kastélyaiban új lobbot vetett a politika. Tavaly óta valami szellősebb friss, újhódó nyugtalanságot lehetett érezni a közéletben. Divat lett a magyar ruha. A férfiak is magyar ruhát szabtak, amelyet az elnyomás eddigi éveiben nem mertek felvenni, az asszonyok is pruslikos toaletteket csináltattak, és kakastollal díszített magyaros női kalapot rendeltek Pórfinál. Mióta Bach báró megbukott Bécsben, az újraéledő nemzeti érzés egyre merészebb külsőségekben keresett tüntető megnyilatkozást.

Április nyolcadikán meghalt Döblingben Széchenyi István gróf. Hivatalos hír szerint megölte magát, de az egész országban egy szempillantás alatt megszületett a legenda, hogy Bécsből ölelték meg. A nagy gyász hírt impozáns nemzeti gyász követte. Divat lett Széchenyi miatt gyászban járni. Szerte az ország városaiban csak úgy feketéllettek az utcák a sok fekete ruhától. És amiért egy évvel ezelőtt még letartóztatás járt volna, azért most nem esett senkinek semmi baja. Az önkény, úgy látszik, kiábrándult önmagából tizenegy esztendei szakadatlan erőszak után. Rákóczy János már régóta szabadon járt, rokonsága kijárta neki a teljes amnesztiát, ő előbújt rejtekéből, és első dolga volt hosszú, rajongó hálával telt levelet írni annak a Madách Imrének, aki egyévi fogságot szenvedett miatta. A hosszú éveken át megbénított Kisfaludy Társaság is ezen a tavaszon végre megkapta az engedelmet, hogy alapszabályokat készíthessen. Három hét múlva már meg is tartották első ülésüket a kisfaludisták. *Az ember tragédiájának* szerzője mindjárt arra gondolt, hogy művét elküldi a nagy tekintélyű társaságnak, de aztán egyik napról a másikra halogatván a dolgot, restségből és nemtörődömségből csak hagyta heverni a kéziratcsomót íróasztala fiókjában.

Nem is nagyon járt az esze rajta, most minden gondolatát új munkája, a *Mózes* foglalta el. Széchenyi Istvánról, Kossuth Lajosról és Magyarország sorsáról tűnődve jutott eszébe Mózes alakja, azé a nagy emberé, aki megmutatja az ígéret földjét népének, el is érkezik vele Kánaán határáig, de maga már nem juthat el oda.

Egész nyáron ezen a színdarabon dolgozott. Megírta a trón mellett nevelkedett Mózes pályaindulását, aki a fáraó bizalmával övezve, egy elnyomott nép teljes eltiprásában akar segédkezni, mikor egyszer csak rádöbben, hogy ő maga is ebből az elnyomott népből származik. Azon-

nal eldobja a trón mellett való érvényesülés lehetőségeit, és népe élére áll. Szenved száműzetést, tűr félreismertséget, viseli nagyra hivatottak egyedüllétét, de hisz.

A munka elhúzódott, gyakori szüneteket kellett benne tartani. A darabíró földesúr egészsége fokról fokra romlott. Most már az ülés is terhére esett, álló íróasztalt csináltatott magának. Éjszakáit ülve töltötte el. Lélegzete nagyon elnehezedett. Ha lejtőn kellett felfelé mennie, minduntalan megállott, mert szíve vadul kalapálni kezdett, és melle kifulatd.*

Őszre járt már, a levelek régen lehullottak, s ő *Mózes* drámájának még csak a közepénél tartott, mikor a púpos kis öreg Nina nagy izgalommal kopogtatott be hozzá. Újonnan érkezett újságot tartott a kezében. Magából kikelve újságot tartott a kezében.

– Wir haben die Constitution!

Imre érdeklődve nyúlt a lapért. Miféle alkotmányról beszél ez a széles Nina?

Az újság csakugyan nagy szenzációt hozott. Ferenc József rendeletet adott ki „a birodalom államjogi rendezésére”. Az új rendelkezés fenn tartotta ugyan Magyarország beolvasztását Ausztriába, de a birodalom egyes országainak belső életére komoly rangú autonómiát ígért, és Magyarország belső alkotmányát is visszaállította bizonyos mértékben. Mégpedig becsben tartva a forradalom legszebb alkotásait: a törvény előtti egyenlőséget, a szabad vallásgyakorlatot, az általános hivatalképességet, a jogbágyi rendszer eltörlését. Eddig a császár maga volt az abszolút törvényhozó, ezentúl ezt a jogát meg kívánta osztani az egyes országok gyűléseivel, valamint az összes ország képviselőiből alakult Reichsrattal, vagyis birodalmi tanáccsal. Ez a birodalmi tanács fogja elintézni a katonaság és a pénz közös ügyeit Magyarországra nézve is, a többi ügyre nézve az összehívandó magyar országgyűlés autonóm mó-

*Már korábban is szó volt Madách egyre súlyosabb tünetekkel járó betegségéről. Nem valószínű, hogy több mint négy évvel a halála előtt ennyire aggasztó lett volna az állapota. Ha már ekkor egy emelkedőtől kifulladt volna, hogyan lehetséges, hogy még négy év múlva, 1864 nyarán is (igaz, utoljára) lovagolt? Betegségének aggasztó tünetei, életének utolsó heteit leszámítva, nem folyamatosan, hanem időszakosan jelentkeztek.

don fog intézkedni. És helyre áll a régi magyar alkotmány ősi záloga, a vármegye.

Nógrád! Van már ismét Nógrád!

Madách Imre lelkendezve sietett át a lutheránus paplakba. Mindenáron beszélnie kellett valakivel erről az óriási dologról, amelynek horderejét hirtelenjében át sem tudta tekinteni. A kapuban találkozott Henricivel. Az éppen őt akarta felkeresni. Vissza fordultak, bementek a paplakba. Vacsoraidőig vitatkoztak az új alkotmányról. Henrici meg volt vele elégedve, Madách Imre nem. Ő vissza akart menni negyvennyolc április tizenegyedikére. Nem kell Reichsrat, magyar országgyűlés kell.

Másnap már korán reggel befogatott, hogy Gyarmatra hajtasson. A megyeháza előtt beláthatatlan tábora állott a hintóknak, csézáknak, bricskáknak, családi bárkáknak. Más uraknak is az jutott eszükbe, ami a sztrégovai úrnak: be az ősi vármegyére, egymás szavát hallani, egymás véleményén véleményt köszörülni! Csak úgy nyüzsgött egész Gyarmat a vármegyei uraktól; Madách Károly is bejött, neki csak egy ugrás volt Csesztvéről bejönni. De bejöttek messzebből is a birtokosok, például Fráter Pál.

Imre találkozott felesége nagybátyjával. Kezet szorítottak. Mindketőjük arcán ott volt a ki nem mondott beszéd tárgya: Erzs. De nem említette egyik sem. Rögtön politikáról beszéltek a vármegye háza folyosóján, ugyanott, ahol valaha Fráter Pál alispáni szobájából olyan dült és szerelmes szívvel lépett ki az ifjú Madách Imre. Beszélgetésükhöz kisvártatva régi ismerős csatlakozott: Szontagh Pali. Együtt mentek mindhárman ebédelni később a Bús Magyarba. Alig tudtak ott helyet kapni, a politikai szenzáció úgy felkavarta a megyét, mint sétatbot a hangyabolyt. Zsivajlott a politizálás, innen is, onnan is vakmerő szidalmak hallatszottak a Bach huszárok ellen. Egyik asztalnál hangosan elkiáltotta magát valaki, hogy éljen Kossuth Lajos. Ráfelelt az egész terem rivalgó éljenzéssel. Aztán Klapkát éljenezték, gróf Teleki Lászlót és Pulszky Ferencet. És íme, mit kiált egy hang?

– Éljen Szontagh Pali!

Mindenki éljenez. Az ováció az olmtüzi rabnak szól, Bem apó bécsi szöktetőjének. Rögtön utána újabb éljenezés:

– Éljen Madách Imre!

Riadó éljenek hangzanak a sápadt arcú, beesett szemű, lógó bajszú ember felé, aki megjárta a pozsonyi Vízikaszárnya és a Neugebäude celláit.

– Te, Imre – mondta halkan Szontagh Pali –, ha csakugyan összeül az országgyűlés, fel kell lépned képviselőnek! Egész bizonyos, hogy megválasztanak. Ritka népszerűséged van a vármegyében.

Ez igaz volt, és ott helyben jelei is mutatkoztak. Mindenki megállt Madách Imrét üdvözölni, vele pár szót váltani, véleményét kérdezni. Származása, vagyona, műveltsége, esze, tisztessége és a kiállott börtönbüntetés odahelyezték a legelsők sorába.

Karácsonykor már dátumokat lehetett hallani a választásokról, megyei gyűlésekről. Imre minden idejét Gyarmaton töltötte. A várost éjjelnappal zenebona verte fel. Mivel az októberi diploma folytán – így nevezték a császár alkotmányrendező ediktumát – a közigazgatás hivatalos nyelve magyar lett, a megyéből egy csapásra takarodniuk kellett a Bach huszároknak. Valamennyi macskazenét kapott, ablakaikat beverték, és házuk előtt azt a nótát énekelve vonult el a tömeg, hogy: „Már siess hazádba vissza, vert seregem”. A politikai összejövetelek szüntelenül folytak. A leendő országgyűlés összetétele kezdett előre kialakulni. Deák Ferenc neve állott az egyik zászlón. A józan és nyugodt politikai bölcsesség reálpolitikusa volt az ország legnagyobb tekintélye. A másik párt az emigrációban élő gróf Teleki László neve alatt csoportosult. De már felemelkedett mellette egy név, a fiatal Tisza Kálmáné. Ő és azok, akik vele egyetértettek, azt a felfogást hangoztatták, hogy az ősi örökséget nem szabad egy tál lencséért eladni. Követelni kell a negyvennyolcas törvények teljes végrehajtását, hiszen azok törvényesen hoztattak, és koronás király szentesítette őket. Nógrád nem is lett volna Nógrád, ha politikusaiknak túlnyomó többségében nem a Teleki párthoz csatlakozott volna. És a vármegye új közgyűlése minden alkalmat megragadott, hogy gerincet mutasson.

Az új főispán gróf Zichy Ferenc lett, miután Prónay József a főispánságot nem vállalta. Szerette az országban sokan nem vállalták, így tett például maga Tisza Kálmán is. Január hetedik napján, ezernyolcszázhatvanegyben, jött össze nagy ünnepélyességgel az első közgyűlés a gyarmati vármegye házában, tizenegy esztendő némasága után. És ez az

első közgyűlés, megalkotván a vármegye törvényhatósági bizottságát, abba a következőket is megválasztotta: Kossuth Lajost, Klapka Györgyöt és Pulszky Ferencet.

Ezen a közgyűlésen a vármegye megválasztotta azokat a megyei urakat falvanként, akik mindenütt vezessék a végleges megyebizottsági tag megválasztását. Vanyarc: Veres Pál. Szakal: Veres Gyula. Alsósztrégova: Madách Imre. Csesztve: Madách Károly. Tereske: Huszár Károly. Gács: gróf Forgách Jenő. Keszeg: Huszár István. Még a fűzfapoétának is jutott dicsőség, a jó Sréter Miklósnak: öt jelölték Felsősztrégovára. S a hosszú névsor felolvasása közben kétszer megrezzen Madách Imrében a még mindig parázsló férfi fájdalom. Szécsényre Hanzély Ferencet jelölték, és Tarcsára Meskó Miklóst. Jókedvű volt ott a körgyűlési teremben mind a kettő, pompáztak kevély díszmagyarjukban, éltek világukat. És Imre arra gondolt, hogy az az asszony, akit tönkretettek, vagy akinek legalábbis segítettek a vesztébe rohanni, most ott kódorog családjavesztetten a messzi Nagyváradon, és igen kétes híreket hallani róla.

De a férfi sajtó emlékeit elnyomták a politikus gondolatai. Amit Szontagh Pali még tavaly októberben ötletszerűen felvetett volt, az most a valósághoz közelgett: a megyei politika hangadói már beszélgettek bizalmas értekezleteken az országgyűlésre küldendő képviselőkről, és már régóta természetesnek tartották, hogy a gyarmati kerületben Madách Imrét jelöli a Tisza párt. A Deák párt nem is szándékozott neki ellenjelöltet állítani. A választási hadjárat nem is lett hadjárat, győzelmi bevonulás volt a mandátumba, semmi más. A választási hadjárat előtt néhány nappal nyomtatványok jelentek meg a gyarmati utcán. A szóró-cédulák tetején ez állott: „Politikai hitvallomás.” Alján az aláírás: Madách Imre.

A küszöbön álló országgyűlés – mondotta a politikai hitvallomás – meggyőződésem szerint azon kevés törvényhozások közé tartozand, melyek egy új korszakot képezve a nemzet léte, és nemléte dicsősége, és gyalázata felett határoznak. Méltányos, sőt szükséges tehát, hogy a választók, kik a hon, és saját magok legszentebb érdekét népképviselőjük kezébe teszik, be nem érve azon biztosítékkal, mely jelöltjük multjában fekszik, s

mi tán indítója volt annak, hogy megtisztelő bizalmokkal feléje forduljanak, attól nyílt politikai hitvallást is követelnek, melynek pontos megtartásáért a férfiúi becsérzet kezekedik.

Más rész azonban ép a tárgy fontossága és komolysága a jövőendő fejlődés rejtélyes volta, az európai alakulásoknak egyes országok sorsára naponta növekedő befolyása lehetetlenné teszik oly részletes politikai program kiadását, melyhez miután a politika Kossuth Lajos szavai szerint az exigenciák* tudománya, minden körülményekben való ragaszkodást igényelhetne bár ki is, a nélkül, hogy vagy az adott szó szentsége, vagy a haza java ne veszélyeztessék miatta.

De vannak általános elvek, melyeket rendíthetetlen alapokul bevallani lehet, sőt kell; melyeket még hasznosság tekintetéből is feladni tilos; melyekért meghalni nem csak egyesnek kötelesség, – de melyek elárulásával nemzetnek is életet váltani halál helyett gyalázat, mert a javak között nem legfőbb az élet.

Ez alapelveket én, ki szerencsés voltam sokak bizalma által a népképviselői nehéz, de éppen ezért dicső pályára kitűzetni, három szóban foglalom össze, s e három szó:

„Szabadság, egyenlőség, testvériség!”

A szabadság alatt értem hazám minden beolvasztástól megóvott integritását, saját ügyei, s különösen legnagyobb két kincse: a nép vére, és pénze fölötti rendelkezés jogának minden idegen befolyástól való megőrzését, nyolcz százados alkotmányos küzdelmeink virágát a személyes felelősségre fektetett kormányt megyei municipiummal, és sajtószabadsággal, ezen két legerősebb gyámolóval szemben.

2-or. Az egyenlőség alatt értem a törvények alatti** egyenlőséget, a vallások egyenjoguságát, s minden feudális visszaemlékezések megszüntetését.

*Madách (a nyomtatvány ma ismert példányainak mindegyikén) sajátkezűleg javította ki a sajtóhibát: az 'existenciák' (létezések) szó 'st' betűpárját átírva 'g'-re: 'exigenciák' (szükségességek).

**Ez sajtóhiba vagy elírás lehet (eldönthetetlen kérdés, hogy a szerző hibázott-e vagy a nyomdász): nyilván a törvények *előtti* egyenlőségről van szó.

3-or. A testvériség alatt, a különböző ajkú népfajoknak, nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele mellett, mindnyájok testvériség összeolvasását a magyar állampolgári jogok, s kötelességeiben.

Ez elvek le vannak ugyan már téve az 1848-dik évi törvényekben is, melyek minden további státusz élet egyedül létező kiindulási pontjai reánk nézve, s így nincs más hátra, mint azt két nagy férfiú szavával megtoldanom. – Különösen mit országunk herceg-primása a nógrádmegyei gazdasági egyet küldöttségéhez mondott:* „Hogy soha sem hátra, de mindig előre,“ – s Luther Márton világ történeti apostrophájával: „Kimondottam, nem tehettem másképp, Isten úgy segítjen. Amen.“

Kelt B.-Gyarmaton 1861. márczius 12-én.

Madách Imre.

Ugyanezen a napon ismét közgyűlés volt a vármegyeházán. Nógrád igen szigorú leiratot kapott, amiért Kossuthot, Klapkát és Pulszkyt bizottmányi tagokul választotta. Báró Vay Miklós, a kancellár, azzal fenyegette Nógrádot a leiratban, hogy a megyebizottságot karhatalommal fogja feloszlatni, ha ez így megy tovább. Erre a leiratra kellett felelnie a megyének. Mint más megyéknek is, amelyek hasonló módon tüntettek a nemzeti önállóság egyetlen célja mellett. Felállott Repeczky Ferenc, aki már negyvennyolcban is ott állt a küzdők első sorában. Röviden ezt javasolta:

– Jelentse ki a vármegye, hogy mindazokat, akik a magyar országgyűlés hatáskörét általában, és az adó-, valamint katonakérdésekben különösen, megcsorbítani vagy megrendíteni kívánnák, és netalán a birodalmi tanács (Reichsrat) megalkotásában úgy mint választók vagy választottak részt vennének, legyenek azok országgyűlési képviselők, mágnások, országnagyok, megyei tisztviselők satöbbiek, mint önhazájuk közjogi megsértőit, hazaárulóknak tekinti és nyilvánítja, mely határozatát mint végzést, a haza összes törvényhatóságaival közölni ezenel elrendeli.

*Madách Imre 1860. november 19-én küldöttséget vezetett Scitovszki János hercegprimáshoz, akivel ünnepélyesen közölte, hogy a Nógrád megyei gazdasági egyet tiszteletbeli tagjául választotta.

De még mielőtt e vakmerő kuruc indítvány felett szavazni lehetett volna, felállt szólásra Madách Imre.

– Nehogy valaki azt mondassa bármikor is, hogy a jelen végzés nem a vármegye összes és közös akaratának kifolyása, hanem csak a többséget megfélemlítő kisebbség erőszakos műve, a megye fénykorában már előfordult példák után most is nyitassanak fel a tanácskozóterem ajtajai, és szólíttassék fel szabad távozásra mindenki, aki a végzéssel nem ért egyet. A maradék ellenben ne csak maradásukkal, hanem saját kezük aláírásával is erősítsék meg a megye végzésébe való szabad beleegyezésüket.

Gróf Zichy főispán nem volt jelen a közgyűlésen, mert jól tudta, hogy ott mi fog történni. Az alispán elnökölt. A két indítványt feltette szavazásra. Az ajtókat szertartásosan kinyitották. Senki sem távozott. A közgyűlés fergeteges lármával megtapsolta és megéljenezte önmagát.

Nyolc nap múlva volt a választás. A választási elnök, gróf Forgách József azzal kezdte, hogy mivel ő mint központi választmányi tag, a hivatalos esküt nem tette le, azt most akarja letenni, és pedig azzal a szöveggel, amelyet a negyvennyolcas alkotmány ír elő. Az ájulásig zsúfolt teremben halálos csend kísérte az eskütételt, és percekig tartó éljenzés követte. Aztán formások következtek, végül a gróf felszólította a választókat, hogy ajánljanak képviselőt.

Felállott Horváth Elek. Rövid beszédet mondott. „Mind tudományosságánál, mind becsületességénél fogva” Madách Imre urat ajánlotta. Éljenzés. Van-e másnak más jelöltje? – kérdezte az elnök. Megint csak Madách Imrét éljenezték. Forgách gróf a balassagyarmati kerület megválasztott képviselőjének Madách Imrét jelentette ki.

A rengeteg „halljuk”-ozás közepette kilépett az erkélyre a képviselő úr. Olyan sápadt volt, hogy ájulástól lehetett féltetni. Lent ezren és ezren hallgatták

– Ha majd látandja azon hatalom, mely hazánk megsemmisítésére tör, hogy az ország gyűlése egy ember gyanánt, mint szeretem hinni, nyilatkozik a sarkalatos jogok mellett, melyek megőrzése tisztelői tette, lehet, sőt valószínű, hogy meg fogja azt szüntetni, ez hatalmában áll, üldözheti egyes tagjait is, ez is lehetséges, de nem áll hatalmában az ígét, mely kimondatott, a nemzet összes képviselőjének nyilatkozo

tát elrejtteni Európa előtt, mely figyelemmel hallandja azt; mint a 48-iki év embereit hatalmában volt börtön- és verpadra hurcoltatni, de nem megsemmisíteni győzelmesen feltámadó eszméit...

Tótok is állottak lent a tömegben. Ezek aposztrofálásával fejezte be szónoklatát a képviselő. De magyarul.

– És most még önökhöz fordulok, tótajkú választóim, kétszeres köszönetet mondva irántam tanúsított bizalmokért, mert azzal nemcsak személyemet tisztelték meg, de tanúbizonyságát adták annak is, hogy felfogták azon nagy fontosságú igazságot, mely ügyünket egyedül vezetheti győzelemre, hogy a magyarországi bármi ajkú, bármi vallású népek érdeke csak egy, hogy midőn a magyar saját szabadságát védi, azzal tót testvére szabadságáért is vív, hogy a protestáns vallásszabadság legbuzgóbb harcosait mindég a katolikusok sorában találta. Hogy jó és balszerencse között együtt örülni vagy együtt szenvedni vagyunk hivatalva.

Éljenezés, fáklyaszene, tüntetés, gratulációk véget nem érő sora.

Az új képviselő Sréter Miklóssal ment haza Sztregovára. Mégpedig ezúttal nem a jobb, bár hosszabb szécsényi kerülvél, hanem a rövidebb, de rosszabb kürtösi irányban, mert ki kellett szállania Nógrádszentpéteren. A szentpéteri lutheránus lelkész, Frenyó Nándor, egész választás alatt olyan odaadó kortesi buzgalmat tanúsított, hogy illetett őt házánál meglátogatni. Madách egy szép rézmetszetet vitt neki emlékül, amelyre a következő ajánlást írta: „Szent Péter buzgó papjának, Frenyó Nándornak, emlékül, aki engem a kakas kukorékolására sem tudott megtagadni, s akinek én is ezt kiáltom oda: Tu es Petrus! Madách Imre.”*

*Nógrádszentpéter (Alsósztregováról Nagykürtös felé haladva) a legközelebbi település; a környéki falvak evangélikus lelkészei szoros, nem egy esetben rokoni kapcsolatban álltak egymással, s így vélhetően Henrici Ágostonon keresztül került kapcsolatba Madách a sztregovai lelkésznel jóval nagyobb társadalmi aktivitást mutató Frenyó Nándorral (aki egyébként a Nógrád megyei gazdasági egyletben, azon belül is abban a Statisztikai és Nemzetgazdasági Szakosztályban tevékenykedett, amelynek Madách is tagja volt). A sztregovai lelkész unokája, Henriczy Bendegúz (†Rozsnyó, 1990) egyúttal anyai ágon Frenyó Nándor dédunokája volt.

Szentpéter felé egy Szklabonya nevű kis falun kellett keresztülmen-
ni. Itt az utasok megálltak itatni, és pár percre abbahagyták a szüntelenül irodalomról folyó beszélgetést. Ahogy a hintó ott állt a vederből ivó lovakkal, Sréter Miklós nyájasan üdvözölt egy helybeli kaputos embert. Zömök, piros orcájú ember volt ez, háza kapujában álldogált, mellette a kisleány, olyan tíz-tizenkét éves forma.

– Hát te, kis Kálmán gyerek, hogy vagy? – barátkozott Sréter Miklós a fiúval.*

– Köszönöm, jól vagyok – mondta a fiú.

Kisvártatva megindult a Madách-hintó. Madách Imre megkérdezte:

– Ki volt ez, akivel beszélgettél?

– Mikszáth János nevezetű. Régóta ismerem, igen derék ember. Szóval, hogy a tót atyafiakra visszatérjünk, hol is hagytuk el?

A hintó zörgött tovább a szklabonyai faluvégén, a bennülők a tót parasztságról beszélgettek.

Csak két kerület küldött Deák párti képviselőt Nógrádból. A nógrádi kerület Frideczky Lajost küldte, az ecsegi Fráter Pált. Különben Tisza párti volt a többi. A losonci kerület az öreg Kubinyit küldte, aki részt vett a negyvenkilences trónfosztásban, Füleken Károlyi Muki jött be, aki honvéd ezredes volt negyvenkilencben, Szécsény Pulszky Ferencet választotta meg, aki még külföldön élt ekkor, száműzetésben, s a gyarmati kerület képviselője Madách Imre lett. Szontagh Pali kiesett, nem kapott kerületet.

Március végén utazott fel Pestre Madách Imre országos képviselő. Poggyászában magával vitte a *Tragédiát*. Hogy mit fog vele csinálni, arról még nem volt gondolata. Mindenesetre magával vitte. Szontagh Pali tanácsa motoszkált benne, hogy olvastassa el Arany Jánossal.

Az Arany Sasban vett lakást, a harminchármas számú szobát kapta. Esti időn érkezett, de azért kocsit vett, hogy az Újépületet, ha mindjárt sötétben is, megnézzék. A hatalmas falak tövében meglátszott a kocsit, és kíváncsian nézegette a régi ablakokat. Az ablakokról Erzsi jutott eszébe. És a kis Jolánka, aki most már tízéves. Hogy repül az idő! A tavaszi este andalítóan kedves hangulatot ontott, amely panaszos fájdal

*1861 tavaszán Mikszáth Kálmán már elmúlt 14 éves.

mat csavart a magányos kocsizó szívéből. Párokat látott suhanni a járókelők között, itt-ott enyhe lámpafénnyel pirosuló ablakszemek sejtették, hogy mögöttük a boldogság és szerelem lakik. Neki mi jutott a szerelemből? Erzsi gyötrelmes emléke, falubeli tót menyecskék alázatos vihogása, és mostanában az a Korák Mária nevű kis tót cseléd a fábiáinkai birtokon.* Szegény. És Madách Imre elmosolyodott tűnődés közben. Íme, még ő is sajnál valakit. Még elhajtattott az előtt a ház előtt, ahol pesti internáltságának heteit töltötte, s ahol Erzsi meglátogatta a kis Ára** születése után. Majd pedig meglátogatta, hogy együtt menjenek haza Csesztvére. Mindez a múlt fátylával szelíden betakarva bukkant fel előtte. Már nem fájt annyira, de azért még fájt. Ami igazán emésztette, az a magányos lélek sóvárgása volt egy másik lélek után. De az a másik lélek nem volt sehol.

Az új parlament április hatodikán tartotta első ülését, mégpedig parlamenti épület híjával, a Nemzeti Múzeum nagytermében.*** Ott haladtak fel a képviselők díszmagyarosan, kardosan a szép homlokzat előtt a lépcsőn, ahol a zárófal fokáról tizenhárom esztendeje Petői szavalta a *Talpra magyar!*-t.**** A sok-sok érkező élénk zsvajt csapott, az épületet nem ismerők egymástól kérdezték a járást, s bent a nagyteremben, hol hangosan örvendezve találtak egymásra régi ismerősök, hol ismeretlenek mutatkoztak be egymásnak, hol más csoportok hevesen politizáltak. Imre igen sok ismerőst talált. Veres Pál rokonságából itt találta Beniczky Ödönt és Beniczky Lajost. Anyja rokonságából báró Majthényi József lett a mágocsi kerület képviselője. Prónay József a

*Nem világos, vajon Korák Mária azonos-e a 66. oldalon említett Márinkóval? Mivel az ottani „esemény” 1855 karácsonyán történt (mert másfél évvel korábban ment el Erzsi), ezért ebben az esetben a „mostanában” elég hosszú időszakot jelent. Ám az is lehet, hogy ez egy új kapcsolat, hiszen a Mária talán a leggyakoribb női keresztnév volt akkoriban azon a vidéken.

**A regényben az Éva név szerepel. Eldönthetetlen kérdés, vajon elírásról van-e szó, vagy Madách lányának és a *Tragédia* szereplőjének azonosításáról?

***A regényben tévesen március hatodika szerepel, jóllehet előzőleg az író azt írta, hogy március végén érkezett Madách Pestre.

****Ma úgy tartják a Petőfi-kutatók, hogy ez csak legenda.

keresztesi kerületet képviselte. Gróf Ráday Gida Monort. Lónyay Menyhért is itt volt, akinek útjától már több mint húsz esztendeje elvált, s a régi nyolcak közül gróf Andrássy Gyula is itt volt mint a sátorlajújhelyi kerület képviselője.

– Akármilyen legyen, ha ez nem Madách Imre! – szólta Andrássy Gyula.

– Életnagyságban. Szervusz, Gyula, rég nem láttalak. Hallom, csepp hűja, hogy fel nem akasztottak.

– Te is börtönviselt ember lettél.

Rázták nyájasan egymás kezét, aztán elváltak a honatyák zsidobongó sokaságában. Imre ment, ifjú vezérét, Tisza Kálmánt megkeresni.* Ott állt már a pártvezér a sarokban, a bihari képviselők csoportjában.

– Gyere ide, Imre, ismerkedj meg az urakkal. Bemutatom nektek Madách Imrét, a gyarmati képviselőt.**

A bihariak egymásután mondták a nevüket: Lukács György, Csengeri Imre, Lovassy Ferenc, Verián Endre, Csanády Sándor s a többi. Beszélgettek egy kicsit a hivatalos sürgönyben megjelent vezércikkről. Kubinyi Ferenc ugyanis beszédet mondott Losoncon, amelyben azt követelte, hogy a Ferenc József által adandó alkotmányt Viktória angol királynő,*** Napóleon francia császár és Viktor Emánuel olasz király garantálja, különben a nemzet Ferenc Józsefet nem koronázhatja meg. Erről írt vezércikket a Hírnök, bécsi elvűt ugyan, de ügyeset és lendületeset. Egy Kecskeméthy Aurél nevű hírlapírót tettek meg hivatalos szerkesztőnek a bécsi körök, s meg kellett adni, hogy jól választottak. Imre is részt vett a beszélgetésben, de csak kényszeredetten. A bihariak szá-

*Harsányi folyamatosan Tisza Kálmánt említi a határozati párt vezetőjeként. Itt többszörös tévedéssel állunk szemben. Először is: a felirati és határozati párt csak az országgyűlés megkezdése után alakult ki, annak kapcsán, hogy a tanácskozás eredményét milyen formában (felirat vagy határozat) hozzák tudomására az uralkodónak. Másodszor: Teleki László volt a vezetője, s csak az ő halála után (1861. május 7-éről 8-ára virradó éjszaka) vette át az irányítást Tisza Kálmán.

**Harsányinál ’követet’ szerepel. 1861-ben már nem (kötött mandátumú) követek voltak az országgyűlésen, hanem képviselők.

***Harsányinál ’királyné’ szerepel; ez is tévedés, Viktória nem egy király felesége volt, hanem ő maga volt az uralkodó, vagyis a királynő.

vai és pillantásai mögött megalázó részvétet vélt érezni. Ezek bizonyára mind tudták Biharban Erzsi mostanában viselt dolgait.

Csengettek, kezdődött az ülés. Az új országgyűlés alsóházának első szavát Nógrád ejtette ki, ezt a nógrádiak régi virtusból nem engedhették el megyéjüknek: Kubinyi Ferenc állt fel, és szólította az öreg Palóczy Lászlót, hogy foglalja el a korelnöki széket. Nagy taps fogadta a miskolci aggastyánt, aki már a negyvennyolcas parlamentnek is korelnöke volt. Ezzel aztán megindult az alkotmány visszaszerzésének vagy elvesztésének izgalmas politikai hadjárata. Mivel erre a forma kényszerítette a dinasztíát, mindenekelőtt tudomására kellett hozni a Háznak V. Ferdinánd lemondását a trónról, Ferenc Károly főherceg lemondását a trónutódlásról és Ferenc József trónra léptét. Ezernyolcszázhatvanegyen. Rögtön ezután a házszabályokra került a sor, és az öreg Palóczy felolvastatta a negyvennyolcas házszabályokat, de erre felállott Dániel Pál, az egyik torontáli kerület képviselője, és figyelmeztette a Házat, hogy ezek a házszabályokat annakidején Szemere Bertalan rögtönözte, a negyvennyolcadiki új országgyűlés ezeket átdolgozta, de kinyomtatni már nem ért rá. Azzal benyúlt a zsebébe, odament az elnökhöz, és letett egy kéziratcsomót. Amelyet, ha az elmúlt tizenkét év alatt valami házkutatás megtalál nála, aligha ússza meg az Újépület nélkül. Ez a kéziratcsomó volt szimbóluma az egész országgyűlésnek. Ami tizenkét évig tilos volt, s talán már holtnak lehetett volna hinni, most egyszerre itt állt csorbítatlan erőben, országosan megnyilvánuló akaratban és teljes frissességben.

De a forma ellensége a lényegnek. A mellekből kitörni vágyó szavakat még jó darabig vissza kellett fojtani. Sok minden volt elintézendő, mielőtt az országgyűlés elkezd vitázni arról, mi legyen hát Magyarországnak részvételével a Gesamtsmonarchie birodalmi tanácsban, a Reichsratban. Először magáról az országgyűlés épületéről kellett beszélni. Gondoskodni kellett parlamenti épületről. A kérdés megvitatására bizottságot küldtek ki, valószínűnek látszott, hogy Ybl építésszel ma a fűvészkertben fognak egy ideiglenes épületet emeltetni. Aztán ki kellett küldeni a mandátumok igazolásához szükséges bizottságokat, nem kevesebbet, mint kilencet. Aztán sorshúzás útján ki kellett jelölni, hogy melyik mandátumot melyik bizottság tagja fogja megvizsgálni. Madách

Imre a második számú bizottsághoz jutott. Aztán következett az elnökválasztás, a Tisza-párt győzelme. Elnökké a Tisza-párti Ghyczy Kálmánt választotta a Ház, első alelnökké Tisza Kálmánt, második alelnökké a szintén Tisza-párti báró Podmaniczky Frigyeszt. Aztán jöttek a mandátumok vég nélkül való igazolásai. Közben az öreg Palóczy meghalt, kegyeletből három napig nem tartottak ülést. Utána megint folytak a mandátumigazolások. Akkor pedig az a szenzáció történt, hogy gróf Teleki László agyonlőtte magát. Eleinte gyilkosságról suttoztak, de aztán ez a pletyka megdőlt. A tragikus halálesetet kétségkívül öngyilkosság okozta.* A képviselők körében az a magyarázat terjedt el és vált is elfogadottá, hogy mikor gróf Teleki Lászlót az osztrák hatalom elfogatta, a fogságából tiltakozót báró Vay Miklós kancellár Bécsbe hozatta, és ott magához kérette. A mit sem sejtő Teleki egyszer csak szemtől szemben állott azzal, akinek látását a legkevésbé várta: Ferenc Józseffel magával. Az uralkodó szavát vette, hogy nem fog ellene küzdeni a politikában, és hazaengedte. Itthon azonban Teleki ráeszmélt, hogy ha nem harcol a Reichsratban való részvétel ellen, akkor hazáját árulja el, ha pedig harcol ellene, akkor becsületszavát. Ezért megölte magát. A Ház impozáns módon gyászolta meg, s az ülések megint szüneteltek. Aztán még mindig az igazoltatások következtek.

Ott volt a képviselők között Hiador is, a költő. Igazi nevén Jámbor Pálnak hívták, katolikus pap volt, és a bácskulai kerületet képviselte. Légies, finomkodó versei, amelyeket a Honderú valaha az erőszakosan feltörő Petőfi irodalma ellen állított ki ütőkártyácul, nem nagyon látszottak meg ábrázatán: vastag felső ajka, széles képe, nyírott üstöke nem tett valami ábrándos benyomást. De nyájas és szíves ember volt. Valamelyik unalmas ülésen, mialatt Jókai Mór az első számú igazoló bizottság jelentését olvasta fel, és Károlyi Muki füleki mandátumát piz-

*Lehetséges. Néhány körülmény azonban a gyilkosság mellett szól. Először: nem volt búcsúlevél. Másodsor: Fridetzky Lajos visszaemlékezése szerint a Teleki László alatti szoba lakója éjszaka hallotta a test zuhanását, lövést azonban nem említett. Harmadsor: ha valóban ígéretet tett Ferenc Józsefnek, akkor az lett volna az ésszerű megoldás, ha visszavonul a politikai élettől. Az már inkább elképzelhető, hogy valamivel megszarolták őt.

kálta, Madách Imre a folyosón sétálgatott Hiadossal, és irodalomról diszkurált vele. Többek között Arany Jánosról beszélgettek, aki otthagyta a nagykőrösi tanári katedrát, mert megválasztották a rendkívüli frissességgel működő Kisfaludy Társaság igazgatójának, és felköltözött Pestre. Most már állandóan Pesten lakik. Folyóiratot is alapított, Szépirodalmi Figyelő a címe.*

– Te jól ismered? – kérdezte Madách elgondolkozva.

– Hogyne, jól ismerem.

– Milyen ember?

– Mint a neve. Színarany. Makulátlan tisztességű, igazmondó, önzetlen. És kivált azt becsülöm benne, ami híres embereknél őszintén szólva ritka adomány, hogy ahol tehetséget lát, annak mindjárt lármát csap. De erre kevés alkalma akad, mert a mértéke igen szigorú.

Madách habozott, de aztán mégis elszánta magát.

– Nézd, kérlek, megkérhetnélek én téged egy szívességre. Írtam egy drámai költeményt...

– Te? – kérdezte a pap csodálkozva.

– Igen, én – mosolygott a gyarmati képviselő mentegetődző arccal –, csak úgy a magam számára. Faluhelyen sok mindenre akad ideje az embernek. Egyszóval nem volnál-e szíves Arany Jánoshoz eljuttatni? Szeretném, ha megbírálná. Ha jót mond róla, azzal igen boldoggá fog tenni, ha rosszat mond róla, abba is belenyugszom.

– Kérlek, nagyon szívesen.

– Sőt, szeretném, ha magad is elolvasnád. Igen érdekelne a véleményed.

– Okvetlenül. Küldd el vagy hozd el a kéziratot. Miről szól?

– Istenről és emberről. Címe: *Az ember tragédiája*. Tizenöt színből áll, elég vastag.

Jámbor Pál féloldalt ránézett képviselőtársára. Igen intelligens ember, az kétségtelen, de ez a mű, ez valami igen vad fantazmagória lehet. Műkedvelők szokása általában, hogy a világegyetemenél olcsóbban nem is adják. És pláne tizenöt színben. Végig versben. Azt nem lesz kis munka elolvasni. És még Arany Jánost is megnyomorítsa vele, aki majd be-

*Harsányi egyszerűen csak Figyelőt írt.

lefűl rengeteg elfoglaltságába? Most már nem lehet visszaszívni az előbbi szíves készséget. Megállapodtak, hogy Madách maga hozza el a kéziratot a következő ülésre. Másra nem bízta, mert nagyon félti a példányt. Mindez meg is történt. Madách két nap múlva elhozta a kéziratot, mert közben nem volt ülés.

– Mikorra gondolod, hogy elolvassátok?*

– Hát... várjál csak. Én mostanában nagyon el vagyok foglalva, de azért úgy egy hét alatt elolvasom. Akkor odaadom Aranynak. Hogy ő mennyi idő alatt olvassa el, azt már csak ő tudná megmondani. Nagyon elfoglalt ember. Azt szokta tréfásan mondani, hogy csak azért van még életben, mert meghalni sem ér rá.

– Miért? Beteges ember?

– Nem, dehogy. Panaszskodik ugyan gyakori fülzúgásról, de különben olyan egészséges, mint a makk.

Hiador eltette a kéziratot. Sokat bajlódott vele, mert igen vaskos csomó volt. Madách Imre pedig elkezdett várni. A várakozást enyhítette a politika, mert éppen ekkorra érkezett végre az érdemleges vita ideje. Majdnem másfél hónapig tartó formalitások után. A Teleki László temetését követő hétfőn végre szólásra emelkedett Deák Ferenc. Hatalmas beszédet mondott, kifejtette, hogy az ország nem fogadhat el olyan alkotmányt, amelyet ráerőszakolnak. A negyvennyolcas törvények visszaállítását követelte, és azt indítványozta, hogy az országgyűlés intézzon feliratot az uralkodóhoz, amelyben jogainak helyreállítását kéri. Nagy beszéd volt, de nem keltett valami különös izgalmat, mert a Pesti Napló, amelyben báró Kemény Zsigmond köztudomás szerint Deák politikájának csinált propagandát, már hónapok óta ismertette ezt az álláspontot. Inkább az keltett izgalmat, és nem kicsit, hogy azok a Tiszapártiak, akik a radikális visszaállítását óhajtották, s még feliratot sem

*Mai ismereteink szerint egészen más volt a *Tragédia* kéziratának sorsa. Pétery Károly hevesi képviselő emlékirata szerint Madách Imre neki adta oda a kéziratot, július 20-a előtt, majd 20-án együtt utaztak Nógrádba. Ő javasolta a szerzőnek, hogy vigyék el Arany Jánoshoz, mivel azonban nem találták őt otthon, ezért másodjára (ezt viszont már a Koszorú nekrológjából tudjuk) Hiadossal kereste fel Arany Jánost. Mindez tehát hónapokkal később, július 20-a után történt.

kívántak a császárhoz intézni, meg tudják-e tartani a vita folyamán azt a többséget, amellyel Deákékat az elnökválasztásnál sikerült legyűrniük.

Deák nagy beszédére másnap még nem jött felelet. Sok baj volt még mindig a formaságok körül, idegenek kaptak rá arra, hogy a teremben üldögéljenek, a tárgyalás komolyságát veszedelem fenyegette, az ország méltóságteljes és történelmi tiltakozásának országgyűlése kezdett komolytalan szint ölteni, Hajnik Pál háznagy a haját tépte mérgében, hogy nem tud rendet csinálni.* De három nap múlva végre sor került Tisza Kálmán beszédére. Avatatlan hallgató itt azt hihette volna, hogy itt az urak mindenben teljesen egyetértenek. Tisza kijelentette, hogy ő Deák Ferencsel szavaz. Csak éppen egy kis formai különbség volt közöttük: fölöslegesnek vélte az uralkodóhoz küldendő feliratot, megteszi bőven a szolgálatot az országgyűlés egy félreérthetetlen határozata is. Tisza leült, következett a többi szónok. Következett a felirati párt és a határozati párt vitája.** Következett a hatvan esztendejéhez közelgő öreg bölcs körültekintő, óvatos józanságának, és a harmincon még alig túljutott kemény, lelkes és eszes hazafi elkeseredett ellenállásának vitája.

Mindjárt ezen a napon felszólalt a határozat mellett Várady Gábor, utána pedig a két Kubinyi vitázott egymással. Kubinyi Rudolf a felirat mellé állott. Kubinyi Ferenc viszont annyira ment a határozati heveségben, hogy tagadta Ferenc József uralkodó voltát. Szerinte: „V. Ferdinánd, aki Prágában van internálva, nem mondott le, csak Ausztria trónjáról, következésképpen még mindig ő a koronás magyar király.”

*A leírás félrevezető. Lehetett ún. karzatjegyet vásárolni, és azzal bárki meglátogathatta az országgyűlés egy-egy ülését, de az elnevezésnek megfelelően nem a képviselők között, hanem csak a karzaton foglalhatott helyet.

**A határozati és felirati párt közti vitát az előzmények nélkül nem lehet megérteni. A politikai megosztottság április 1-jén kezdődött, a Tigris vendéglőben, ahol az elégedetlen képviselők összejöttek. Az elégedetlenség közvetlen oka az volt, hogy Ferenc József április 2-ára hívta össze az országgyűlést. De a 48-as törvények értelmében az országgyűlést Pesten kellett tartani. Ezt a vendéglőben megalakult radikális csoport, a „tigrisek” Palóczy László korelnök révén gr. Apponyi György országbíróval tudatta, akitől aztán visszaérkezett az uralkodó válasza: a megnyitó Budán lesz, de utána az országgyűlést már lehet Pesten tartani. A „tigrisek”, a későbbi határozati párthoz tartozók többsége nem ment el Budára a megnyitóra. Nem tudjuk, Madách Imre hogyan döntött.

Most már kezdtek végre élénkülni az ülések. Imre ott ült a figyelő képviselők tömött soraiban, egyik oldalon Beöthy Zsiga, másik oldalon Mocsáry Lajos volt a szomszédja. Lassanként kialakult az országgyűlés képe, a nem ismerősök kezdték egymást ismerni, egyesek feltűntek, mások homályban maradtak. Mindenki ismerte már az öreg Bernáth Zsiga hófehér fürtű, érdekes fejét, vagy a hórihorgas Besze Jánost, a mennydörgő hangú népszónokot, aki itt is a vidéki kortesek hordó stílusában tombolt. Négy-öt szónokot mindegyik ülés elfogyasztott, de nem többet, s még igen hosszú volt a jegyzőknél a feliratkozottak listája. Felváltva kapta a szót a két párt. Trefort Ágoston Deák mellett állt fel, Jókai Mór Tisza mellett, gróf Széchenyi Béla Deák mellett, feltűnést keltvén azzal a fejtegetésével, amely az országgyűlésnek a zsidók emancipációját javasolta.

Volt azonban sok beszéd, amely csak azzal keltett feltűnést, hogy túl hosszú volt. A vita szenvedhetetlenül húzódott, vastag unalom kezdte megülni a termet. A két párt vezető emberei bizalmas pártközi eszmecserére jöttek össze, hogy ezen valahogy segíteni kell. Megállapodtak abban, hogy a feliratkozott szónokokat szépen félre kell hívni, és tapintatosan értésükre adni, hogy a szereplésről való lemondással igen kívánatos dolgot cselekednének.

Gróf Keglevich Béla, a ház jegyzője, egy délelőtti karonfogta Madách Imrét.

– Kérlek, a párt érdekében szeretnélek valamire megkérni. Töröld magad a feliratkozottak sorából. Az idő nagyon sürgöt bennünket, s újat most már aligha lehet mondani.

A gyarmati képviselő megdöbbenve nézett gróf Keglevich Bélára. Nyelt egyet, elpirult, de nem hagyta magát.

– Ezzel a kéressel jöjjön hozzám először is maga Tisza Kálmán. Másodszor pedig neki azt fogom felelni, hogy igenis, sok új mondani-valóm van.

– Kérlek – mondta hűvösen a gróf –, erőszakolni nem akarlak.

Vállat vont, és ment másokat kapacitálni.

Lassanként mégiscsak fogytak az Imre elé beosztott szónokok, s végre május huszonnyolcadikán rákerült a sor. Három hónapi várako-

zás után.* Reggel Tolnay Károly kezdte a beszédek sorát a felirat mellett, utána Bónis Samu, Szontagh Pali sógora beszélt a határozat mellett, aztán a felirati párti gróf Zichy Antal következett. Végre elhangzott a nagy szó:

– Madách Imre képviselő urat illeti a szó.

Imre felállott. Tegnap beszélt orvosával, Kovács professzorral, aki hosszú tanakodás után megengedte neki, de azzal a feltétellel, hogy utána két napig pihenni fog, és nem mozdul ki otthonról. Nem titkolta az orvos, hogy a beteg szíve igen csúnya állapotban van, és nagyobb izgalmak könnyen életveszedelemmel járhatnak. Kezét most szívére kellett szorítania az izgalomtól, kinyitotta száját, de lélegzetet nem tudott venni. Nyomorultul kínlódott súlyos testi gyengeségével és lámpalázával egy pár pillanatig, hebegve mondta az első szavakat, mire lélegzethez jutott. A gyér hallgatóság szánakozva pillantott rá.*

– Tisztelt képviselőház! Gibbon, a nagy angol történet író azt mondja: „Ha Alarich a ravennai tanácsban lett volna, valószínűleg ugyanazon rendszabályokat javasolja, melyekhez Honorius miniszterei, az ő ellenében nyúltak!” E jelenet ismétlődik mindenütt a világtörténetben, hol államok indulnak bomlásnak, mert országokat nem intézményeik jósága, de a közszellem, nem teoriák ragyogó vólta, de polgárerény tartja fel, s mint koszorus költőnk mondja: „Minden országnak támasza, talpköve / A tiszta erkölcs, melly ha megvész, / Róma ledül s rabigába görnyed.”

– Úgy van! – kiáltotta valaki élénken, aki azonnal értette a Bécsre vonatkozó célzást.

A szónok most már megnyugodott kissé. Még csetlett-botlott a nyelve, de türethően beszélt.

– S miket Gibbon a romlodozó római birodalomról ír, mind azt szeminkkel látjuk megújulni a bécsi urak tanácsában, mint megdöbbsentő jelét az időnek, mert valamint Cincinnatusokat és Aristideseket, Peré-

*Nem tudni, mire utal Harsányi. Nem egészen két hónapja tart az országgyűlés.

**Az országgyűlési jegyzőkönyv alapján pontosítottam a szöveget. Valójában a regényíró is azt használta forrásul, bizonyosság rá, hogy a megfelelő helyeken és a megfelelő közönségreakciókat közli („Úgy van!” felkiáltások). – A. Cs.

nyieket és Csányiakat csak nagyjövőjű nemzet szülhet: úgy Heliogabalusok és Cleanderek, Bruckok és Eynattenek csak ott teremhetnek, hol Hamlet szerint valami rothadás van az álladalomban.

– Úgy van! Úgy van! – Az emberek kezdtek figyelni. Többen benéztek a folyosóról, majd pár mondat hallatára bejöttek és leültek.

– E rothadást 12 éven keresztül mindnyájan keserűen érezők; azon 12 év alatt, melyről Tacitusszal méltán elmondhatjuk: „Magnum profecto dedimus patientiae documentum.”, de melynek borzadalmait oly remekül ecsetelték már előttem, hogy halovány színnel hozzá járulni nem akarok, s csak annak vizsgálatába bocsátkozom, ha vajjon azon osztrák státusférfiak, kik oly szentségsértő kezekkel merészeltek a történeti fejlődés és emberi jog kerekébe belekapni, s kiknek politikáját a süker, a kormánytudomány örökös mérő serpenyője régen elítélte: bírtak-e legalább eszményképül oly nagy, oly lelkesítő ideát, mely eljárásuk mentségül szolgálhat?

Most már figyelmesen hallgatták a sápadt, vézna, szőke embert, aki eddig szerényen és szórakozottan járt-kelt körükben, lelógó nagy bajszával. Ha valaki megállt a terem ajtajában, és unottan benézett, annak tízen is intettek, hogy jöjjön be, ezt érdemes hallgatni.

– Ez eszmék egyike, melyek e státusférfiakat vezették, a birodalom egysége volt. Az osztrák dynastia alatt conglomerált heterogen országokból egy homogen államot alkotni, mint az Spanyol- Franciaországban vagy Nagy brittaniában történt, szép és nagy eszme volna, csak hogy 1400 esztendővel később el...

A szónok végleg ura lett a hallgatóságnak. Mindenki őt figyelte, senki sem diskurált szomszédjával, senki sem bóbiskolt. Figyelték a kellemes hangú, most már nyugodt fejtegetést. A gyarmati képviselő elemesen magyarázta, hogy Don Quijote csak egy fél évszázaddal később el a lovagkor visszaállításában, mégis komikus, hogyne lenne komikus az ezernégyszáz évet később Ausztria, amely ezzel az erővel akár a kereszt-háborúkat is megkísérthetné felmelegíteni. Az államok természetes fejlődése idején egyes elemek egyesülhettek nagyobb organizmusokká, de aki már készen fejlődött organizmusokat akar erőszakkal összeolvasztani, az romlást és rothadást előidézhethet ugyan, de életet soha.

– ...az altáji magyar sem olvadhat össze az indogerman népekkel soha, de uraim, kiveszni sem fog, mert világtörténeti hivatása van, melynek még csak első felvonását játszotta el. Ezért tehát az osztrák államférfiak egységes Ausztriájokkal a legenda hét alvójaként tűnnek fel nekem, kik nagy későre fölébredve, oly pénzzel kínálták a világot, melynek már régen kelete nem volt. –

Aztán a kultúrfölény eszméjére tért át a szónok: Ausztria civilizálni akarja Magyarországot, azt állítván, hogy hivatása a civilizációt keletre terjeszteni. Ez az álláspont részint tudatlanságon, részint hazugságon alapszik. A magyar kultúra mindig felért az európai színvonalalal. A legbabonásabb évszázadban a mi Kálmánunk hozott törvényt a boszorkányok nemlétezéséről, a keresztes hadak idején a mi hazánk viselkedett a legfelvilágosultabban, a feudalizmus nálunk tudott a legkevésbé kifejlődni, a protestantizmus első idejének Európa-szerte lobogó eretnekmáglyái közepette a mi vallási türelmünk volt a legelőkelőbb. Egyébként a magyarság a kultúrhatásokat olasz és francia forrásokból szerezte, s a német forrásra csak a reformáció idejének szükségével fanyalodott, de az eszméket elnyomó mai Ausztria akkor is igyekezett gátat vetni a gondolatok szabad hatásának. Ezt tette a lefolyt tizenkét év alatt is. A szónok adatokkal mutatta ki a Bach-korszak kultúraellenes irányzatát egy olyan országban, amely a politikai érettség és a szabadságszeretet, e két legigazibb kulturális hőmérő dolgában magasan fölötte állt Ausztriának.

– De bár e 12 év alatt cselekvések korlátot nem ismert, hogy reája illettek Szent Bernát szavai: „facitis quia potestis, an autem oporteat, questio est”, – végre kisült, hogy non oportebat, villámaik, melyeket reánk szórtak, épen úgy nem ártottak, mint egykor a pápa egyházi átka, melyet egyszerre az Európába törő törökök, az égen feltűnt üstökös és a sáskák ellen kimondott.

A teremben eláradt a derűtség moraja. A szónok most már azt csinált a hallgatókkal, amit akart. Mondatonként kapott hol derűtséget, hol általános helyeslést, hol éljenést.

– Ott állunk tehát – mondta Bach és Schmerling jellemzése után –, hol 1850-ben álltunk, csak hogy a tér még szégyenletesebb; most velünk, általunk, törvényes úton szándékoltatik a nemzet gyilkolás végbevitet-

ni, mi az erőszaknak nem sikerült; s még az országot dragonade-ok rémülete járja végig, utolsó filléreinktől fosztogatva, hogy azokkal a modenai herczeg hadseregét fizessék;

Zajos tetszés. A szónok várni kénytelen, míg folytathatja.

– Mig nem ismert hatalom bérenczei visznek ijedelmet a békés lakokba, mig ugyanazon hatalom tisztviselői felmentetve törvényeink alúl, intézkednek fölöttünk;

Újabb helyeslés. Megint várni kell a szóval.

– mig e ház lépcsőin lelépve, elhagytuk egyszersmind a tért, melyen ősi törvényeink respektáltaknak: addig mi, Magyarország törvényhozótestülete, mint tengeri rabló álzászlója vagyunk a külföld elámitására, pellengérré állitva.

Már tapsolnak. Már elragadtatott kiáltások hallatszanak.

– Azonban hiszem erősen, hogy az eredmény ugyanaz fog lenni; mert nemzetem politikai érettsége sokkal nagyobb, hogy sem át ne lássa, miként a Bach és Schmerling rendszer, hogy egy triviális spanyol közmondással éljek – ugyanazon kutya, csak más nyakravalóval.

Hatalmas derűtség és taps. Ezt a spanyol közmondást senki sem ismerte a Házban. Madách Károly azonban réges-régen ismerte: még a spanyolul tudó Sréter mellett töltött idejéből. Most átadta az országnak, hogy a zamatos mondást harsogó siker fogadja, kivált pompás alkalmazása folytán, s hogy ezentúl a spanyol mondat egy pillanat alatt közkinccsé váljék. Ebben a pillanatban a magyar országgyűlésen egy közkeletű szólásforma született.

A derűtség és a taps lecsillapultával a szónok kijelentette, hogy Deák Ferenc indítványára szavaz, de Tisza Kálmán módosításával. Nem óhajtja a felirattal azt a látszatot kelteni, hogy a nemzet alkudozásra hajlandó, mikor választ vár a feliratra.

– [...] ki nekem ultimátumát beadja, de az előszobában marad, az némi gyanút méltán is költhet fel bennem, hogy még ez nem volt utolsó szava. [...] S ha e hatalom oly térre kívánna lépni, melyen lehetséges, hogy kezét foghassunk, ne mondja senki, hogy azt felírás nélkül nem teheti, ott van törvénykönyvünkben megírva az ut, mely e térre vezet. – Addig folyamodást irhatunk a hódítónak, kérve kérhetjük: uram! már sok a sanyargatás, a nyomor, melyet ránk küldesz, könnyíts terhünkön;

de felirást, mint nemzet fejedelméhez, addig nem küldhetünk. Össze-csaphatnak még egyszer felettünk a keserűség setét hullámai; de a mi győzelmünk csak idő kérdése, a durva erőszak csak ephemer győzelmet arathat, az eszme fölkél és közvagyonná lesz, melyért első kimon-dói elvérezének.

Ez a beszéd nyert ügy volt. Néhány gyakorlati politikai kérdés fej-tegetése után következett az utolsó passzus, amely rajtakaphatlanul ugyan, de meglengette Bécs felé az olasz és lengyel forradalmak ná-lunk is még egyszer lehetséges zászlaját.

– „Végre azt mondják szomszédaink, hogy mi forradalmi téren ál-lunk. Ha forradalmi téren az áll, ki a történeti jogokat lábbal tapodja; ha az áll, ki minden kegyeletet levetközve, erőszakosan ültet új intézmé-nyeket elrombolt régiek helyére: úgy a forradalmi téren ők vannak, a conservativ magyar nemzet ellenében, s Europa érdeke minket irányok-ban győzelemre vezetni, nehogy elbirhatatlan zaklatások után azon térre szorítva, egygyel szaporítsuk azon meggyilkolt nemzetek sorát, melyek egyike tavaly megifjúlva és fenyegetve kelt fel halottaiból, másikának véres kísértete pedig Banquó szellemeként még folyvást rémíti az euro-pai diplomáciát.”

Ekkora tapsot csak az egészen nagyok kaptak eddig. Deáknak és Ti-szának járt ez a taps. A szónok köré, aki halálos fáradtsággal, de a szó-noki sikertől részegen ült le helyére, azonnal egész tömeg verődött. „A szónokot számosan üdvözlük” – ez parlamenti frázis, és száz foka van, akár a hőmérőnek. Ez az elragadtatott és általános gratulálás a hőmérő századik fokáig ugrott. Mindkét keze után tíz-húsz kéz nyúlt, vállát ütö-gették, próbálták átkarolni, olyan szavakat kiáltottak lelkesen arcába, mint „zseniális, nagyszerű, óriási”. Ő csak ült, az izgalomtól még ragyo-gó pillantással, szeme alatt két mély karikával, a kimerültségtől közel az ájuláshoz.

Utána Eötvös Tamás következett, ő azt már nem várta meg. Haza-ment. A lépcsőn alig tudott levánszorogni. Otthon, az Arany Sasban, le-ült levelet írni élete nagy eseményéről édesanyjának, de elejtette a be-mártott tollat, ehhez sem volt már ereje. Lepihent a karosszékebe, amely-be párnát gyúrt háta mögé. Ott töltött órákat, mozdulatlanul. Csak nézett maga elé, és boldog volt.

Délután feljött hozzá Beöthy Zsiga.

– Te, Imre, tudod te, hogy egycsapásra híres ember lettél? Eddig hú-san fogtak meg, hogy hol voltál eddig, ki vagy? A kocsmában csak ró-lad volt szó, ahol ebédeltem. Volt, aki azt mondta, hogy ha ez negyven-nyolcban történik, egy pár napon belül miniszter vagy.

– Jól beszéltem? – kérdezte a beteg gyerekesen, boldogan.

– Azt elhiszem!

Nyílt az ajtó, jött Bónis Samu. Aztán jött Mocsáry Lajos. Aztán jöt-tek mások. Tele voltak elragadtatással, és az általános, szenzációs siker híreivel. Már nem volt hely, ahova ülhetek volna. Az egész városban el-terjedt a nagy beszéd híre, a kávéházakban a ma feltűnt szónoki lángel-mét tárgyalták. Az újságírók igen meleg méltatásokra készülődnek. Külföldi lapoknak is elküldik a beszédet. Jött Kemény Zsigmond em-bere, kérte a beszéd teljes szövegét a Pesti Napló számára, és megígérte, hogy különnyomatot is csináltatnak belőle.* Jött Lónyay Menyhért, a hajdani iskolatárs, hozta Andrássy Gyula gratuláló üzenetét. És késő es-te felnézett a vezér is, maga Tisza Kálmán.

– Köszönöm, Imre, eddig így nem beszélt a mi ügyünkért senki.

– Ne köszönd, Kálmánom, nem köszönetért csináltam. Boldog va-gyok, ha egy kicsit is használhattam.

Másnap Imre megvétette az újságokat. Mind tudomást vettek az új politikusról, akinek szónoki tehetségével, ritka műveltségével és eszé-vel ezentúl számolni kell. Ő becsomagolta ezeket a lapokat, és levelet írt melléjük.

„Kedves jó Mamám! Tegnap beszéltem az országgyűlésen, tökéle-tes sikerrel. Rendkívüli tetszés, taps között. A városban, kocsmákban, kávéházakban aznap csak erről beszéltek. Mindez pedig annál nehe-zebb volt, mert a tárgyat már két hétig csépelelték, a publikum megúnta még hallgatni is, s valami újat találni kétszeres mesterség. Az újságokat, ma reggel, melyek megjelentek, elküldtem. Három külföldi német lap-ban is meg fog jelenni beszédem, s külön röpiratban magyarul és né-

*Ez talán csak terv volt, vagy Harsányi félreértése. A Pesti Naplóban egyáltalán nem jelent meg Madách beszéde. Viszont nem sokkal később két másik beszéddel közö-sen, egy külön füzetben kiadták.

metül, majd ezekből küldök haza. Egészségemnek, az igaz, kicsit ártott, amennyiben bizony az izgatottságtól a szívverés erősebb lett, de Kovácsnak is oly öröme volt a sikerben, hogy azért megbocsátott, megparancsolta, hogy két nap ne menjek ülésre s csillapító cseppeket szedjek s minden jó lesz. Kezeit csókolom a gyermekcsékkkel együtt, a többieket tisztelem s kérve továbbra is szeretetedet, vagyok holtig hálás fiad, Madách Imre. – U. i. A küldött lapokat, kérlek, tedd el és Sréter Miklós barátomnak is mutassd. Beszédem után minden nevezetesebb követ felkelt helyéről, hozzám jött kezét szorítani, gratulálni, s valami fél fertályig a tanácskozás megszakadt. Beszédem közben barátaim féltek, hogy rosszul leszek, oly rendkívül halvány voltam, mint mondják.”

Két nap múlva elment megint az ülésre. A zsebében volt a Sürgöny friss száma, amely a beszéd teljes szövegét közölte. A képviselők egészen másként fogadták. Mintha elvárásolták volna az egész világot. Ha nem kereste is, most már komoly tekintélynek érezhette magát. Ragyogott és fürdött a dicsőségben.

Június ötödikén érkezett a szavazás napja. Ezt pokoli izgalom előzte meg. A határozati párt, amely az országgyűlés kezdetén az első előpróbát megállta, nyüzsgött, mint a hangyaboly: a képviselők között bizonyos meghatározhatatlan hangulatot lehetett észlelni, amely a bizonytalanság érzetét keltette. Az utca, a társadalom erős rétegeinek közvéleménye behatolt az ülésterembe; az országban érezni lehetett az aggodalmat, hogy a határozat kimondása lerombolja azt a szépen készülő utat, amelyet Deák épít nemzet és uralkodó között. És hiába volt Madách Imre gyönyörű beszéde, más szép határozati beszédekkel együtt, a felirati párt győzött. Százötvenöten szavaztak a felirat mellett, hárommal kevesebben a határozat mellett. Az országgyűlés tehát kimondotta, hogy az octroy-alkotmányt nem vállalja, s okairól feliratban értesíti az uralkodót.

Imre a vereség napján megfogta Jámor Pált a folyosón.

– Hát győztetek, pajtás!

– Tudtuk előre – felelt Hiador, és olyan arcot csinált, mint aki menni szeretne, olyan arcot, mint hetek óta, ha Madách Imrével találkozott.

– Mondd, ha nem vagyok terhedre – szól mégis a gyarmati képviselő –, nem tudsz Aranyról semmit? Észrevehetted, hogy nem molesz-

tállak ezzel a dologgal, de idestova három hónapja, hogy odaadtam neked a kéziratot.* Még azt sem kérdeztem, hogy te magad olvastad-e? Ismerd el, hogy elég türelmes voltam!

– A dolog úgy áll – felelte kényszeredetten Hiador –, hogy én még nem olvastam. Gondoltam: neked fontosabb, ha előbb Arany olvassa. Egyenesen eljuttattam hozzá, de értesítést még nem kaptam tőle. Én megsüregtem szívesen, de talán jó volna, ha magad is felkeresnéd. Azóta bizonyára ő is tudja nagy sikeredet, talán több figyelmet fog szentelni a műnek.

Madách Imre gondolkozott, aztán fejét rázta.

– Nem megyek el hozzá. Majd szól, ha elolvasta. Vártam eddig, várok tovább.

Hiador gyorsan elkészönt tőle. Madách Imre ottmaradt, tüskével a szívében. Hiába tagadta maga előtt, nagyon haragudott Arany Jánosra. A zsebében Szontagh Pali gratuláló levelét hordta. Egy epigramma volt a levél mindössze:

Hosszú életen át sok küzd kideríteni nevének
Néma homályát, ám – csak kevesé a' siker!
Honfiu; Bölcs; Művész – bátran törhetsz te Olympig –
Im, hármas koszorút tűz ma fejedre – hazád!

Kivette és elolvasta. S a „művész” szónál bosszankodva, sőt keserűen legyintett. Aztán visszagyűrte zsebébe a levelet.

*Harsányi itt is tévesen követnek nevezi Madáchot, és érthetetlen módon három hónapot említ. Ám március 5-én még otthon volt Madách, s mint volt róla szó, egészen másként történt ez eset: július 20-a után, Hiador jelenlétében, ám személyesen adta oda Aranyaknak a *Tragédia* kéziratát. (Lásd a 156. oldal jegyzetét!)

XI.

A gratulációknak nem volt se vége, se hossza. Jött Rákóczy János, aki megbukván a választáson, szakított a politizálással. Vagyona a hosszú bujdosás alatt prédára került, most megélhetés után kellett néznie. Előkelő rokonsága révén sikerült tisztességes megélhetést kapnia az Első Magyar Általános Biztosító Társaságnál. Boldogan ölelte meg híres szónokká vált barátját, de különben levert volt és gondolkodó.

– Mi bajod van? – kérdezte Imre.

– Meg fogok vakulni. Az orvosok nem tudnak segíteni, a látásom napról napra gyengül.

Nagy Iván már vidámabb hangulatban jött szerencsét kívánni. Jól ment sora, derűs, elégedett ember volt. Az Egyetemi Könyvtárnál jó kis állása volt, nagy passzióval áldozott heraldikai érdeklődésének, és adagatta ki füzetes folytatásokban nagy művét, amely a *Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal* címet viselte. Családjának és ennek a munkának élt, akadémikus volt már, s minden szabad idejét kéziratok könyvek felkutatásával töltötte, mert ezek gyűjtése és vásárlása volt egyetlen könnyelműsége.

Jött gratulálni a kedves és kitűnő Bérczy Károly is. Az ő világa a lóverseny volt, a vadászat és a Nemzeti Kaszinó, szív szerinti kedvtelése pedig az irodalom. Tavaly bocsátotta közre a *Vadászműszótárt*, amelyet a vadászati kifejezések teljesen elidegenült nyelvének magyarítására állított össze, a Vasárnapi Újság főmunkatársa volt, és szerkesztette az ő alapításában született Vadász- és Versenylapot. Munkájának meg is volt a sikere, tavaly óta már akadémikus volt. De még büszkébben hangoztatta egy másik sikerét: a sajtó és már a társalgási nyelv felszívott két sportszót, mit ő csinált: „lőtávol” volt az egyik, „mezőny” a másik. Most oroszul tanult, mert eredetiben akarta olvasni Puskint, különben boldog családi életet élt, már tíz esztendeje, hogy feleségül vette Frivaldszky Annát, a hírneves természettudós leányát.

És eljött Lisznyai Kálmán, a palóc költő, a nógrádi fiú, a hajdani cigánymuzsikás, jókedvűen rikkantó cimbora betegesen, elványadva, ezer panasszal anyagi gondokról, patika-kiadásról, felesége és két neveletlen gyereke sanyarú életéről.*

Ahány ember, annyiféle sors. De kézzszorítása egyformán meleg mindenkinek. Távolsági ismerősök leveleit is osztotta a mindennapi posta, és a lapok is egyszerre felfedezték a nagyra hivatott közéleti tehetséget, Madách Imrét. A Sürgöny című lap rovatot vezetett *Országos kitűnőségek* címmel. Ebben tíz nappal a beszéd után így írtak a gyarmati követről: „A képviselőház legeredetibb jelenségei egyike Madách Imre. Szőke haj, szláv-jellegű arc, chinai lekonyuló hosszú bajusz: de magyar kebel; s európai műveltséggel táplált fő. Szónoklata nem lángol, hanem csendes tűz, mely koronkint egyet pattog; s akkor a legeredetibb ötlet, vagy egészen új zamatú frázis, drasztikus de nem rút kép pattan szét a meglepett s nevető hallgatóság előtt. Ki beszédét elolvasta, látni fogja a különbséget közte s tulajdonképi frázis-faragók között; s ez az, hogy az ő képei nem keresettek, hanem természetes formái eszméinek; s virágai nem üresek, hanem rendesen egységes gondolatmagvat tartalmazók. Ő is él inparlamentáris hasonlaltal – de elég tapintattal bír mintegy kikérni a ház bocsánatát ilyesmire – »egy kutya, csak más a nyakravalója« – s ilyen ötletért meg is érdemli azt”.

A magasztaló közlemény elolvasása után Imre a tükörhöz lépett. Szláv jellegű arc? Sokáig szemlélte saját arcát, mintha idegent vizsgált volna. Arcot és koponyát mindig nagyon szeretett vizsgálni. Kivált mióta a frenológia új tudománya felbukkant a lapokban. Ami könyvet fel tudott arról kutatni, azt meghozatta. Otthon, Sztregován, egy különös alkotmány állott most is hosszú időre üresen hagyott szobájában. Minden kastély lényeges bútordarabja volt a Haubenstock, az a fabábu, amely az otthon készülő női ruhák próbálására, igazítására szolgált.** Ő anyja birodalmából átvitette a Haubenstockot íróasztala mellé, és a bábu

*A „neveletlen” itt nem pejoratív értelemben szerepel, hanem kormeghatározásként: nem nevelték még *fel* a két fiút (az idősebbik is csak nyolc éves volt).

**Nem egészen. A Haube főköttő, ennek megfelelően a Haubenstock a főköttő tartóhelye (főköttő báb), egy fej formájú fa. Sokan azonban a parókájuk tárolására használták

fakoponyájára gondosan rárajzolta az érzések, tehetségek eloszlásának térképét, úgy, ahogy olvasmányai magyarázták. A különös új tudomány szerfölött érdekelte. Most saját fejét és arcát szemlélte olyan figyelmes tárgyilagossággal, mintha a Haubenstein fakoponyáját nézegette volna. És közben fajtája történetén töprengett.

A Madách név szláv név, eziránt nincs kétség. Azt jelenti szlávul, hogy „mézes”. Így nevezték el a család első kimutatható ősének, a IV. Béla tatárjárás korabeli bujdosó társának, Radon comesnek az egyik fiát.* Vagy azért, mert mézes szavú, szépen beszélő ember volt, vagy mert a királyi méhészethez lehetett valami köze. Tót ember volt apjával együtt, ahhoz alig fér kétség. A Madáchok nemzedékről nemzedékre szláv nyelven beszélhettek otthon. A hitújítás idején élt Madách János Thurich Zsófiát vette feleségül, a Thurichok pedig a husziták rituális nyelvén beszéltek. Nyilván a Madáchok is. Volt egy Madách János a XVIII. század közepén, aki verseket írogatott.** Egyházi verseket is írt mint buzgó protestáns, éspedig a felső-magyarországi lutheránus tótok különös zengésű, egyházi nyelvén. Prágában ma is őrzik egy ily nyelven írott verseinek kötetét a csehek. A cseh-tót официális zsoldárkönyv, amelyből a sztregovai tót parasztok a templomban énekelnek, három ilyen zsoldárt is tartalmaz. Imre emlékezett rá, hogy egyszer tót temetéssel találkozott Sztregován, és hallgatta a gyásznép énekét. Szép dallamú gyásznének volt, így kezdődött:

O daremné swetské utessenj,
Jak brzo pomijis u rychľosti...

„Ó, te világi jószág, mily gyorsan kell elmúlnod.” Másnap felemlítette Henrici előtt az éneket, hogy mennyire tetszett neki. És Henrici mosolyogva felelt:

– Ezt éppen a tekintetes úr őse írta.

De magyar verseket is írt ugyanez a Madách János. Hol van hát az átmenet pontja, mikor a tót Madáchok magyar Madáchokká lettek? Hol

*Az újabb kutatások szerint Radon comes apja Nyárad volt.

**A költő dédapjáról van szó.

a világosság a történelemben az állampolgárság és a nemzeti érzés titokzatos viszonyát illetőleg? Madách Imrere csak elmebajos ember mondhatná, hogy tót. De parasztjait, noha Szent István koronájának polgárai, ő maga is tótoknak mondja. Vajon csak azért, mert tótul beszélnek? Hiszen az ő gyermekkorában még sok olyan mágnás és főnemes akadt, főleg asszony, aki nem tudott magyarul, de magától értetődően magyarnak vallotta magát.

Tót volt-e Petőfi? Szerb volt-e Damjanich tábornok? Német-e Szon-
tagh Pali? Francia-e Pulszky Ferenc?

Mélyebbről és erősebben, mint valaha, felöltött benne megint a nemzetiségi kérdés. Ugyanakkor, mikor az országgyűlésen is kibukkant a közjogi viták inkább elméleti leple alól a nemzetiségek gyakorlati problémája. A Ház a feliratot általánosságban elfogadván, most szövegén ment végig. És Deák szövegében a „magyar érdekek” kifejezésnél egyszer csak felütötték fejüket az oláh kerületek eddig hallgató képviselői: Vlád, Bogdán s a többiek egymásután követelték a „magyar érdekek” helyett a „hazai érdekek” kifejezést, valamint a felirat egész szövegén végig a „nemzet” szó kijavítását az „ország” szóra.

– Az én tiszta románajkú választóim – mondta hevesen Buttyán, az egyik közülük – el vannak határozva inkább lemondani minden személyes szabadságról, s járomban nyögni, mint azelőtt, mintsem hogy nemzetiségükről és nyelvükről lemondjanak.

A tótokat is mozgatták valahonnan. A Sürgöny mehökkentő cikket hozott *Mit akarnak a tótok?* címmel. Önálló tót vajdaságot akartak, felső-magyarországi vojvodinát, s erről csak egész sereg feltétel teljesülése esetén óhajtottak lemondani: a megyegyűléseken legyen szabad tótul beszélni, s a magyar beszédeket tótul tolmácsolni, a jegyzőkönyv a tót megyékben tótul is vitessék, sőt, az országgyűlésen is, a tót megyék egymással s a horvát megyékkel tótul levelezhessenek, főispán és alispán a Felvidéken csak tótul tudó ember lehessen, tót gimnázium is kell nekik, és a pesti egyetemen tót tanárok és a többi. Az országgyűlésen egy-kettőre lángban állott a nemzetiségi vita. Imre elhatározta, hogy fel fog szólalni.

A beszédet hosszú töprengés közepette írta meg. Abból indult ki, hogy a nemzet fogalma nem nyelvi és faji, hanem politikai fogalom.

Például hozta fel Izrael virágzását, ahol az óhéber nemzeti nyelv csak a papok hagyományaiban maradt meg, a nemzet közhasználatában azt a szír-káldeus nyelv kiszorította, de a nemzet mégis ekkor vitte véghez legnagyobb tetteit. Viszont a görög vitézség és ékesszólás a legszebb virágokat a teljesen azonos nyelvet beszélő s azonos vérből származó Macedónia ellen termette.

– De [...] nézzük az oláh nemzet harcát Trajánnal, s e nemzet származásának két hipotéziséből bármelyik legyen is való, állításom mellett fog bizonyítani. Mert ha az oláhok a rómaiakkal ugyanazon törzs két ágát képezték, akkor Decebal népe faj- és nyelvrokonai ellen vívta az oroszlányi harcot, bizonyára nem másért, mint történetileg kifejtett politikai nemzetiségéért. Ha pedig az oláhok vagy dákok külön fajú és nyelvű nemzet voltak, Traján által legyőzve, midőn hódítójuk katonáitól oly könnyen hagyták magukat romanizálni, csak azt bizonyíták, hogy politikai nemzetiségük elvesztése után nem nagy súlyt fektettek többé nyelvi nemzetiségük megtartására.

– Ha pedig a nemzet nem faji és nyelvi, hanem politikai fogalom, akkor Magyarországon nem lehet más történeti vagy politikai nemzet, mint a magyar. Történeti igazság, hogy e földön [...] a legrégebb időktől maradandó állam alakulni nem bírt, a honfoglaló magyarság volt az első, amely ezt meg tudta csinálni.

– Ezt egyszerűen mint tényt hozom fel, s korántsem mind érvet a magyar nemzet joga mellett e földre, előbbi birtokosai irányában, mert aki a népvándorlások idején tett hódítások, s az ezekre következett történeti fejlemények ellenében az előző birtokosok jogát akarná érvényesíteni, az nemcsak Európában, hanem majdnem egész világon jelenleg létező nemzeteket betolakodóknak állítaná saját országukban...

Nem a hódítás jogán érvel a beszédét szerkesztő politikus, hanem a politikai érettség jogán. Minden más hódító nemzet tüzzel-vassal elnyomta a hódítottakat, de a magyar nemzet nagylelkű önbizalommal sértetlen hagyott minden meghódított népfajt. Nyolcszázados törvénygyűjteményünkben nem található egy is, mely bármi idegen nemzetiség ellen irányul, de igen sok van, mely védi őket. És mindennél még érthetőbben beszél a tény, hogy mind e nemzetiségek, melyeket annak idején könnyű lett volna megsemmisíteni, nemcsak máig virágzásnak

örvendenek közöttünk, hanem most már kezdik odavinni a dolgot, hogy kevésbé emelkedett lelkű nemzetet nagylelkűségének megbánására vezethetnének.

– Éppen idegen ajkú honfitársaink állításai is, hogy a Hunyadiak oláhok, Kinizsi rác, a Zrínyiek, Frangepánok horvátok, a Garák tótországiak, a Révayak, Beniczkyek szlávok, csak mellettem bizonyítanak, mert kézzelfoghatólag mutatják, hogy politikai nemzet hazánkban mindig csak egy volt, s ez a magyar. És különböző fajú honfitársaink ezt mindig elismerték. S én részemről mindig meg leszek elégedve, ha idegen fajú honfitársaim versenyezni fognak a magyarral, hogy az előbb felsorolt s magukéinak vallott férfiakat megközelítsék hazafiságban s áldozatkészségben. A magyar történelemben a nemzetiségi kérdés nem is fordul elő az osztrák ház trónraléptéig, s valahányszor azóta előtérbe vonatott, sosem történt az a szabadság, hanem mindig a reakció érdekében.

Az országban más nemzetről mint magyar nemzetről szó sem lehet, mindazon igények tehát, melyek ellenkező feltételen alapulnak, önmaguktól elenyésznek. Így jut el a szónok a maga végső tételéhez: Magyarországon a nemzetiségek kielégítésének elve nem lehet más, mint a személyes szabadság, de a magyar nemzeti eszme alapján. Ugyanolyan szabadságnak kell ennek lennie, mint például a vallásszabadságnak.

– Vallásnak és nemzetiségnek kútfeje nem a fő, de a szív. Mindkettőt a jövőnek homályos sejtése és a múltnak kegyeletes tisztelete táplálja. Mint a vallás a maga forrongása idején territóriumot követelt, s követelt sok egyebet, mik őt meg nem illette, úgy követel most, forrongás idején a nyelvi nemzetiség olyanokat, mik őt meg nem illetik. De mint a meg-higgadt, megtisztult vallások közé a békés türelem leszállt, le fog a nemzetiségek közé is szállani, s átlátja ez is, mint átlátta az, hogy üdve csak a személyes szabadság gyakorolhatóságában rejlik.

Végül még a fűt-fát ígérgető Ausztria, és a neki oly kedves nemzetiségek viszonyát világítja meg a szónok. Az abszolút hatalom most lelkiismeretlenül licitál a nemzetiségeknek adandó kedvezmények dolgában. Az szokott az adóslevélbe könnyedén beírni háromszoros összeget, aki jól tudja, hogy sohasem fog fizetni. Az ilyen licitálásba a magyarság nem mehet bele. A nemzetiségek megnyerése végett olyan engedményeket adni, amelyek a történelmi magyar nemzetet veszélyeztetnék,

hasznos lenne ahhoz, mintha valakit vízbe fojtánánk, hogy a tűzhaláltól megmentjük, vagy mintha az ellenségtől való féltünkben magunkat lőnénk föbe.

Szép, nagy beszéd lett ebből, a gyarmati képviselő igen meg volt elégedve, mikor elkészült vele és végigolvasta. De hogy a parlamentben elmondja, arra sohasem került sor. A császár augusztus huszonegyedikén leiratot intézett az országgyűléshez: „Miután az immár csaknem öt hónapig működő magyar országgyűlés, hozzá intézett felszólításainkban kifejtett várakozásunknak meg nem felelt, s miután mi szívünk sajnálatára Magyarországunk érdekében hasznos tevékenységet többé nem várhatunk oly országgyűléstől, mely magasztos hivatását jelen válságos időben minden érdekelt felek legnagyobb kárával annyira félreismerte, miszerint a lehetséges kiegyenlítés fonalát egyenesen elszakítottak azért nyilvánította, mert oly követelések nem teljesítettek, melyeknek hordereje a megengedhetőség határain messze túlterjed: kényszerítve érezzük magunkat a folyó évi Szent György hó 2. napjára egybehívott országgyűlést feloszlítani, amint azt ezennel fel is oszlatjuk, egy új országgyűlésnek a lehetségeshez képest hat hónap leforgása alatti összehívását magunknak fenntartván, kikhez egyébiránt császári, királyi kegyelmünk és kegyelmességünkkel állandóan hajlandók maradjunk.” Ferenc József tehát, mint azt mindenki előre látta, feloszlatta azt az országgyűlést, amely nem volt hajlandó Magyarország teljes függetlenségének alapjáról letérni, és ez elvét most már impozáns egységgel hangoztatta: Tisza már feladta határozati álláspontját, és csatlakozott Deákhhoz, a két párt eltűnt, s helyette szembenézett Ausztriával a teljes és egységes magyarság. Erre nem is jöhetett más, mint a feloszlítás. Deákh Ferenc még bejelentette a nemzet óvását a feloszlítás ellen, s aztán a Nemzeti Múzeum díszterme kiürült, a szónokok helyén sóprögető szolgálk jelentek meg, a képviselő urak utaztak haza.

Madách Imre még egyszer találkozott Hiadossal.*

*Harsányinak Hiadossal és Arannyal kapcsolatos állításai minden részletükben sokszoros tévedésen alapulnak. Arany augusztus 25-én Tompának írt levelében lelkesedve számolt be a *Tragédiáról*. Várta a szerző újbóli jelentkezését (feltehetően ebben állapodtak meg korábban), s mivel ez nem történt meg, szeptember 12-én levelet írt neki, amelyet így kezdett: „Miután Kegyed, elútazása előtt, engem föl nem keresett [...]”

– Már restellek a szemedbe nézni – mondta Jámbor Pál –, pedig nem vagyok hibás. A minap megint beszéltem Arannyal, és kérve kértem, hogy az én kedvemért...

– Hagyd el – vágott közbe Madách kelletlen mosollyal –, nem fontos.

Szívén fájdalmas sebet vitt haza Sztregovára a politikai dicsőség büszke emlékei között. Nagyon bántotta a *Tragédia* dolga. Vagy nem olvasta el a híres költő a kéziratot, s akkor bántó volt a nemtörődömség, amellyel ilyen soká heverteti. Vagy pedig már nézegette, s akkor hallgatása még rosszabbat jelent.

Otthon vármegyei diadal várta; Gyarmat lelkes tüntetéssel helyeselte az országgyűlés álláspontját. A képviselőt, aki helyi nagyságként ment fel Pestre egy félve, és országos hírű politikus gyanánt tért vissza, lépten-nyomon ünnepelték. Díszvacsora, küldöttségek, gratuláló vendégek, levelek özöne, Madách Imre úszott a dicsőségben.*

– Nem hoztunk haza szívünk óhajta szerint üdvös törvényeket – mondta képviselői beszámoló beszédében –, önök tudják, kit nyom ezért is a felelősség. De mint a spártai harcos, [...] visszahoztuk mi is sértetlenül a pajzsot, melyen ősi alkotmányunk** s az 1848-i törvények szent sorai írva valának, s nem adtunk fel azokból egy betűt sem [...] A durva erőszak nem volt s nem lesz maradandó alapja soha a politikának: szuronyokra támaszkodni lehet, de ülni nem.

Minden mondat után helyeslés, minden passzus után éljenzés és taps. De a siker csak félig volt édes. Másik félével fájt, mert még jobban érezte a hiányát egy másik elismerésnek. Otthon, Sztregován sok mindenféle tennivalója volt, a fél éves távollét alatt száz dolog halmozódott össze. A fiúk nevelőjét, Borsodyt, el kellett szép szerével küldeni, mert nagyon rákapott az itálra, titkos kurizáló útjai voltak a faluban s a közeli tanyákon, a fiúkat elhanyagolta. Helyette új nevelőt kellett szerződtetni, akit egy Jancsó Sándor nevű kellemes és szelíd fiatalember

*Erről semmit sem tudunk. Levelek özöne helyett csupán azt a Szontagh-verset ismerjük, amelyet Harsányi is idézett a 166. oldalon.

**Ez többször visszatérő motívum, amelyet a jelek szerint Madách korában mindeki azonos módon értelmezett: az ősi alkotmány az 1222-es *Aranybulla*.

személyében talált meg. A gazdaság ügyeit végig kellett venni Matolcsyval és Károllyal, látogatásokat kellett tenni a rég nem látott családoknál, legelőször Horpácson, Szontagh Palinál, aztán Vanyarcon Veres Páléknál, Szakalban Veres Gyuláéknál, Pincen Pankáéknál, a Károlyi-kastélyban. Mindenütt gratuláció fogadta, a híres embernek járó tisztetség új hangja. De akármit csinált, akármerre jött-ment, lelke fenekén ott sajgott a *Tragédia* ütötte seb.

– Vajon jó a *Tragédia* voltaképpen – kérdezte saját magában –, vagy elhajítani való dilettáns haszontalanság?

Teljesen és tökéletesen tájékozatlan volt műve értékét illetően. Mikor annak idején Szontagh Pali őszinte és meleg elismeréssel hallgatta, hajlandó volt elhinni, hogy szép és értékes drámai költeményt írt. Most inkább arrafelé hajlott, hogy gyöngécske dolog bizony, amit csinált, ő maga pedig afféle úri műkedvelő, csak valamivel műveltebb és jobb színvonalú, mint a derék Sréter Miklós. Ezen töprengett folyton, s lelkébe egy kínos aggodalom lopta be magát. Félt a nevetségességtől. Rettegett attól, hogy akik szemtől szembe gyöngéd bókokkal, kíméletesen kedveskednek neki, háta mögött enyhe részvéttel mosolyogják meg fűzfa-kísérleteit, ahogy ő szokott mosolyogni Sréter Miklós rigmusain. Ez olyan idegessé tette, és olyan vívódást keltett benne, hogy már kezdte meggyűlölni a *Tragédiát*, és igyekezett nem gondolni rá. De ez nem sikerült, mert mindenről a *Tragédia* jutott eszébe, az újságokban mindig előfordult a Kisfaludy Társaság vagy Arany János neve, vagy egyéb irodalmi vonatkozás, s ő úgy érezte magát, mint a kivilágított palota előtt elhaladó ember, akit nem hívtak meg a vendégségre, mert kevesellték. A politikai dicsőség tetejére érkezett ember a maga értéke felől való tájékozatlanság s a megalázottság titkos kínjait hordozta magában. Szótlan volt, szeretett egyedül járkálni, folytonos tépelődés zavartságát hordta az arcán.

Egy szép szeptember eleji napon, bűbájos verőfény délutánján, nem találván helyét a kastélyban, nyughatatlanságában elment sétálni. A parkon keresztül lement a Rakittyára, arra a szép nagy mezőre, amely ott terült el a kastélyos domb tövétől a patakig. Az őszi színaranyból való édes mélasága tündöklött a tájon, ökörnyal úszott a levegőben, amott túl a bikóci domboldal napsugaras tájképe enyhe színekkel feküdt a sugara-

san kék mennybolt kupolája alá. A sétáló földesúr átadta magát az őszi táj tündéri szépségének, mintegy testetlenül érezte magát lebegni a gyönyörű őszen.

Magányos ökror legelészett a réten, sántított egyik lábára az állat. A sétáló gazda körülnézett: hol van az ökröt legeltető valaki? De nem látott senkit sehol. A patakon túl, az országúton csendesesen kocogott egy parasztszekér, idillikus zörgése még nagyobbá tette az őszi délután ünneplés csendjét.

Imre az ökror felé sétált az őszi pázsiton. És pár lépésre a legelésző állattól egyszer csak meglátott valakit: egy menyecske feküdt a magas fűben. Fiatal parasztasszony volt, hanyatt fekvé hevert, két karját feje alatt tartotta, és arcát behunyt szemmel adta oda a verőfénynek. A nesztelenül közelgő földesúr lépteit nem hallotta, csak akkor nyitotta fel szemét megrezzenve, mikor az már ott állott mellette. Felnézett a földesúrra, és elmosolyodott. Nem köszönt riadt alázattal, mint a parasztasszonyok szokták, nem ült fel gyorsan. Csak feküdt tovább. Nézésében volt valami öntudatos, valami kihívóan tudatos és kedves.

A kastély ura meghökkenve nézte a mosolygó arcot. Hol volt ez az asszony, hogy nem látta eddig? Hogy kerülhette el a figyelmét egy ilyen igézően szép szempár? A finom arcocskában két valószínűtlenül nagy fekete szem bársonyos melege ragyogott. Mint egy hercegnő álruhában.

– Hát te, menyecske – mondta neki tótul –, miért hemperegsz itt, miért nem mégy a mezei munkára a többiekkel?

A menyecske feküdt tovább mozdulatlanul a fűben. Vidáman felelt, elfogulatlanul:

– Az ökror sem mehet dolgozni, én sem. Sánták vagyunk mind a ketten.

Nevetett, egészséges fehér fogsor villant elő ajkai közül.

– Sánta vagy?

– Az bizony, már régen. Nem vagyok jó semmire, csak ökröt legeltetni.

– Állj fel, hadd lássalak!

A menyecske felült, aztán feltápáskodott. Középtermetű asszony volt, vékony derekú, telt vállú. Csizma nem volt rajta, a derűs szeptemberben még mezítláb jártak a falusi asszonyok, lányok. És a meztelen lá-

bak remekbe mintázott bokákat mutattak. Nem látszott a lábakon semmi hiba.

- Füllentesz, te menyecske, nincs a te lábadnak semmi baja!
- Dehogy nincs – felelte az asszony –, nézzen csak ide, pan velkomozní!

És tett egy pár lépést. Észrevehetően bicegett, bár látszott, hogy tréfás kedvében el is túlozza egy kicsit. Úgy csinálta, mint valami jókedvű komédiát, önmagán mulatva. Nevetett és villanó szemmel visszanézett.

- Hogy hívnak? – kérdezte a földesúr elragadtatva?
- Borka a nevem, Sulyan Borka.* Makovnyik Janónak vagyok a felesége.

– Várjál csak! A te urad a testvére annak a Makovnyik Stefánnak, ott a patak mellett?

- Az, igen.
- És hogy sántultál meg?
- Menyasszony koromban, mikor Janó kikért, és vitt a szekéren, én rosszul léptem le a szekérről, azóta sántítok. Már régen.

- És szereted az uradat?

Borka ránézett. Nem a parasztasszony nézett a földesúrra, hanem a nő a férfit.

- Szeretem. Jó ember.
- Hát engem tudnál-e szeretni?
- Nem.
- Ejnye, de büszke vagy! Aztán miért nem tudnál?
- Mit tudom én! Csak éppen nem.

A menyecske elfordult, indult tovább. Jelezte, hogy a maga részéről befejezte a beszélgetést. De a földesúr nem hagyta annyiban.

*Harsányinál Gyuros Borka szerepel. Az alsósztrégovai pap, akitől Harsányi az információk egy részét szerezte, rosszul nézte meg az anyakönyveket. Az evangélikus keresztelési anyakönyvben a Barbara Gyuros (Duros) név több helyen is szerepel (mert a családnév és a keresztnév is nagyon gyakori volt), de aki Makovnyik János felesége lett, az biztosan Barbara Sulyan volt. (1840. november 13-án született Felsősztrégován, majd 1857. november 23-án ugyanott ment férjhez Makovnyik Jánoshoz, és Alsósztrégován halt meg 1866. december 13-án.

- Megállj csak, Borka! Hol van most az urad?
- A mezei munkánál, a többiekkel.
- Este mondd meg neki, hogy holnap jöjjön fel a kastélyba, beszélni akarok vele!

Hevesen visszafordult az asszony.

- Mit akar vele beszélni?

– Semmi közöd hozzá! – mondta bajsztát sodorgatva az úr – Te csak mondd meg neki, hogy jöjjön fel. Mondjad csak, mit szólnál hozzá, ha orvost hozatnék, hogy meggyógyítsa a lábadat?

Borka rátekingett a földesúrra. Nem felelt. Vállat volt. Ment tovább az ökör felé, bicegve egy kicsit. Madách Imre sokáig nézett utána. Honnan cseppent ide ez a különös, izgató szépség? Micsoda előkelő ős vére ütözködik ki finom bokájában, gyengéd rajzú arcocskájában, bámulatos szemében? És hogyan lehet az, hogy ő eddig nem vette észre ezt az asszonyt? Hosszasan nézett utána. Sánta asszony. Izgalmasan szép asszony. Furcsa.

Aztán elindult ő is haza. A rét széléről még visszanézett. Az ökör mellett ott üldögélt Borka, valami fűszálat rágott, és ő is nézett a távozó úr után. Az árnyékok óriási hosszúra nyúltak a mezőn.

Másnap Makovnyik Janó megjelent a kastélyban. Jelentéktelen tót parasztember volt, amilyen tizenkettő van egy tucatban, hajáról szaglott az avas vaj, széles karimájú kalapját nyugtalanul forgatta a kezében. Félt, hogy valami baj vár rá. Jó nem szokott abból kisülni, ha a tótot ismeretlen okon a kastélyba hívatják.

- Ti szi Janó Makovnyik? – kérdezte a kastély ura.
- Igenis, én vagyok.

– Hát én téged azért hívattalak, Janó, mert nekem nagyon megtetszett a feleséged. Engedd ide a kastélyba szolgálni, fizetek neked kárpótlásul egyszer s mindenkorra hatszáz forintot. Van gyereked?

- Igenis, három fiú.*

*Borkának Madách életében nem született gyereke; a férje 19 éves volt az esküvőjük idején, 1857 végén. Ha esetleg özvegy volt, akkor is kizárt, hogy három fia lett volna egy korábbi házasságból.

– Hát a három fiút eltartom. Borkának jó fizetést adok itt, a kastélyban. Te pedig kapsz hatszáz forintot. No?

Makovnyik forgatta a kalapját. Gondolkozott jó sokáig. Aztán felézett. Az ezer esztendő szolgaság alázatos sunyiságával.

– Mennyit tetszett mondani? Hatszáz forintot?

– Annyit.

– Hát, ha az úrnak annyira kedves Borka, legyen az úré, én nem bánom.

– Rendben van. Küldd fel az asszonyt még ma, holnap eljöhetsz a pénzért.

Janó köszönt szépen, alázatosan és elment. A kastély ura leült írásaihoz. De csakhamar eltolta magát a jegyzetek halmazát. A *Mózes* szerette volna befejezni, már csak a vége hiányzott, de nem ment az írás sehogy sem. A *Tragédia* sorsa is nehéz lidércként ült rajta, most pedig ez a tót asszony is úgy felgyújtotta fantáziáját, hogy nem tudott másra gondolni. Várta egész délután, az asszony nem jött. Estefelé elküldte András inast a faluba, hogy keresse meg az asszonyt, és hozza fel. András egy fél óra múlva visszajött: az asszony azt izeni, hogy még akkor sem jön, ha zsandárt küldenek érte. A földesúr fogta magát, és vacsora után személyesen ment le a faluba. Megkereste Makovnyik Janóék házát. Nyomorúságos kis kaliba volt az a völgyben, közel a Sztrégóvához. Otthon volt férj is, feleség is. Ott ültek a dohos szobában, a tót paraszti sor hitvány kis holmija közepette. A gyerekek már aludtak az ágyban. Szegényes kis mécsláng lobogott az asztalon, attól az asztal környéke kapott csak egy kis derengést, a szoba többi része még feketébb lett tőle.

A parasztember nagy zavarral és ijedelemmel fogadta a földesurat.

– Én mondtam Borkának, hogy menjen fel, de nem akar. Nem bírok vele!

– Miért nem jöttél fel? – fordult Madách Imre az asszonyhoz.

– Nem fogadsz szót az uradnak?

– Ő gyáva, ő nem mer szólani. De én merek. Nekünk nem kell a maga pénze, hagyjon minket békében! Én a kastélyba nem megyek!

– No, Janó, hát te mit szólt ehhez?

Janó nagy kínban volt. Csak a vállát vonogatta. Szeretett volna nem itt lenni. Csak állt az asztal mellett, mert a nagy úr jelenlétében a saját házánál sem mert leülni. Borka pedig kiment a szobából. Kintről behalatszott, hogy járkál és tesz-vesz az udvaron.

– Hát, csak gondold meg, Janó!

– Én már meggondoltam, de Borka makacskodik. Azt mondja, hogy neki semmi köze ahhoz, mit végzünk mi férfiak egymás között.

Otthagyta őket, hazament a kastélyba. Így még jobban tetszett neki a különös, akaratos menyecske. Hogy a dolog hogyan fog alakulni, afelelől nem volt kétsége. Állati sorban tengődő nép volt ez, egy ilyen Makovnyik Janó hatszáz forintért a lelke üdvösségét is szívesen odaadta volna. A földesúr most is olyan földesúr volt még, mint negyvennyolc előtt, kiskirály a maga kastélydombján. Ha fejedelmi szeszélyének megtetszett a falu valamelyik asszonya vagy leánya, férj és apa csak megtisztelve érezte magát. Így volt ez nemcsak Sztrégován, hanem a többi apró faluban is mindenütt. A hazafelé baktató magányos ember elgondolkozott az élet torzult valóságain. Íme, ő, a nemzetiségi kérdés gondolkodója, aki nemzete jövőjének biztosságát látja az idegen ajkú paraszt személyes szabadságában, rabszolga-kereskedést folytat a maga falujában, mert az uralkodó fajtához tartozik. Ő, a negyvennyolcas eszmék harcosa, a jogegyenlőség hirdetője, aki az emberi egyenlőségért folytatott nagy küzdelem hányattatásai közben még a börtönt is megülte, a legzsarnokibb dolgot cselekszi, amit el lehet képzelni. Amit csinál, s amit már megcsinált százszor, az méltatlan és embertelen dolog. De nem tehet másként, mert gyenge ahhoz, hogy a hatalom kísértésével ellenálljon.

– Ember vagyok, önző vagyok – gondolta magában vállat vonva.

Aztán elintézettnek tekintvén a Borka-kérdést, amelyet majd rendezni fog a hatszáz forintban rejlő örök ördög, áttért gondolataival a *Tragédiára*. És általában írási passziójára. Csak ezen győtrődött most is, szüntelenül. És mennél inkább teltek a napok, mennél valószínűbb lett minden nappal Arany János várva várt jelentkezése, annál megalázottabbnak érezte magát. Már ott tartott, hogy udvarias levélben visszakéri a kéziratot Aranytól, de ezt a lépést még halogatta, a csökönös remény utolsó, alig égő szikrájával.

Másnap megint nem jelentkezett a szép tót menyecske. Harmadnap sem. Negyednap véletlenül találkozott vele a templom alatt. Megállította. Azaz csak akarta megállítani. Borka kacagott és továbbment. Mély, bűgő kacagása volt, turbékolás-szerű, mint a galamb hangja. A földesúr utána eredt, hogy megfogja és megölelje. De a menyecske ügyesen kisiklott az utána nyúló karok közül, és bicegve futni kezdett.

– Hát nem bírok veled, te boszorka, te?! – szólt utána a földesúr.

Megállt, kezét szívére szorította. Minden kis erőfeszítés szívdobogást okozott neki, nem volt tanácsos hancúroznia. Ott állott, elfulladó lélegzettel, kalapáló szívdobogással, és neki kellett támaszkodnia a kőfalnak, mert hirtelen szédülő gyengeség vett erőt rajta. Most már csak azért is meg kell ölelnie ezt a furcsa, vonzó menyecskét, ha törik, ha szakad.

Este Matolcsyval volt hosszú beszélgetése a gazdaság dolgairól. Mikor már mindent végigvettek, így szólt:

– Kérlek, egy szívességről volna még szó. Fábiánkán van az a Korák Mari.

– Tudom – bólintott derűsen Matolcsy –, a szultán kedvelt odaliskja.

– Igen. Hát az odalisk ezennel kegyvesztett lett. Míg én Pesten jártam, kislánya is született neki. Most már meguntam. Férjhez fogjuk adni. Arra akarlak kérni, hogyha Fábiánkán jársz, nézz ott valami rendezőbb tót legényt, aki elveszi. Csak ne legyen nagyon drága. Elmehetsz ezer forintig, annyi hozományt hajlandó vagyok adni a leánynak.

– Meglesz – bólintott Matolcsy.

– Aztán itt van Sztregován ez a Makovnyik Janó. Annak a feleségét fel akarom ide hozni a kastélyba, Janó már kezes, de az asszony makacsodik. Mit lehetne itt csinálni?

– Makovnyik Janó, hogyne, jól ismerem őket. Annak volna egy szíve vágya: itt, a domboldalon szeretne lakni. A vityillója ott van a Sztregova partján, s az áradás minden tavasszal úgy kiönti, mint az ürgét. Talán adjál neki egy házhelyet itt, a kocsma körül valahol.

Madách Imre megköszönte a tanácsot. Másnap felcitolta Janót a kastélyba, és közölte vele, hogy házhelyet szándékozik neki adni a domboldalon, ahová nem ér el az áradás. Janó hebegett a boldogságtól. Szinte

futva ment haza a feleségéhez. De aztán nem jelentkezett. A földesúr kezdett haragos lenni. Ez még nem történt meg vele saját falujában. Levert volt és ideges.

Ekkor pesti levelet kapott a postán. A borítékon ismeretlen írás. Unottan bontotta ki. Az utóbbi időben, az országgyűlési nagy siker óta, megsaporodott postája.* Főként kérő levelekkel. Azt gondolta: ez is az. De mikor megnézte az aláírást, erős szívdobogást kapott. Kissé pihennie kellett, mielőtt nekifogott az olvasásnak. A levelet Arany János írta.

„Tisztelt Hazafi! Miután Kegyed, elútazása előtt, engem föl nem keresett, engedje hogy én látogassam meg e néhány sorral. Az »Ember Tragodiája« úgy concepsióban, mint compositioban igen jeles mű. Csak itt ott a verselésben – meg a nyelvben találok némi nehézkességet, különösen a lyrai részek nem eléggé zengők. De így is a mint van, egy kevés külsimítással irodalmunk legjelesb termékei közt foglalhat az helyet. Nem tudom, mi szándéka van Kegyednek a kiadásra nézve: én ohajtanám ezt a Kisfaludy-társaság útján eszközölni, a mi, remélem, sikerülne is. Ha ohajtásom a Kegyed akaratjával találkozna, akkor sorról sorra kijelölném a helyeket, hol – semmi esetre sem lényeges – változtatást gondolnék célszerűnek; vagy belenyugvása esetében magam tennék rajta egykét tollvonást, aztán bemutatnám a társaságnak. Ezt bizony merném tenni, visszautasítás félelme nélkül. Becses választ elvárom. Fogadja leghőbb üdvözetemet a gyönyörért, melyet nekem műve által okozott, a fényért, melyre költészetünket deríteni hivatva van! Pest, sept. 12. 1861 rokonérzelmű pályatársa Arany János”.

Elolvasta még egyszer, belepirulva a boldogságba. Egy mondatot hosszasan nézett, szerelmesen szemlélve a levélíró gyógybetűit: „a fényért, melyre költészetünket deríteni hivatva van!” És a *Tragédiát* ki fogja adni a Kisfaludy Társaság!

Gyorsan kapta a kalapját. Szinte futva igyekezett át Henricihez. Muszáj volt irodalomértő emberrel közölni a nagy hírt, de rögtön. Kissé túlságos iramot vett, a kapunál már kifulladt a lélegzete. Megállott, megcsillapodott, úgy sietett aztán tovább a paplakba. A levelet a kezében lobogtatta.

*Ennek, mint már volt róla szó, semmi jele se maradt fenn.

XII.

Egyszerre megjött a kedve az íráshoz. Elővette a *Csák végnapjait*, és simítgatott rajta. Elővette a félbehagyott *Mózes*t és folytatta. A *Csák végnapjait* el is küldte Aranynek azzal a kéréssel, hogy ha jónak találja, nyújtsa be a Nemzeti Színháznál. Ezt a levelet még így kezdte: „Különösen tisztelt Hazafi!” És így fejezte be: „alázatos szolgálja és tisztelő honfitársa”. De Arany következő levele más hangot ütött meg: „Édes Barátom! Hagyjuk a teketóriát, így bizalmas társalgásban könnyebben megértjük egymást.” Aztán a levélben végig tegezte.

Arany számtalan apró változtatást ajánlott. Csupa olyat, amely két szó felcserélésével gördülékenyebbé tette a ritmust, vagy másképpen segített a jambikus lejtés döcögésein. S a következő újságokkal is szolgált: „Engedelmed folytán már bejelentettem a Kisfaludy-társaságnak. Neved még tudva nincs: tőled függ, mikor legyen napfényre hozva. Föltéve hogy nem ellenzed, e hó 31-én, a csütörtöki ülésben fel akarok belőle olvasni egy pár szakaszt. [...] jegyzeteim [...] Alig némi kivétellel a legkülső technicára tartozók. Mily kár, hogy ilyenek fordulnak elő: szerintem az „ember tragoediája” egy Dante vagy Goethe technikájával [!] remekmű volna. Így is az, de felütes [!] olvasó fenakad az apró röögkön.”

A *Tragédia* szerzője egy egész álló délutánt eltöltött a válással. Hosszú oldalakon keresztül vette számba a híres költő ajánlotta javításokat, és nemcsak hogy lelkesen helyeselte azokat, hanem még nagyobb szigorra kérte fel a bírálót. „Amit a technicaról írsz, mind azt értem és tudom. [...] Nem is képeled mennyit s mióta fáradok én, hogy jobb technicára szert tegyek, de hiában miután itt sok esztendőőrül van szó, kénytelen vagyok e rám nehezkedő átokban, mint valódi végzetben megnyugodni.” Aztán a levél végén: „Mióta csak e’ levelet írom, palóc munkások a’ kertben folyvált [!] egy nótát énekelnek, meg nem állhatom, hogy ne részesítselek benne:

Fel ment a’ kis kecske

A’ fára

Zöld ágat szakított

Szájába.

—

Igy van jó, úgy van jó

Igy van jó –

Másnak a’ rózsája

Vólna jó. –”

A palóc munkások éneke nem ok nélkül ragadt meg a levélíró fülében. Nagy dolog történt vele: beleszeretett Borkába. Eleinte maga előtt is tagadta a dolgot, de elérkezett az az idő, mikor nem tagadhatta többé. Annak rendje és módja szerint szerelmes volt.

Az első napokban félvállról vette a menyecsét, könnyen megvalósítható szeszélynek tekintette, úgy nyúlt érte, mint aki gyümölcsöt akar tépni saját kertjében. De Borka nem hajtott fejet a földesúri kegy előtt, makacsul vonakodott felmenni a kastélyba. A földesúr következő érzelmi állomása a harag volt, és a sértett hatalom tudata. Tovább tárgyalt Makovnyik Janóval, de eredménytelenül. Akkor feltette magában, hogy szép szerével hódítja meg az asszonyt. Elkezdett járni a házhoz. Órákat töltött a nyomorúságos, dohos parasztszobában, amelyet a sánta asszony különös és rejtelmes szépsége tündérfénnyel világított be számára. Janó elüldögélt a sarokban, nem tudván hova lenni a nagy tisztességtől, mely házát érte, ő pedig az asztal mellett beszélgetett Borkával. S mennél többet beszélgetett vele, annál nagyobb bámulattal állott a paraszt-asszony lelkének peremén, hogy beletekintsen, mint a tengerszembe, és kutató nézése a feneketlen mélybe vesszen. Borka meghökkentően érdekes lélek volt. Végtelen gyöngéd tudott lenni, ha lába tört kis csirkét sajnált, és keményen kegyetlen, ha a földesúr vesződő sóvárgását nézte. Nevetségesen babonás volt, a falubeli parasztasszonyok módján, de helyzeteket, embereket villámló elmeéllel tudott megítélni. Egyik tulajdonságával a legnagyobb elragadtatásba ejtette az előkelő látogatót: furcsa humorával, amely nőknél olyan ritka, s amely valami ötletes bohóc kedélyét adta a különös asszonynak, mikor utánczott valakit, mikor ma-

gamagát gúnyolta, mikor orosz írókra emlékeztető éles kis megfigyeléseket mondott el, mikor csúfondáros torz képet vágott. Másik tulajdonságával pedig kétségbe ejtette a vendéget: azzal az odaadó gyöngédséggel, amellyel gyáva és pipogya urához, az émelyítő szagú számár Janóhoz ragaszkodott.

Már hetek óta folytatta a sztregovai kastély ura az ostromot a falubeli, sánta parasztasszony ellen, és még egyetlen csókját sem mondhatta a magáénak. Kénytelen-kelletlen meg kellett vallania magában, hogy szerelmes. Úgy szerelmes, ahogy egyenrangú úrihölgybe szeretett volna bele. Meghatott vágyódással gondolt rá, egész nap alig várta az órát, hogy elmeheessen a Makovnyik-házhoz. Ha ott ülhetett az asszony mellett, az egész világot kellemesnek érezte. S ha megfogta Borka kezét, a boldogság villanyütése szaladt rajta keresztül. És most már egészen más hangon beszélgetett Borkával, mint eleinte. Az első napokban a cseléd-tartó nagyúr fölényével kezelte, aki hozzászokott a falu minden lakosának alázatához. Most már társalgott vele, mintha ismerős nemes asszonnyal beszélgetett volna, bámulta elragadó arcának huncut elmés-ségét, az agyondolgozott, durva kéz szabásának eredendő finomságát, együtt nevetett tréfáival, és a legmélyebb őszinteséggel mondta:

– Te, Borka, ha úrinőnek születnél volna, az egész országban híres asszony lett volna belőled. Színésznő lettél volna vagy írónő.

Borka figyelmesen hallgatta a magasztalást. De nem értette. A színésznőt sem tudta, hogy micsoda, az írónőt sem.* De a magyarázatot olyan szomjasan figyelte, mint gyerek a tündérmesét. Látszott rajta, hogy nem egészen érti, amiről szó van, csak úgy hézagosan. Mint ahogy a marok ujjai közül kipereg a főveny, de a tenyérben mégis marad va-

*A regényíró (miként a Madách-kutatás is!) kitér egy fontos kérdés elől: vajon milyen nyelven érintkeztek egymással? Túlságosan mély gondolatokat nemhogy átadni, de megfogalmazni sem volt képes Madách szlovák nyelven, hiszen amit ő ismerhetett, az valójában az egyszerű falusiak helyi-közzel értett nyelve volt: épp csak a köznapi ügyek intézéséhez elegendő. Ugyanígy kétséges, hogy Borka jobban tudott volna magyarul, mint Madách szlovákul. Ugyanakkor tény, hogy Madách (elméletileg) szerelmes verseket írt hozzá. Valójában magának és az olvasóközönségnek szólhattak ezek a versek.

lami, úgy tartott meg intuícióval mindenből valamit, amit a nagyúr magyarázott neki, vagy legalábbis igyekezett neki magyarázni. Madách Imre számára, akit a világon a legjobban az emberi értelem érdekelt, izgalmas játék volt ez: látni egy porban született tehetség munkájának szikrázó villanását a paraszti sors sötétjében. S mivel az emberi értelem után az örök nő érdekelte legjobban, hasonlóan izgalmas volt számára Évát figyelni ennek az asszonynak színes kedélycsapongásában, ösztönös kacérságában, férjéhez való anyás gyöngédségében. Már ott tartott, hogy önkénytelenül egybevetette a parasztasszonyt Erzsi emlékezetével. És az összehasonlításból azt szűrte le, hogy ez az írni-olvasni nem tudó vadvirág a nagyobbik egyéniség kettőjük közül.

Volt valami tulajdonsága Borkának, amely különösen megragadta: az előkelőségtől való teljes függetlenség. Más asszony a faluban gyerityát vett volna az oltárra, ha a hatalmas földesúr megtiszteli hajlékát. Ez a Borka egyáltalán nem volt megrendülve a nagy megtiszteltetéstől. Imre, hogy imponáljon neki, elmondta, hogyan mondta oda ő az igazat az országgyűlésen magának a császárnak. De az asszonyra ez semmi hatással nem volt. Most is minden ámulat nélkül hallgatta, hogy az úr holnap bemegy Gyarmatra a közgyűlésre, és ott a többi urakkal ellen fog állni a császár parancsainak. A falu ura egyáltalán nem imponált neki, de ahogy ez meglátszott rajta, abban nem volt semmi lázadás vagy szemtelenség. Imre figyelte, és egyre többször mondogatta magában, hogy ez a tót parasztmenyecske: valaki.

Gyarmaton valóban arra készültek az urak, hogy ujjat húzzanak a császárral. Nógrád megint ott volt az első sorban, nem hagyta magát. A főkancellár, Forgách gróf megtiltotta a megyének, hogy az őszi közgyűlést megtartsák. Csak azért is megtartották. Ott volt a vármegye minden épkezláb embere. A tilos közgyűlésen kimondották, hogy ezt a kormányzatot nem segítik közigazgatással: lemond az egész tisztikar. Alig olvasták fel a terjedelmes jogi indoklással bővelkedő végzést, a Gyarmaton állomásozó katonaság őrnagya, Müller Lajos nevezetű, egy csendőr kíséretében belépett a közgyűlési terembe. Kijelentette harsány hangon, de németül, hogy a közgyűlést ezennel karhatalommal feloszlatja, mindenki távozzék!

– Nem tudjuk, miről van szó – kiáltotta Madách Imre –, nem értünk németül!

A csendőr tudott magyarul. Elmondta magyarul az őrnagy német mondókáját. A közgyűlés feloszlott. De a végzés már megvolt. Imre azzal ment haza Sztregovára, hogy a vármegye tisztkara megszűnt, a kormány nem fog adót kapni, mert nem lesz, aki behajtsa.

Őt magát Arany János új levele várta otthon. „[...] felolvastam a tragédia 4 első jelenetét a Kisf. társaságban. Ha láttad volna, egy Eötvös, Csengeri stb. hogyan kiáltott fel – csupán a localis szépségeknél is – ez gyönyörű! igen szép! stb. Győztünk, barátom, eddig győztünk és fogunk ezután is. A mű [...] eredeti, merész, költői – hogy a külsőben, de a legkülsőben itt-ott némi hiány mutatkozik, az talán körülményidnek tulajdonítható. Talán nem hatott úgy át meg át a magyar népnyelv érzete, mint oly nagy költőt kellene, az irodalmi nyelv pedig évek óta romlik, több-több idegenszerűt vesz magába. Talán előbb kaptad a német s általában idegen culturát, hogysem a magyar nyelvszellem kitörölhetlenül ette volna be magát nyelvérzékedbe. Vagy ha nem így volna, úgy tán merészebb játékot űsz a nyelvvel, mint azt a nyelv most már tűrhethné. A vers technica pedig nagyon megkívánja a nyilvános gyakorlatot: én fölléptem óta igen igen sokat tanultam e részben, noha az előtt is azt hittem, hogy tudom.”

A levél olvasója azt mondta magában, hogy ez az Arany János igen éles szemű ember. Legalábbis a mesterségét nagyon-nagyon érti. Íme: egyetlen ránézéssel valóságos életrajzot olvas ki, és pedig pontosat, az alig ismert ember stílusából. Mert hogy pontról pontra igaza van, az iránt nem lehet kétség. Hogyan mérközhethék az ő Toldi erejű ősi magyarságával a tót faluban született, latinul tanított, németül és franciául nevelkedett birtokos? És hogyan fejlődhetett volna verselő képessége, mikor soha szakszerű bírálatot nem kapott? Csak az őserdő növekedhetik egy életen át kertész nélkül, az angol park nem. A *Tragédia* technikája göröngyös, fájdalommal, de igazat kell adni az avatott bírálónak, aki egyébként ugyanabban a levélben a vigasztalásról is bőven gondoskodik. „A jambuszos helyek általán jobbak – és vannak helyek, hol a dictióval, pathoszsral, vers minden non plus ultraig emelkedik. Ilyen például Sz Péter beszéde, ilyen sok más, hol Shakspeare [!] sem

csinálta volna különben. Néhol pedig némi darabosság oly jól áll, hogy sajnálna az ember megválni tőle, mint Bánkban némely zordságaitól.”

Imre felkacagott a boldogságtól, mint egy kisfiú. Még körül is nézett hirtelenében, nincs-e véletlen tanúja gyerekes örömeinek. De hogyan isne örvendezett volna: Arany János írja róla, hogy némely helyeit Shakespeare sem csinálhatta volna különben. Róla írja ezt, Madách Imréről, aki nemrég még azzal a rémképpen gyötörte magát, hogy tehetéstelen műkedvelő.

Volt még más levél is az aznapi postában. Bérczy Károly írt neki: „Minap este a casinóban kandalló körül ülven többen, Csengery Antal nem győzött elég dicséretet halmozni az »Ember tragoediájára« melyet Fausttal és Manfreddal helyezett párvonalba. [...] A kandallói körben ülők egyike gr. Keglevich Béla kijelenté sajnálatát, hogy e nyáron az országgyűlési nyilatkozás abban hagyására kért fel, bár ezt általános kötelességből s épen nem egyéni nézeténél fogva tette; még jobban sajnálta ezt – úgy mond – beszéded után – leginkább pedig most. Másnap levelkét vettem tőle két arcképével s ő ezek egyikét néked ajánlván, elküldésével sietek.” A levél fényképet is tartalmazott, gróf Keglevich Béla Madách Imrének dedikált arcképét.

És még egy levél, ezt Nagy Iván írta: „Toldy Fer. és Greguss Ágostól hallottam a magasztalást; az előbbi roppant elragadtatással s valóban a nemzeti irodalom iránti igaz ügyszeretetével, mellyet tőle eltagadnunk nem lehet, nyilatkozott róla. Elmondta, hogy a Kisfaludy társaság azon gyűlse lángoló örömmel és a meglepőt, nagyszerűt követni szokott ámulattal hallgatta azon néhány jelenetet, mellyet belőle Arany felolvastott, [...] Toldy azt is mondta még, hogy műved német vagy egyéb nyelvre is lefordítva (mi okvetlen meg fog történni) biztosan világ hírévé váland, és epochát fog csinálni a világ-irodalomban. Szóval pedig szerinte Vörösmarty az első, most pedig Te vagy a m. irodalom második fényes csillaga. – Gregusstól is hasonló magasztalásokat hallottam. Szerinte a Te műved kerekded, egész, és olly remekül kivíve, hogy ebben Faustot meghaladta stb. S ő is szintén világhírűségét jósolja.”

Olyan volt a magasztalásoknak ez az áradata, mint egy álom. Shakespeare sem csinálhatta volna különül, jobb a *Faust*nál, világiro-

dalom, korszakalkotó: ezek a kifejezések omlottak csöstül a levélolvasó fejére. Fel sem tudta fogni hirtelenében az egész, meg kellett próbálnia, hogy mintegy kitépje magából, és idegen szemlélő gyanánt próbálja megbecsülni súlyát annak, ami itt történt. Egy Nógrád megyei tót falu földbirtokosa, aki az irodalomban nem szerepelt, és teljesen ismeretlen, minden literális múlt nélkül ír egy drámai költeményt, s íme, az ország kultúrájának első szellemei versenyt dicsoítik, Byronnal, Shakespeare-rel, Miltonnal, Goethevel vetik össze. Ezt nem is lehetne elhinni, ez olyan, mint a népmese, de el kell hinni, mert a kézben tartott írások bizonyítják.

Gyorsan megmutatta a levelet mindenkinek, akinek lehetett. Henricinek, Divaldnak, Matolcsynak, Sréter Milósnak. Legközelebb Szontagh Palinak. Édesanyjának végig felolvasta őket. Az özvegy nem igen tudta, miről van szó, mert a *Tragédia* kéziratát nem olvasta volt, most pedig nem lehetett felolvasni neki, mert az egyetlen példány ott volt Aranyánál. De azt értette, hogy az ő fiát az egekig emelik. Ez egyáltalán nem töltötte el valami boldog csodálkozással. Csak bólintott.

– Nagyon helyes – mondotta röviden, mint aki mindezt teljesen természetesnek találja.

De volt valaki, akinek a hallatlan dicsőséget nem tudta megmagyarázni: Borkának. Annak hiába magyarázta volna, hogy őt Shakespeare-rel hasonlítják össze, hiszen Borka soha életében ezt a szót, hogy Shakespeare, nem hallotta. Pedig csak itt szeretett volna igazán ragyogni a diadal sugarai között, csak ez előtt az asszony előtt akart volna nagy- és tündöklőnek feltűnni. Olyannak érezte magát, mint aki ködbe kerül, és nagyszerű kardot kap a kezébe, hogy harcoljon vele a köd ellen. Pompás fegyver volt a kezében, amelyet nem használhatott. Nem maradt más lehetősége, mint hallgatni a kis tót viskó mécsvilágánál az óriás örömről, és tovább ostromolni Borkát, vég nélküli kérleléssel.

Mert már ott tartott. A kérlelésnél. Sőt, a könyörgésnél. Sztregova határának mindenható ura diákgyerek gyanánt könyörgött egy sántikáló tót parasztasszony szívéért. És mindeddig nem kapott egyetlen csókot sem tőle. Ezen a napon, mikor ott ült megint a menyecske mellett, Janó pedig illedelmesen az udvaron talált dolgot magának, megfogta Borka kezét, és remegő hangon szólt hozzá:

– Nézd, Borka, engem ma akkora öröm ért, mint életemben is alig. Nem magyarázhatom el neked, mi volt ez, nem is fontos. Csak arra kérlek, hogy ne rontsd el nekem ezt a mai napot, ha van szíved! Mondd, hogy szeretsz!

Borka ránézett a parasztszoba félhomályában az ostromlóra. Jóság és részvét ült az arcán.

– Nem tudom. Lehet, hogy szeretem.

Az ember tragédiája szerzője boldogan felhőrdült. Átkarolta Borkát, hogy megcsókolja. De ő elhárította az ölelést.

– Hagyjon el! Ennyi elég egyszerre. Majd beszélünk róla máskor is.

Beletelt egy hét, mikor végre az első csókot megkapta. Különös csók volt ez, ő a felkavart férfi minden forróságával ízlelte, Borka azonban szenvtelenül, az ajándékosztás nyugalmaival, sőt, valami halvány szomorúság furcsa mellékizével engedte oda ajkait. Ő nem csókolt, csak hagyta magát csókolni.*

– Nem kell a csókom? – kérdezte kurtán, lihegve a földesúr.

A titokzatos Borka szelíden ránézett, és felelet helyett megsimogatta tenyerével a sóvár férfi arcát. Valami pártfogó jósággal, valamilyen melankolikus fölény némaságával. Imre belemélyedt a babonás, nagy fekete szemekbe. De csak az erdő vagy az éjszakai búzatábla rejtelmét találta ottan, megfogható választ vívódó kérdéseire nem talált.

– Ki vagy – mondotta gyötrötten – mondd meg, te boszorkány, hogy ki vagy?!

*Harsányi járt Alsósztrégován, ahol Borka rokonának a visszaemlékezését lejegyezte. Abban szó sincs arról, hogy Borkának ellenére lett volna a kapcsolat, csupán annyit említ az elbeszélő (Makovnyik János fivérének az unokája): „Borka azt mondta, hogy ő szívesen él a nagyságos úrral, de a hitese urát nem hagyja el.” Ez ésszerű döntés volt: nyilván nem akart „két szék közül a pad alá” kerülni. A visszaemlékezés szerint a házaspár (tehát Borka is!) rögtön elfogadta a földesúr ajánlatát, bár Borka sohasem költözött a kastélyba. Furcsa is lett volna! Madách édesanyja (másokról nem is szólva) biztosan mindent megtett volna azért, hogy a fia „ne hozzon szegényt a családra”. Borka, az elbeszélés szerint, csak hétköznapi esténként ment fel a kastélyba a szeretőjéhez. Madách lakrészébe ugyanis bemehetett anélkül, hogy akár Majthényi Anna, akár a gyerekek észrevehették volna. (Vasárnaponként a költő aludt a házaspárnál.)

A női arc egyszerre megváltozott. Tudatlan parasztasszony lett belőle, aki nem érti a kérdést. Ki volna ő más mint Makovnyik Janó felesége, a sánta Sulyan Borka? De hiszen ezt az úr tudja, miért kérdezi hát? Az előbbi titokzatos lény testetlen látomássá válva siklott el a semmibe. Madách Imre fáradtan fordult el, és bámult bele a mécsbe. Azon gondolkozott, hogy megint saját fantáziájába szerelmes, mint régen. Akkor az élettárs eszményképét akarta mindenáron szeretni Erzsiben, most a nő, az örök Éva titokzatos megfajthetlenségét akarja szeretni ebben a különös, megfoghatatlan parasztasszonyban. De a vágya most is ugyanolyan erős, mint akkor volt. Az övé kell, hogy legyen ez az asszony mindenáron.

Nappalait az irodalom megújhodott szomjúsága foglalta el. Befejzte a rég pihenő *Mózes*t. Reményeit most már nem lehetett megállítani. A *Csák végnapjairól* ugyan azt írta Arany, hogy a drámai mag túl csekély benne, de azért nem ítélte elvetendőnek. Még mindig lehetett remélni, hogy színre kerül a Nemzeti Színházban. A *Mózes*szel pedig meg akarta nyerni az Akadémia Karácsonyi-díját.

Megmentett önbizalma sugárzó optimizmussal öntött el mindent, amin gondolkozott. Akármerre nézett, a győzelem hitét látta. S a nemzet előbb-utóbb eljövendő győzelmének hitét írta oda a *Mózes* végére.

Mózes meghalt! – Le térdre, nemzetem!
 Prófétád sírba szállott, és vele
 A kétes küzdés fájdalmas kora. –
 De óh, ne hidd, hogy meddő volt azért
 E gyász kor. – Nem, nem, az szülé ez újat,
 Melynek csak kínja volt övé – virága
 Miénk lesz, hogyha az új nemzedék –
 Bátran, s győzelmi hittel lép belé. – –
 Fűjjátok a harcckürtöket. – Előre!
 Jeriko kapujához. – Hogyha Isten
 Lesz keblünk vérté – kürtjeink szavára
 Erős fala előttünk porba dül.

A kész színdarabot elküldte Nagy Ivánnak azzal a kéréssel, hogy a kellő jeligés levél kíséretében nyújtsa be az Akadémiai pályázatra. Karácsony előtt való napon küldte be a szakali postára a csomagot. Ezt a dolgát elvégezvén, két helyre ment el karácsonyfát díszíteni. Otthon a maga gyermekeinek karácsonyfáját díszítgette, és rakosgatta az Aladárnak, a most is folyton beteges kis Árának, valamint a Marie fiának szánt ajándékokat, lent pedig, a tót viskóban Borkáék karácsonyfájával pepeselt. S másnap a Jézuska napját ugyanígy megosztotta kastély és kunyhó között.

Alig fejezte be a *Mózes*t, új munkához fogott. Arany János már hetekkel ezelőtt cikket kért tőle szépirodalmi folyóiratába. Sokat tűnődött a kellő és alkalmas témán, talált feljegyezve eleget papírdarabkái rengetegében. Úgy döntött végül, hogy elmondja nézeteit az esztétika és a társadalom viszonyáról.

Azzal kezdte az esszét, hogy a szép fogalmát meghatározni voltaképpen meddő kísérlet, mert ki határozhatná meg a világosságot úgy, hogy annak lényegéről a vaknak is fogalma legyen? Elég hinni abban, hogy a szép abszolút valamit. A fontos az, hogy mire való a szép kultuszát ápolni, vagyis mire való az esztétika a társadalom számára? Rengeteg példával megmagyarázta, hogy a szépművészetek kultúrája az egyetlen olyan maradandó dolog, amely egy-egy nemzet halhatatlan emléket igazán biztosítja. Összehasonlította aztán a görög szépségkultusz társadalmi erejét a mai modern kor kulturális életével, és úgy találta, hogy az üzleties világfelfogás nem kedvez a kultúrának. Kifejtette, hogy az írónak nem volna szabad pénzért írnia. „Vajh hányan lehetnek, kik egy kötetet nagy, szép és új gondolatokkal tölthetnének meg, de a könyvárus ívszám fizet, s az egy kötet helyett húsz jó létre. A nemes bor, melynek egyes tiszta cseppjei megrészegítenék kedélyünket, elmosódva a tengernyi ízetlenségben csak émelygő undort szül.” Aztán kifejtette felfogását a klasszikus esztétikával nem mindenben egyező, erősen újítást kereső művészi törekvésekről. „Sok újabbkori író már a szépnek egész birodalmát, mely csak a teremtmény genius előtt végtelen, kimerítettnek hitte, s hogy mégis némi újat mutasson, a színeket, alakokat kezdte túlozni. A túlzott szín és alak még túlzottabbakat vont maga után, író és közönség egymásra hatottak, s végre valamint a

túlságos ínyenc nem gyönyörködik többé az étkek finom zamatában, s csak a fűszerek s csípősségek ingerlik még ajkát; mint a kiélt kéjenc végre csak hátának korbácsolásában lel némi gyönyörérzetet, mint ahogy az aesthetikai képzettséget nélkülöző töröknek az operaházban a hangszerek össze-vissza hangolása tetszett legjobban: a süllyedt erkölcsiségű embernek minden nemesb élveit a szerencsejáték halálos izgalma pótolja; vagy a nagyközönség mulatságot lel egy ember kivégeztetésében: éppen úgy s ugyanazon lelkiállapotok s motívumok által jutott árván hagyott helyére a szépnek, melynek illékony illatszerű hatása nem elégitett ki többé senkit, az érdekes, az ingerlő mint az újabb műalkotás princípiuma. S bár a kitünőbb, a költőibb lelkek, érezve, hogy ez új istenség nem bír méltóságával a réginek, magasztani óhajtják azt, s legalább nemesebb elvek hordozójává avatva megalakították az irányköltészetet, egy bálvány helyett csak kettőt hoztak létre, s nem pótolták az elveszett istenséget. Így született különösen a mai regény, korunk csodálatos műfogalmainak monstruosus gyermeke.” Fejtegetett még sok mindent, annyi volt a mondanivalója, hogy egyre teltek az oldalak, s belőle még mindig dőlt az új és megint új részletszempont.

Javában írta az esztétikai értekezést, mikor nagy csomagot kapott Pestről. El sem tudta képzelni, mi lehet benne. Felbontotta. Az *ember tragédiája* könyvkiadásának húsz példányát találta a csomagolásban.

Megjelent *Az ember tragédiája*. Hasonlíthatatlan érzés az: nyomtatva látni, amit kézzel írt az ember. Csinos kis kötet, kellemes kézbe fogni. Nemcsak alakjánál fogva; a könyv olyan, mint a gyermek. Az író testileg is érzi benne lelke szülöttét, s ahogy az apának jól esik gyereke fejét simogatva érezni, ugyanúgy fizikai kellemesség kézben tartani a könyvet.

Az elsőt édesanyjának adta. A másodikat Szontagh Palinak küldte. Egy példányt rögtön maga vitt el Sréter Miklósnak, vendécének. Egyet Szent-Iványi Bogomérnak, a szakali könyvmolynak. Veres Pálnénak is szánt egyet, amelyet személyesen szándékozott átadni. Hasonlóképpen Veres Gyuláéknak egyet. Ahogy számba vette a megajándékozandókat, kisült, hogy nem elég a húsz tiszteletpéldány. Minden író rájön, hogy a tiszteletpéldány sohasem elég. Az író a maga pénzén vásárolja saját

könyvét, hogy ajándékba adhassa olyanoknak, akik számot tartanak rá.* De ha nem is futotta mindenkinek a húsz darabból, egyet mégis külön tett a többitől. Gondolkozott, visszatette a többihez. Majd megint külön tette. És mikor este elindult Borkáékhoz, zsebre vágta.

Borka nem tudott sem írni, sem olvasni. Még tótul sem, nemhogy magyarul. Janó sem tudott. A Makovnyik-viskóban nem fordult elő semmiféle nyomtatott betű, még a kalendáriumnak sem vehették hasznát. Ez volt az első könyv, amely a házba került. Borka idegen mozdulattal vette a kezébe, tapogatni sem merte, lapozgatni nem tudta. Tárgyat tartott a kezében, értelmetlent és céltalant. Nézte, nézte, aztán az ajándékozóra pillantott.

– Gyakujem peknye – mondta, és a könyvet az arcához szorította, mintha dédelgetné. Aztán felkelt, kinyitotta a ládát, és eltette az ajándékot ünneplő ruhája közé.

– Neked is hoztam valamit, Janó. Házhelyet kapsz tőlem, s a ház helyre házat. Folyton nyafogsz nekem, hogy Stefan bátyáddal együtt szeretnél lakni, hát most majd ellakhatol vele. Lesz ott hely két családnak is. Már ki is néztem a helyet pan Matolcsyval,** holnap elmehetsz hozzá, hogy az építést megbeszéljétek. Ezt a tavaszt még átkínlódjátok itt, de nyár elejére már készen lehet a házad.

Janó csak hallgatta ezt a hírt dermedten. Magában már rég lemondott azokról a lutrinyeremény-szerű ábrándokról, amelyeket valaha a földesúr kegyes érdeklődése keltett benne. Hatszáz forintról is, házhelyről

*Amit tudunk: Károlyiné Huszár Anna is kapott egy dedikált példányt. És az is biztosra vehető, hogy a „közreműködők” és legközelebb élők se maradhattak ki: Henrici, Divald, Matolcsy, továbbá Frenyó Nándor, Csemiczky Ede, Madách Károly, Madách Anna, a Forgách grófok, Nagy Iván, Bérczy Károly vagy a költőnek arcképét elküldő Keglevich Béla, az ügyvédek, Borsody Miklós stb.

**Érthetetlen, miért gondolta Harsányi azt, hogy Matolcsy Sztregován élt. Ha Bory István nyugalomba vonulása után valóban Sztregován lett volna intéző, akkor erről aligha feledkezett volna meg Balogh Károly az emlékiratában. Ő azonban egyértelműen azt írta, hogy Madách Károly csalomjai birtokának volt a gazdatisztje, ott is élt, Csalomján látogatták meg öt időnként. Madách Imre és Károly egyébként már 1859. október 14–15-én is Csalomjáról keltezte levelét, ahol Matolcsy vendégei voltak.

is. Vakon alárendelte magát felesége döntéseinek, s miután Borka nemet mondott, ő ebbe szomorú sóhajjal belenyugodott. És most egyszerre megnyílik a mennyország, és csöstül hull alá a váratlan áldás. Háza lesz, szép száraz háza a dombon. Telkes gazda lesz, egyetlen ugrással ott terem a módos gazdák között, s még külön parádézhatik a nagyúri kegyráomló fényével. Csak bámulta Janó réveteg boldogsággal szerencsését, s egyszerre kiömlött benne a nagy, szláv ellágyulás. Sírva fakadt az örömtől Makovnyik Janó.

– Mi lelt? – kérdezte Borka rosszállóan, de kicsit meghatva férje örömétől.

Janó nem szólt, csak pityergett boldogan a sarokban, ahol meghúzta magát, míg ezek az asztalnál beszélgettek. S ekkor Borka ránézett a földesúrra. Olyan hálás melegséggel, hogy a férfi szíve táncolni kezdett. Pedig volt valami lesújtó is ebben a hálában. Borka nem a háznak örült, hanem férje örömének. Különös volt elképzelni, hogy ez a furcsa, kivételes lény ezt a semmitmondó, pipogya, mamlasz tótot szereti, de így volt: Borka szerette a férjét. És most hálás volt férje boldogságáért.

– Holnap felmegyek a kastélyba – mondta nyugodtan és csendesen –, talán lesz valami segítenivaló a ház körül.

Másnap délután csakugyan beállított. Megállt az ajtónál, és betlehemes tót gyereknek mímelte magát. Szemében csillogott a huncutság, mialatt a tót karácsonyi köszöntőt énekelt, nem hagyva abba a szöveget akkor sem, mikor lélegzetet véve befelé szívta a levegőt. Imre elbűvölt gyönyörűséggel nézte. Lelke majdnem kicsordult. Minden napját megaranyozta valami nagy öröm, s ennek az asszonynak ittléte nem volt kisebb, mint a *Tragédia* postán érkezett könyvecsomagja. Átkarolta Borkát, és behunyott szemű, teljes odaadással csókolta meg.

S még mindig maradt számára ajándék az öröm pogány istennőjének bőségszarujában. Pár nap múlva értesítést kapott, hogy a Kisfaludy Társaság tagjává választották, készüljön a székfoglalóval. Azonnal értesítette Arany Jánost, hogy azt az esztétikai tanulmányt szánja székfoglalóul, amelyen eredetileg a Szépirodalmi Figyelő számára kezdett dolgozni. Azt is közölte Arannyal, hogy a *Tragédia* írói honoráriumát, az ötven aranyat nem veszi fel. „e” tisztelet díjból egy dupla alapítványt akarnék csinálni a Kisfaludy-társaságnál, gondolom hogy az egyszerű

alapítvány 60 forint, úgy 120 forintot kívánnék alapítani. A többi 200 forintig ki egészítve, az Akadémia tőkéjéhez szántam. Itt falun nem tudjuk úgy a cursusokat, mik mai időben mindég változnak, azért kérek légy kegyes e dolgot helyettem el intézni s nekem meg írni [mi] hiányoznék még hozzá, körülbelől nem sok lesz.”

A székfoglalót március végére tűzte ki a Kisfaludy Társaság. Addig mindenféle gazdasági vesződség volt itthon, az adóval is baj volt: az új rend szerint minden birtokoshoz, aki nemzeti ellenállásból nem fizetett adót, katonaságot szállásoltak be, míg meg nem unta. Sztregován is megjelent egy kapitány, egy főhadnagy meg öt közlegény. De Imrének ez a baj is örömet jelentett. Csendesen mosolygott bajusza alatt. A hatalmat mosolyogta, amely sehogy sem tud elbánni az országgal. Hetekig tartott, míg a főispán a lemondott tisztikar helyébe embereket tudott toborozni. Kapott is egy olyan tisztikart, amely rendes időben a lábát is aligha tehette volna be a vármegyeházára. Ezt meggondolni külön örömet jelentett a vármegyei politikusnak.

Az esztétikai értekezés nem volt poggyászában, mikor felutazott Pestre megtartani a székfoglalót. Azt már jó előre felküldte volt Arany-nak elolvasni. Előző napon érkezett, és mindenekelőtt Aranyt kereste fel. Az Üllői úton lakott a híres költő, szerény kis bérlakásban. Madách Imre most látta először szemtől szembe Arany Jánost. Az is őt.* A férfi szemérem leplezte kíváncsisággal, csak úgy a szeme sarkából figyelte egymást a két író. Két annyira különböző író, és két annyira különböző ember.

*Ez biztosan tévedés! Mint már volt róla szó (a 156. és 166. oldal jegyzetében), Madách először 1861. július 20-a után Pétery Károllyal ment el Arany János lakására, akit azonban nem találtak otthon. Másodjára Jámber Pállal érkezett, s ekkor már szerencsével járt. Ennek előzményéről ugyan semmit sem tudunk, de tény, hogy a Koszorú nekrológjának írója szerint (aki feltehetően maga Arany János volt) együtt keresték fel a költőt a lakásában. Madách is azt írta Arany-nak 1861. november 2-án a *Tragédiával* kapcsolatban: „így hoztam azt hozzád”, vagyis nem postán vagy közvetítővel küldte, hanem hozta Arany Jánoshoz. Majdnem biztos, hogy Arany első levelének azért nincs meg a Madách által írt válaszlevele, sem az arra adott Arany-válasz, mert személyesen mondott köszönetet, vagyis feltehetően legalább még egy alkalommal találkoztak.

Az egyik vékony, tüdőbajos, átszellemült arcú, szőke ember, csuklója vékony, keze nőiesen finom; modora, mozdulata, tartása a gazdag kastély uráé, előkelő szalonok otthonos látogatójáé. A másik zömök,* egészségesen épített, kemény markú, barna férfi, a polgári kisember darabosságával, megingathatatlan nehézkességével. Az egyik is, a másik is származása szerint köznemesi rendű, de az egyik, akit családjának története a társadalom tetejére vetett, felülről jött az irodalomba, és alulról jött a másik, akivel nemzetiségének viszontagságai népi bölcsőben pillantatták a napvilágot. Vármegyei földbirtokos az egyik karosszékekben, kisvárosi tanárember a másikban.

Nehezen indult a beszélgetés, egymás hangját keresték és nem találták. Tulajdonképpen makacs büszkeség lakott mind a kettőben, a mély érzelmi életet élő kedélyek ama büszkesége, amely hol szerénység, hol tartózkodás mögé bújva őrzi a maga ki nem adható kincseit.

– Szép és gazdag az értekezésed – mondta Arany –, örvendek, hogy ezzel jelentkezel a Társaságban. De meg kell mondanom, hogy nem mindenben értek vele egyet.

– Például miben nem?

– Például idegen nekem az a felfogásod, amely az író keresetét nem helyesli. Az írás ideális foglalkozás, jól tudom. Eszmét és érzést férfiatlan dolog pénzért árulni, mondhatná valaki. De ez csak a te esetedre áll, aki, mint hallom, gazdag ember vagy. Mit csináljon az olyan író, akinek nincs vagyona? Ha más kereset után néz, esetleg nem marad ideje, hogy tehetségét kifejlessze. Mecénások és hercegi udvarok nincsenek többé, hogy a tehetséget ápolnák saját gyönyörűségükre, mint díszkertjükben a virágot. A költő pedig ember, aki családjáról óhajt gondoskodni. Ennél fogva pénzért árulja portékáját, kereskedő lett ő is.

– Ez a baj éppen.

– De miért baj ez? A baj akkor kezdődik, mikor a kereskedő megszűnik tisztességes kereskedő lenni.

*Ha talán nem is volt egy dalia, de zömöknek még kevésbé nevezhető Arany János 1862-ben. Inkább a nők eszményéhez egészen közel álló férfi volt, akit kis jóindulattal (vagy rosszindulattal, ízlés dolga) akár szépfőnek is lehetett mondani.

– Még előbb kezdődik. A költészet méltóságával nem függ össze a kalmárság. S a méltatlanságért nem a költő felelős, hanem az általa gyönyörködtetett, nemzeti és emberi érzéseiben erősített közösség, amely neki nem biztosít gondtalanságot.

– Ezzel nem érthetek egyet. Az emberi közösség igenis gondoskodik a művészről, amikor vásárolja a műveit. Ez ugyanaz a módszer, amelyet a régi udvarok követtek. Akkor ők jelentették a kultúráért felelős erőt, ők vállalták tehát a felelősséget áldozatban is. De ma nincs hűbériség, ma a társadalom vette át ezt a szerepet. És vállalja a felelősséget. A jó költőt eltartja, mert vásárolja, a rosszat nem tartja el, mert nem vásárolja.

– Itt hibás a logika. Nem biztos, hogy a jót tartja el, s a rosszat hagyja veszni. Nem biztos, hogy ami a közönségnek tetszik, az jó.

– Ez így igaz. De biztos volt-e hajdanán, hogy ami a mecénásnak tetszett, az jó volt? Régebben az tévedhetett, ma a közönség tévedhet. A tehetség nem mindig kap méltó ítéletet. Sok művészt túlbecsülnek életében, s az jól él. Másról, aki nyomorultan vész el, halála után derült ki, hogy lángelme volt. Hidd el, úgy van az jól, ahogy van. Az író írjon, és alapítsa megélhetését a Biblia azon mondatára, hogy „méltó a munkás az ő bérére.” S ha méltóságról beszélsz, abban sincs hiba. Magyar író a vártanuk méltóságát hordja. Mert ha országos dicsőségben sokra viszi is, legmagasabb csúcsán pályájának mi az övé? Századrésze annak, amit egy hasonló sikerű fiskális megkeres. Az író felesége már eleve mártír feleségül rendeltetett, gyermeke mártír gyermekül.

Imre hallgatott. Részint nem akart tovább vitatkozni, mert érezte, hogy nem érti a másikat, vagy ha érti is gondolatmenetét, de érezni nem tudja. Másrészt pedig tapintatból hallgatott, mert tudta Aranyról, hogy igen szemérmes és tartózkodó ember, most pedig nagyon személyes éltre fordulhatott volna az eszmecsere. Madách tudta, hogy Aranynek férjhezadó lánya van és fiúgyermeke. Végül pedig nem akarta sok idejét elvenni a házigazdának. Kefelevonatokat látott előtte, munka közben zavarta meg. Még egy darabig beszélgettek, de nem elvi kérdésekről. A másnapi székfoglaló formáságairól. Aztán elbúcsúztak. Egymásnak

nem kisebb becsülésével, mint azelőtt. De mindegyik idegenebbnek érezte a másikat, mint leveleiben.*

A székfoglalót a Nemzeti Múzeumban tartották meg másnap, rendszeren ott folytak le az irodalmi ülések, sem az Akadémiának, sem a Kisfaludy Társaságnak nem volt saját helyisége. Imre testileg nagyon rosszul érezte magát, mikor bérkocsin érkezvén a Múzeum elé, leszállt a lépcsőnél. Lámpalázas természetű ember volt, s ez a székfoglaló már eleve nagyon felizgatta. Az izgalmak pedig mostanában már igen súlyosan elővették a szívét. Kínos rosszullet és fuldoklás fogta el ilyenkor. Megállt a Múzeum lépcsőjének tövében, kifizette a kocsist, és még bámészkodott egy kicsit. A Múzeum előtti bekerítetlen, kopasz térséget nézte, amelyen mint gyarmati képviselő most egy esztendeje haladt keresztül először. Mennyi minden történt azóta! A parlamenti siker, a *Tragédia* sikere, a Kisfaludy Társaság és Borka szerelme... Mintha a sors egyetlen esztendőbe akarta volna belezsúfolni majdnem negyven más esztendő annyi szenvedésének elégtételét.

Nehéz lélegzettel, erős és kihagyó szívdobogással mászott fel a sok lépcsőn. Semmit sem gyűlött annyira, mint a lépcsómászást. Mikor megérkezett, megállott, hogy kifújja magát.

– Szép a dicsőség – gondolta magában – de nyomorúságos osztálytűdöbajjal és szívbjajjal részesedni benne.

Azonban sötét gondolatait azonnal elfelejtette, mikor a terembe lépett. A felolvasó-ülés közönsége szórványosan gyülekezett már, s az egyik sarokban kis csoporttá verődve már ott volt néhány kisfaludysta. Imre odalépett hozzájuk. Volt, akit már ismert, volt, akivel most kellett megismerkednie. A magyar irodalmi élet színe-virága. Akik évtizedek óta szerepelnek hírlapban, folyóiratban, könyvben, temérdekét összedolgoztak és küzdöttek a hírért, amíg idejutottak végre. Ő pedig a teljes irodalmi névtelenségből egyszerre idekerül, mintha csak a tábornoki rangon kezdené az, aki katonának áll.

Már itt volt az elnök, báró Eötvös József, egyszerű fekete, zsinóros ruhájában, szelíd, szakállas arcával. Greguss Ágost buzgólkodott körü-

*Merész feltételezés. Ha így volt, akkor néhány hónappal később miért látogatta meg Arany János, útban Szliács felé Madách Imrét? És az utóbbi miért invitálta őt?

lőtte, a titkár. Az alelnök, Toldy Ferenc, Arannyal tanácskozott a hosszú elnöki asztal sarkánál, iratok fölé hajolva. S ott állt mellettük egy jóképű, érdekes férfi.

– Szervusz, rokon – mondta ez az általános áradozó öröm közepete, mely az érkezőt fogadta.

– Szervusz – mosolygott Madách Imre.

Tóth Kálmán volt ez, a Hölgyfutár szerkesztője, Majthényi Flóra férje. Annak idején mesélték a családban, hogy a kurta hajú, hóbortosan öltözködő Flóra hogyan tette próbára Tóth Kálmán szerelmét. Fehér port öntött előtte két pohár vízbe, aztán így szólt: „Anyám nem engedi, hogy egymáséi legyünk. Akar-e velem együtt jönni a halálba?” A szerelmes ifjú költő azonnal ráállott a kettős öngyilkosságra. Kiitták a méregpoharat. Akkor mondta meg Flóra, hogy csak porcukrot tett a vízbe, de biztos kívánt lenni imádója érzelmei felől. Most már öt éves házasságok voltak, Béla fiuk már négy esztendősek.

Jött Jókai Mór, frissen, szőkén, jókedvűen. Tavalý már összebarátkoztak a határozati pártban.

– Hát nekem így kell megtudni, hogy nagy író vagy? Nekem egy szót sem szóltál róla.

Jöttek egymás után a híresek, báró Kemény Zsigmond, Kuthy Lajos, Salamon Ferenc, Hunfalvy Pál, Henszlmann Imre, Szigligeti Ede, Szalay László, Dobsa Lajos. Mindegyik egyenesen az új taghoz fordult, mindenki kedves volt hozzá. Kezét szorongatták, magasztalták. Csengery Antal úgy megölelte, hogy ropogott belé. Megjött az öreg pap, Czuczor Gergely is. Betegesen tipegett az öreg, a fiatalok nagy tisztelettel járultak hozzá köszönni. Vitték hozzá bemutatni Madách Imrét.

– Csak miattad jöttem – mondta az öreg pap jóságosan –, mert tudom, hogy börtönben ültél te is. Már csak kezet akarok veled szorítani, gondoltam magamban. De különben nem járok én már sehova, csak sétálni megyek az Orczy kertbe. És dolgozom. Folyton csak dolgozom. A nagy szótárt csinálom, bizonyosan tudod.

Még beszélgettek, mikor még tiszteletreméltóbb tag érkezett, az öreg Fáy András. Hetvenöt esztendejét még bírta lába is, válla is. Mint egy fejedelem, úgy lépett be az előkelő agg, aki megszokta, hogy neki mindenütt külön tisztesség jár.

– Szégyent ne hozz a fajtánkra, öcsém! – mondotta erős parola közben.

Mert az úgynevezett jó fáji Fáyakból származott az öreg, anyja Szemere lány volt, ő maga igen rátarti mindkét ágon való származására. Ha nem kellett volna kezdeni az ülést, mindjárt ki is süttették volna a rokonságot, mert azt két vidéki nemes ember az első találkozásnál el nem engedi. Bérczy Károly érkezett még sietve, a régi jó barát, a nőg-rádi földi. Ettől nagyon szeretett volna gyorsan súgva megkérdezni valamit Imre, de nem tette, mert nem illett volna: három nap múlva következett az Akadémia ülése, amelyen dönteni kellett a Karácsonyi-pályadíjakról. A pályabírák előadója Bérczy Károly volt, s a pályaművek között ott szerepelt a *Mózes*. Bérczy már tudja a döntést.

Eötvös elfoglalta az elnöki széket. Megkezdődött az ülés. Imre elfoglalt egy széket a többi tag között. És amire eddig nem ért rá az ismerkedések közepette: nézegetni kezdte a közönséget. Nagy publikum gyűlt egybe az ülésre, kivált asszonyok és leányok voltak sokan, valamennyien magyaros pruszlikban. A színes pruszlikok virágerdő képét mutatták, olyanét, amelynek virágai egymáshoz hajlanak, összesúgnak, és tekintetükkel az új tagot keresik, Madách Imrét, a hirtelen hírnevűt, az érdekeset. Sokan ezek közül már elolvasták a *Tragédiát*, vajon mit szólnak hozzá?

Egyszerre nagyot dobbant Imre úgyszólván rendetlenül dobbanó szíve. A hölgyek között meglátott egy fejet. Azonnal megismerte, pedig évek óta nem látta: az a fej Nincsi feje volt. Huszár Sándorné Madách Anna, az ünnepelt író édes testvérnénje ott ült a közönség között. A testvérek pillantása találkozott, Imre meglepetve intett üdvözlést, és Nincsi szemét azonnal elfutotta a könny. Kis híja volt, hogy a székfoglaló költővel is ugyanez nem történt. Mialatt Eötvös József beszélt az elnöki szék-ből, ők jeleket váltottak egymással. Nincsi maga mellé mutatott: vele egy sorban négy csinos fiatal leány üldögélt egymás mellett. Pillantása azt jelentette, hogy ezek az ő leányai. Az ám, Nincsi négy lánya sorban, de mennyire megnőtt mint a négy: Etelka, Anna, Ida, Gizella. A négy lányon végigfutott egy súgó megjegyzés, amelyet anyjuk indított útnak, most már ők is integettek mosolyogva a híres nagybácsinak.

De most figyelni kellett: Arany János kezdett beszélni.

– Tisztelt Társaság! Nekem jutott a szerencse, hogy Madách Imrét e szépirodalmi társaságban bemutassam.

Azonnal erős taps támadt és éljenzés. Arany János megállt és várt. Imre meghajtotta fejét a tapsoló közönség felé. Nincsi és négy leánya úgy tapsoltak, mint a motolla.

– Ezen bemutatás – folytatta Arany, mikor megint csend lett – nem most történik először. Ó, emlékszem én, s mindenkor édesen fogok emlékezni a napra, midőn ama nevezetes műnek, *Az ember tragédiájának*, habár csupán töredékeit olvasva önök előtt, majd örvendő meglepetés, majd lelkesült csudálkozás, itt javalló elégtelenség, ott elmélyedő figyelem, mindenütt pedig folytonos, fokozatos érdek kifejezését láttam a hallgatók arcain. Jól esett nekem ily fogadtatása a költeménynek a tisztelt társaság részéről, mert úgyszólván felelősséget, erkölcsi szolidaritást vállaltam vala a sikerre nézve azáltal, hogy e művet önök elé hoztam.

Folyékonyan, kellemesen beszélt Arany János. Nem volt szónok, s mint erős formaérzékű ember, irtózott a rögtönzéstől. Ezt a szónoklatot is megírta otthon, és megtanulta. Magasztalta a *Tragédiát*, kitért arra, hogy a mű csak látszólag pesszimista alaphangulatú, aztán megint visszatért magára a költőre.

– De szinte megfeledkezém mostani feladatomról, mely nem egyéb, mint hogy ama jeles mű alkotóját e szépirodalmi társaságba mint tagot bevezessem. Íme, itt áll közöttünk, elég rámutatnom: ez ő. Szellemét is ismerjük mindnyájan. Ki a gondolatnak, az általános emberinek oly derekas érvényt szerze faji s egyedi aprólékosságba s képzelmi üres játékba nagyon is elmerült mai költészetünkben, annak díszes helye van közöttünk. És így, tisztelt barátom...

Madách Imre a közvetlenül hozzá intézett szavakra felállott. Őt nézte az egész terem.

– ...nincs egyéb hátra, mint alkalmi előadásoddal elfoglalnod azon széket, melyre mindnyájunk egyhangú szavazata oly örömet, oly méltán hívta meg *Az ember tragédiájának* koszorús szerzőjét.

Arany széles kézmozdulattal odamutatott az emelvényen álló üres székre. A sztrégovai földesúr odalépett, kitergette maga előtt a kézi-ratot, és meghajlással válaszolva a hosszú tapsra, leült. Elkezdett olvas-

ni. Jó hosszú volt a felolvasás. Közben, bár az elején szokás szerint elfogódva kezdte, jól belejött; olykor már fel is mert nézni a kéziratból, és pillantásával megkereste Nincsit. A két szempár szeretetben, gyöngédségben találkozott. A felolvasást hosszú és zúgó tetszés fogadta, Madách Imre nem győzött hajlongani, hol a közönség, hol a tapsoló tagtársak felé. Az öreg Fáy András buzgón bólogatott, Czuczor Gergely erősen tapsolt.

Az ünnepelt most már alig várta, hogy az ülésnek vége legyen. Mikor a tárgysorozat befejeződött, és Eötvös József báró felkelt az elnöki székből, Imre gyors léptekkel, boldogan sietett a közönség közé. Ölelésre tárt karral várta már Nincsi. A két testvér összeölelekezett. Nincsi sírt boldogságában, mint a záporoső.

– Emikém, drága Emikém – csak ezt tudta mondani folyton, és nem akart kibontakozni az ölelésből.

– Hát ti, pockok?! – mondta aztán Imre a négy süldő Huszár kisasszonynak.*

Azok a nyakába csimpaszkodtak, és lógtak rajta mind a négyen, mint a fürt. Közben kacér hiúsággal pillantottak oldalt: látja-e a közönség, hogy ez a híres, nagy ember nekik családtagjuk.

– Várjatok meg a kijáratnál – mondta a híres nagybácsi – én elbúcsúszom az uraktól, aztán csatlakozom hozzátok. Sándor Pesten van?

– Pesten, igen – felelte Nincsi –, szeretett volna eljönni ő is, de félt, hogy te esetleg...

Nincsi zavartan megakadt. A hosszú évek óta tartó családi haragra célzott.

– Ugyan, kérlek, nincs ennek a haragszomrádnak semmi értelme! Rendbe kell ezt hozni! Megyek most rögtön hozzátok. Várjatok meg a lépcsőnél!

Csak úgy átabotában búcsúzott a kisfaludystáktól, szárnyon szeretett volna Nincsihez repülni. Ott várták a lépcsőnél. Lent pedig nagy, fekete Landauer hintó várta az öt hölgyet; darutollas magyar kocsis a

*A „süldő” kisasszonyok egyike már nagybácska volt: előző nyáron Huszár Etelka lett Balatonfüreden az Anna-bál szépe. (Praznovszky Mihály szíves közlése. Etelka egyébként 1843-ban született.)

bakon, sallangos szerszámú négy remek ló a rúd mellett. Huszár Sándor gazdag ember volt. Nagyokat kacagva zsúfolódtak be hatan a hintóba, amely aztán csattogva repült velük a Lánchid felé, neki az Albrecht útnak, hogy fent megálljon a Dísz téren. Itt töltötték az év egyik felét Huszár Sándorék, másik felét Barátiban, az ősi Huszár fészekben.

– Nézz ide, Sándor, kit hozok! – kiáltott boldogan kacagva Nincsi.

Előjött a gazda, pocakos, kopasz, idősödő ember. A két sógor összeölelekezett, a négy üde lány, mint megannyi kiskutya, körülugrándozta őket.

– Miska, ne fogjon ki – rendelkezett azonnal Huszár Sándor –, el fog menni Emi holmijáért. Mert azt csak nem képzeled, öregem, hogy fogadóban hagyunk lakni? Hol szálltál meg? Meddig maradsz?

– Az Arany Sasban, mindig oda szoktam szállani. Pár napig még maradni akarok. Orvossal szeretném megnézetni magam, a szívemmel igen csehül állok. Balassa professzorhoz fogok menni.

Huszár Sándor feltűnő mohósággal kapott a szoba.

– Csak Péczely! Csak Péczely! Másról szó sem lehet!

– Ki az a Péczely?

– Jaj, barátom, az nem olyan rövid dolog, előbb szépen kényelembe helyezzük magunkat, aztán majd elmondom neked ezt a Péczelyt. Cso-daember. Egyszerűen csoda.

Imre elhelyezkedett nővére házánál. Nincsi és a lányok a házi dolog után néztek, a két sógor letelepedett két karosszékre, Huszár Sándor elővette a szüzdohányos szitát és óriás tajtékipipáját. Rápipázott Imre is. Akkor aztán elkezdődött az előadás.

– Hát kezdjük ottan, hogy tudod-e, mi az a homoeopathia?

– Hogyne tudnám! A hasonszenvi gyógymód. Olvastam Argenti könyvét.* De ő maga is kezelt engem valaha, váci doktor korában.

– Ne azt mondd, hogy hasonszenvi gyógymód. Mondd meg nekem a homoeopathia lényegét! Azaz ne is mondd, mert úgysí rosszul mondd! Nálam ezt jobban maguk a doktorok sem tudják. Majd én elma-

*Madách könyvtárában valóban megvan (ma is!) Argenti Döme könyve: *Különféle betegségek hasonszenvi [homoeopathiai] gyógyítása, Hahnemann életrajzával*. Pest, 1858 [3. kiadás].

gyarázom neked pontosan, hogy tudjad. A dolog ott kezdődik, hogy az emberben az életet egy bizonyos életerő tartja fenn. A betegség nem a testnek a baja, hanem ennek az életerőnek, érted? No már most. A beteg életerőt csak úgy lehet meggyógyítani, ha a betegséget önmagával megöljük. Ugyanazt a betegséget kell a szervezetben előidézni, de még erősebben. Akkor ő megeszi önmagát, érted? Minden betegség gyógyítására csak egy bizonyos orvosság szükséges. Minél kisebb az adag, annál jobban, annál erősebben hat. A gyógyszer, ezt jól jegyezd meg magadnak, nem az anyaga által hat, hanem a benne lévő immateriális erő által. Ezt az úgynevezett potencírozással érjük el. Két csepp friss növénynedvet összekeverünk kilencvennyolc csepp borsszesszel, s azt bizonyos számú erős karlökéssel potencírozzuk. Ez az első dilúció. Ebből elveszünk egyetlen cseppet, és azt megint elkeverjük kilencvenkilenc csepp borsszesszel. Megint potencírozzuk. Ez már a második dilúció. Így megy ez a harmincadik dilúcióig. Ugyanígy potencírozzuk a fém sókat is, mégpedig tejcukorral. Apró golyócskákat készítünk belőlük, ugyancsak harminc dilúcióval. Eddig érted?

– Nem – bökte ki nevetve Madách –, egy huncut szót sem értek belőle.

– Ne csinálj ebből tréfát, a homoeopathia egyike a legnagyobb dolgoknak, amiket az emberiség valaha kitalált. Óriási áldás az emberiségre egy ilyen kis golyó, látod? Mindig hordok magammal. Hülés ellen tökéletes.

Huszár Sándor bizonytalan színű galacsint vett elő a zsebéből. Mutatta. Sógora megnézte, és nem szólt rá semmit. A műkedvelő orvostudós magyarázott.

– Úgy látom, a dolog elmélete nem érdekelt. Hát jó, nem magyarázom tovább. Csak azt fogadd el tőlem alaptételnek, hogy a homoeopathia az emberiség legcsodásabb jótevője. No már most. Megismerkedtem egy fiatal tudóssal, egy zseniális homoeopathával, akinek van egy hihetetlen fontosságú orvosi felfedezése. Ő az a Péczely Ignác, akit említettem. Ez a Péczely gyerekkorában meglőtt egyszer egy baglyot. Szárnyát találta. Odafutott, hogy a leesett madarat felvegye. Megfogta, de az is őt. A bagoly keresztülnyomta a körmét a gyerek mutató- és hüvelykujja közt a puha húson. A gyerek dühében és fájdalomban el-

törte a bagoly lábát. Ebben a pillanatban a bagoly megfelelő félszemében hirtelen vércseppek jelentek meg.* Ebből az élményből származott az ő hallatlan felfedezése: az íriszen minden betegségnek megvan a megfelelő jele. Ő csak megnézi alaposan a szemed szivárványhártyáját, és onnan pontosan megmondja a betegség helyét, természetét, a használandó homoeopathikus gyógyszert, mindent. Hozzám ajánlás útján került. Tudniillik olyan bámulatos orvosi eredményei vannak, hogy több doktor féltékenységből elkezdett áskálódni ellene. Feljelentették, hogy nincs diplomája. Ez igaz is, még csak három évet végzett el a medikus tudományból. Egészen fiatal ember. Én tehát most a hóna alá nyúlok, és segítem anyagilag, hogy a diplomát megszerezhesse. Vakon hiszek benne. Téged is ez fog meggyógyítani. A gondviselés maga vezette hozzám az utadat. Péczely éppen holnap jön hozzám. Már maga ez a csodálatos véletlen is gondolkozóba ejthet. Holnap megvizsgál Péczely, rendel valamit, és olyan egészséges leszel, mint a makk.

– Jól van, vizsgáljon meg – szólt közömbösen Imre.

Látta, hogy sógora, aki mindig hajlamos volt ilyen tudákos dolgokra, feje búbjáig beleesett az ismeretlen csodadoktor bűvöletébe. Nem akarta a rajongó sógor kedvét rontani, ráhagyta. De magában valami olyat érzett, hogy ez a szemtől szembe való gyógyítás nagy számárság lehet.

– Beszéljünk most másról! Ki akarlak benneteket békíteni anyámmal. Igazán semmi értelme, hogy így éljünk, mint az idegenek.

– Rajtam nem múlik. Nekem is nagyon kínos, hogy Nincsi folyton az anyja után sóhajtozik, és sírva fakad, ha valaki említi. Akkor is rögtön pityereg, ha rólad van szó vagy Károlyról vagy Marie gyerekeiről. Jól van Panka?

*A történetnek több változata ismert, különböző fajú madarakkal (pl. holló). Huszár Sándor rajongása és Madách ódzkodása egyaránt érthető, és egyéb rájuk vonatkozó ismereteinkkel egybevág: utóbbi többnyire a reformkor pozitívista gondolkodását fogadta el, míg sógora minden misztikus tant mohón szívott magába. Nála pl. spiritiszta szeánszok is voltak; úgy tűnik, Madách Aladárra e tekintetben a nagybácsi nagyobb hatással volt, mint a saját apja.

– Kitűnően. A Károly gyerek nálam nevelődik Aladár fiammal, nagyon kedves, okos fiú. Igen szeretem.

– És mi van a...

Huszár Sándor elpirult, és elharapta a hebehurgyán kezdett kérdést. Imre legyintett.

– Erzsit akarod kérdezni. Beszélhetünk róla nyugodtan. Biharban hányódik, vele van Jolánka lányom is, mert a válási szerződés szerint neki kellett adnom. Ritkán hallok róla, akkor is rosszat. Azt mondják, hogy iszik.*

– Tyú, kutyateremtette, az már kínos dolog! Nagyon iszik?

– Nagyon. Azt hallottam, hogy be is csíp a boldogtalan. Persze, ezek pletykák, amiket ellenőrizni nem lehet. Mióta elváltunk, nem láttam. A tartásdíjat ügyvéd útján küldöm neki, levélbeli érintkezés sincsen közöttünk. Hagyjuk, nem nagyon kellemes téma. Én szívemből sajnálom szégyen, szerencsétlen asszonyt. Mi van a te dolgaiddal? Hogy megy a gazdaságod?

Huszár Sándor elkezdte mesélni gazdaságát. Erzsit többet nem említették.

Másnap csakugyan eljött a házigazda pártfogoltja, a Péczely Ignác nevű csodadoktor. Hatalmas termetű fiatalember volt, fekete szakállat hordott, szemének volt valami szűrő, átható ereje. Színészi módon lépett fel, láthatóan pózolt, és mindenáron titokzatos légkört akart teremteni maga körül. Mikor Huszár Sándor a felfedező büszkeségével szólította fel, hogy vizsgálja meg a ház vendégét, Péczely hátralépett, és hipnotikus tekintettel meredt Madách Imre szemébe. Lassan közeledett hozzá, mintha rá akarna ugrani. A beteg szívből unta ezt. De azért sógora kedvéért tűrte. A vizsgálat jó sokáig tartott, bár nem állt másból, mint a teátrális szembe meredésből.

*A válási szerződés értelmében Jolán 10 éves korában, vagyis 1861. júniusában dönteni kellett volna, s a döntés lehetősége Madách kezében volt: vagy további 200 forint tartásdíjat fizet Erzsinek a megnövekedett költségei miatt, vagy másképp gondoskodik Jolán neveltetéséről. Nem tudjuk, mi történt, de tény, hogy Madách nem döntött. Csak több mint egy évvel később, 1862 november elején vette magához Jolánt. Volt róla szó: Erzsik alkoholizmusáról csak jóval később (életének vége felé, vagyis az 1870-es évek elején) vannak hitelesnek tűnő információk.

– Tudok mindent – mondta végül gőgösen a csodadoktor –, ugye vannak rosszsullétei?

– Vannak.

A csodaorvos diadalmasan Huszár Sándorra nézett, mintha ezt mondta volna: íme, ilyen lángelme vagyok! Aztán visszafordult a beteghez és tüneteiről kezdte faggatni. Az kedvetlenül, de pontosan felelt. Hosszú kérdeztetés után Péczely Ignác bólintott, jelölve annak, hogy a csoda első fele, a diagnózis be van fejezve.

– Az életerő nagyon leromlott – mondta ráncolt homlokkal –, de majd helyrehozzuk. Labdacsokat fogok írni. Azokat egy szigorúan meghatározott rendszer szerint kell majd szedni. Mindig háromszor napon: reggel, délben, este. Éspedig az első héten minden alkalommal kettőt, a második héten minden alkalommal hármat, a következő héten mindig négyet, akkor aztán visszafelé: hetenként eggyel kevesebbet. Ha kettőig eljutott a táblabíró úr, akkor megint hetenként szaporítani négyig. Emellett diétát kell tartani, bortól, pálinkától, erősen fűszeres ételtől tartózkodni. Ha megtartja, a gyógyulást garantálom.

– Meg fogsz gyógyulni – mondta Huszár Sándor sziklaszilárd hittel –, egész biztosan meggyógyulsz!

Péczely aztán visszavonult mecénásával beszélgetni. Órákig szoktak diskurálni orvosi dolgokról. Nincsi félénken megkérdezte testvéröccsét:

– Hogy tetszik neked ez az ember, Emikém?

– Sehogy. Vagy bolond, vagy csirkefogó. Azt hiszem, Sándort erősen kopasztja. Sok pénzetekbe kerül?

– Nem tudom, Emikém, én nem szólok bele pénzdolgokba. Tudod, hogy Sándor milyen zsarnok. Még megjegyzést sem merek tenni. A mamával is úgy romlott el a dolog, hogy Sándor mindenáron erőszakoskodott a komputus dolgában. De hiszen mit magyarázzam, tudod jól! El sem tudom mondani, hány éjszakát sírtam keresztül a mama miatt. De most, ugye, rendbe hozod ezt a dolgot? Én akár térden állva is bocsánatot kérek a mamától, pedig Isten látja a lelkemet, nem voltam hibás.

– Tudom én azt jól. Bíz csak rám, ki foglak benneteket békíteni. De nagyon óvatosan kell hozzáfogni, hiszen ismered a mamát, milyen makacs. Majd megbeszélem Károllyal az egész haditervet. Na ne sírj,

ne sírj, te is olyan vagy, mint szegény, drága jó Marie-nk volt, az is mindjárt elsírta magát!

Imre még megtudta Pesten a Karácsonyi-pályázat eredményét. A *Mózes* nem nyert. „Sem alapjában, sem kivitelében nem tragédia – mondotta Bérczy Károly jelentése –, de dráma sem. Mózes tisztán époszi tárgy, s amint elő van állítva is époszi, nem tragikai alak. A költemény, ha szerzője a nem mindenütt költő, s némelykor a hírlapi prózához le szálló nyelvet, sok helyt nehézkes verselést átdolgozza, s az érzelmek kifejezésére és a másodszerplők egyénítésére nagyobb gondot fordít is, a költemény még akkor is dramatizált éposz marad mind tárgya, mind szerkezete miatt, mely inkább történelmi egymásután, mint tragikai benyomódalom és fejlődés.” A díjat egy társadalmi dráma kapta.

Nincsen öröm ürmön nélkül. A székfoglaló nagy dicsőségének fenekén ott keserlett ez a csepp: a *Mózes* szigorú kritikája. A csodadoktor hókuszpókusza is kedvetlenné tette: a kúrában semmit sem bízott. Még meglátogatta Rákóczy Jánost, Nagy Ivánt, még elbúcsúzott Arany Jánostól, aztán sietett haza, ahová az enyhülés és édes vigasz vágya vonzotta: Borka.

XIII.

A békítés sikerült. Maga Huszár Sándor igen ügyesen és ravaszul segített megváltoztatni az öreg hölgy érzéseit: sűrűn írta a leveleket Sztregovára, Imre állapota iránt érdeklődve. Hosszú oldalakat teleírt orvosi fejtegetésekkel és rokoni aggodalmakkal. Az özvegy látta ezeket a leveleket, és nem szólt semmit, de látszott rajta, hogy aki ilyen nagy érdeklődéssel viseltetik beteg fia iránt, arra már nem tud olyan nagyon haragudni. Imre kezdte pedzeni a békét, Károly ügyesen kontrázott hozzá. Végre az özvegy kimondta a döntő szót: jól van hát, jöjjenek azok a haszontalanok Sztregovára bocsánatot kérni.

Ekkor már nyárra Barátiba költöztek Nincsiék. Onnan jöttek át ketten, a két kisebbik lánnyal. A két nagyobb lány Pesten volt intézetben. Igen érzékeny volt a hetszennedős harag utáni viszontlátás. Mindenki elkészítette magában a kellő mondatokat, de mindenki el is felejtette őket. Csak ölelgették egymást fenntartás nélkül, egy család voltak megint. Nincsi boldogan sírdogálva járta végig gyermekkorai szobáit, leányai pedig egy szempillantás alatt összebarátkoztak a két serdülő fiúval, Madách Aladárral és Balogh Károllyal. Hangos kacagásuk, kergetődzésük felverte a kastély parkját. A kis Ára csak nézte őket az ablakból, beteg, vézna kisgyermek volt most is, a szellőtől is óvni kellett.

Aztán elment a házaspár a két vidám leánnyal, vissza Barátiba. A kastély megcsendesedett. De a sajtó hangos lett a *Tragédia* bírálatával. A földesúr otthon, a sztregovai csendben olvasgatta, miként vélekednek a műbírák főképpen élete nagy munkájáról. A Szépirodalmi Figyelőben, Arany lapjában, Szász Károly írt róla ismertetést, igen szépen és melegen. De már egy Zilahy Károly nevű fiatal írónak más volt a véleménye. A Kritikai Szemle című folyóiratban gorombán kikelt Szász Károly magasztalásai ellen, és azt írta, hogy a *Tragédia* mint költemény nem ér semmit, mint drámai költemény még kevesebbet. Erdélyi János, a sárospataki professzor, nem ilyen piaci gorombasággal, hanem a tudós filozófus nagy készültségű fejtegetéseivel sok mindent megrótt a *Tragédiá-*

ban, sőt, egyes szempontjai szerint alapjában elhibázottnak állította a művet. Ezek a kritikák és mások ott feküdtek összegyűjtve az íróasztal egyik papírcsomójában. A szerző olykor elővette őket, megnézte egyikét-másikat, aztán vállat vont. A szidalom sem bántotta most már, a jó-hiszemű bírálat meg éppenséggel nem fájt neki. Tudta, hogy amit írt, az nagy és szép munka. Elővette a kötetet és lapozgatta. Javította is itt-ott, simította, tatarozta, mert a könyv kapós lett, és elő kellett készíteni a második kiadást. Mint az első kiadás előtt Arany, most Szász Károly ajánlotta fel tanácsadó segítségét, és hosszú árkusokon ajánlgatott prozódiai vagy egyéb változtatásokat. Mikor ezeket számba vette, és ceruzával javíttatott a nyomtatott szövegen, szinte olyan érdeklődéssel olvasta munkáját, mintha más ember könyvét olvasta volna. És a költői önrzét pompás pillanatait élte át egy-egy hely olvastán, mikor szinte szeretett volna felkiáltani: nagyon szép!

Most már feltétlenül hitt magában. De valami egészen különös gondolat mindig felbukkant benne, mikor önmagáról tűnődött. Valamilyen okból, amelyet nem tudott megtalálni, idegennek érezte magát a hivatásos irodalomban. Ha a maga nevét az újságban Aranyé, Eötvösé, Jókaié mellett olvasta, sohasem tudott attól az érzéstől szabadulni, hogy ő ezek között vendég.

Augusztusban Arany János jött el hozzá. Szliácsra ment fürdőzni a költő, és útközben néhány napot adott nógrádi barátjának. Imre kocsi-val ment elébe Vácig,* s onnan elvitte Csesztvére, egy napra Károlyék-hoz, majd a másnapot Sztregován töltötték, onnan pedig elkísérte a vendéget Szliácsig. Arany igen kedves és nyájas volt mindvégig. Szívesen beszélt és érdekes dolgokat. Gyermekkoráról mesélgetett, a negyven-nyolcas időről, szalontai jegyzőségéről, két szindarabjáról, amelyek elkallódtak, Kossuthról, Petőfiről. Kossuthról idegenkedve beszélt, bizonyos tartózkodó hidegséggel, Széchenyit hasonlíthatatlanul nagyobb embernek tartotta. Petőfiről pedig csak az ellágyult baráti emlékezés hangján tudott szólni.

*Nem egészen. Madáchnak valami elintéznivalója akadt épp Arany érkezésekor, ezért Pass Andrást küldte el kocsival az érkező elé a váci vasútállomásra, és csak Csesztvén találkozottak.

– Milyen ember volt Petőfi? – kérdezte Imre –, soktól kérdeztem már, aki ismerte, de mind másfélét mondott.

Arany gondolkozott egy kicsit, aztán így felelt:

– Petőfi a más számára tűrhetetlen, izgága, kellemetlen modorú fickó volt. Az én számomra az élet egyetlen igazi barátja. Teljes szívvel szerettem őt, ő is szeretett engem. Gyászolni fogom mindig, és amíg élek, mindig hiányát érzem. Tűz volt ő, eleven égő láng, aki másnak megégette az ujját, de nekem meleggé tette az életemet.

Madách Imre figyelmesen nézte a maga elé révedező vendéget, aki barátjára emlékezett.

– Te, János, én most valami igen furcsát fogok tőled kérdezni. Ahogy most Petőfiről beszéltél, az jutott eszembe, hogy annak idején találkozhattam volna veletek. Valamilyen véletlen folytán. S ahogy ez átfutott a fejemben, és gondolatban odaképzelttem magamat kettőtökhöz harmadiknak, megint erőt vett rajtam az az érzés, amelytől sohasem tudok szabadulni, ha írókról gondolkodom: valami gátat érzek. Te okos ember vagy, magyarázd ezt meg nekem.

Arany sokáig nézett maga elé. Erősen gondolkodott. Aztán nyíltan ránézett a házigazdára.

– Megmagyarázom. Neked nem kenyered az írás. Nekem az. Petőfié is az volt. Aki tolla után él, abból a mestersége egészen külön embert formál. A te sorsod neked vagyont adott, és melléje igen nagy költői tehetséget. Nekem csak tehetséget. Az irodalom neked üdülés, felmagasztosulás, kiteljesedés. Nekem az irodalom pihenő is, munka is, gondom, sorsom, végzetem, szenvedélyem és igavonásom egyszerre. Te megfürdesz a költészetben, mint a fecske. Én benne élek, mint a hal.

Most Madách gondolkozott sokáig. Aztán elmosolyodott valami titkos mosollyal.

– Néha azt a különös dolgot gondolom magamról, hogy egyszerre vagyok dilettáns és lángelme.

Arany felvetette a fejét. Ránézett.

– Különös – mondta eltűnődve.

Soká hallgattak a semmibe bámulva, aztán egész másról kezdtek beszélni. Viszonyuk szíves volt, igen meleg és őszintén baráti. Arany nagyon jól érezte magát Csesztvén is, Sztregován is. Aladárt és a kis Ká-

rolyt szeretettel egzaminálta, és Laci fiáról beszélt nekik, özvegy Madáchnénak a maga édesanyjáról olyan megindító melegséggel, hogy az öreg hölgyet egyszeriben meghódította. Bensőséges hangulatban telt el a költő látogatása, jó baráté a jó barát házában. De mikor Imre visszajött egyedül, Szliácson hagyva Aranyt, s aznap este nem tudott elaludni, arra döbbsent rá, hogy egész életében véghetetlenül magányosnak érezte magát. Pedig véghetetlenül vágyott arra, hogy ne legyen egyedül. Édesanyját, testvéreit szerette, Szontagh Palihoz igen mély barátsággal vonzódtott, Erzsivel voltak annak idején tökéletes boldog órái is, Borka csodálatos nőisége jobban érdekelte most, mint akárki a világon, és mégis, mégis: egyedül volt örökkön örökké, mint Ádám az űrben. S ahogy most ott várta a jönni vonakodó álmot félig ülő, félig fekvő helyzetben, háta mögött a feltornyozott vánkossokkal, szeretett volna a sötétben felsikoltani, és kitárni két karját, hogy valaki segítsen véghetetlen társtalanságában.

Másnap megint úgy ment Borkához, ahogy szokott. Makovnyikék már az új házban laktak. A kastély tövében, a domboldali kocsmamellett díszlett Janó szép, vadonatúj háza. Ide nem tudott kiöntenit a tavasszal oly mérges kis Sztregova. Janó a tágas ház egyik felét eladta fivérének százötven forintért, most már ott lakott mind a két Makovnyik család. A földesúrnak ez lett második otthona. Borka mindennap feljött hozzá a kastélyba beszélgetni, ő is lement minden este a parasztházba. Minden szombaton ott is vacsorázott. Ilyenkor Verzár, a hórihorgas szakács, titkon nagyokat káromkodott a kastély konyhájában, mert háromszor annyi dolga volt, mint máskor: a ház ura minden szombaton négy-ötféle süteményt rendelt. Borka nagyon szerette a süteményt. Pass András inas szombat esténként kosárban vitte a nagy rakás ingyencsészt az asszonnyal és annak férjével az asztalánál.*

*Borka rokonának visszaemlékezése (s mást aligha vehetett figyelembe a regényíró) egy kicsit más. Borka nem napközben, hanem esténként ment fel a kastélyba (nyilván azért, mert az kevésbé volt feltűnő, s ha a háziak nyugovóra tértek, akkor zavartalanul lehetett együtt a költővel), és ott is aludt, Madách pedig szombat esténként édességekkel érkezett Borkákhoz, és ő is ott aludt, az elbeszélés szerint Borkával egy ágyban.

Csillapíthatatlan vággyal szerette ezt az asszonyt, akinek különös, primitív ösztönökből és bámulatos tehetségekből összerakott lelkéhez szeretett volna férközni mindenáron. De az asszony lelke titok maradt előtte, mint az anyaföld maga. Néha ijedten látta, hogy Don Quijote gyanánt kerget egy esztelen álmot: Borka úgy állott előtte, mint egy szép szemű, finoman alkotott parasztasszony, semmi több. De aztán az asszony tett egy villanó megjegyzést, vagy mélyen a szemébe nézett, s ilyenkor megrendült a kastély urában valami. Nem, ez nem tévedés, ez az asszony csakugyan az a megfejthetetlen, vonzó és furcsa valaki, akit látott benne.

Már verseket is írt hozzá. Egy forró szerelmi ölelés pillanatában ezt kérdezte Borkától:

– Szeretsz?

Borka a szemébe nézett, és nyugodtan, nem kihívóan, szinte szelíden ezt felelte:

– Nem.

– Nem szeretsz?

– Nem – ismételte az asszony fejét rázva.

– Hát kit szeretsz? Janót szereted?

– Szeretem, de nem úgy. *Úgy* nem szeretek senkit. Nem is tudok szeretni.

A földesúr faggatni kezdte a parasztasszonyt. Hosszan gyötörte kérdésekkel, kínoztta az asszonyt is, saját magát is. Aztán vadul megharagudott önmagára: micsoda örület ez, hova fog ez vezetni? De mikor egyedül maradt, leült az íróasztalhoz, és verset írt *Borkához*.

Hogyha tudtad, nem szerethetsz,
Mért hazudta szád, hogy érez,
Csillag lettél volna nekem,
Mely hideg fénypont az éjben,
S szívünk megnyugodva nézi,
Jól tudván, hogy el nem éri. –
Ó, de nő, te hitegetted,
S éltem bolygó lángja lettél.
S vészben elhagyál kacagva,

Összedüle elhagyatva,
Veszve útam, késve érzem:
Vész utánam, vész előttem.

A vész bizony nagy volt most már: a sánta menyecske imádója rohamosan betegbb és betegbb lett. Péczely labdacasai nem használtak semmit. Fulladásos rohamai gyakrabban vették elő, mellében halálos szorongásokat érzett, járás közben olykor meg kellett állania. Minden izgalom órákra feldúlta, olyan rosszul lett ilyenkor, hogy megijedt, aki látta: halál sápadtan, hörgő mellel szedte a lihegő lélegzetet, szeme kínzottan kidagadva, mereven rettegett valamitől, remegő kezét a mellére szorította.

És izgalomra akadt ok nem egy. Késő ősszel Divald, a plébános, komor arccal kopogtatott be hozzá egy délben. Látszott rajta, hogy nem hoz kellemes hírt. Levél volt a kezében.

– Szeretném tekintetes uramat megkímélni egy felindulástól, de számot vetettem magammal: kötelességem közölni, amit tudok. Nagyváradon van egy katolikus pap, jó barátom, valaha együtt jártunk szemináriumba. Attól kaptam ezt a levelet.

Átnyújtotta. A váradi pap arról értesítette a sztregovait, hogy Madách Imrének Nagyváradon, az elvált hitvesénél élő kisleánya igen aggasztó állapotban van. Anyja nem törődik vele, a gyermek egész nap az utcán ténfereg, nem gondozza senki, haja tetves, ruházata piszkos és rongyos. Jó volna, ha az atyja erről tudomást szerezne, és tenne valamit a gyermek érdekében, akit már csak azért is jó volna méltó környezetbe vinni, mert anyja fokozatosan züllik, iszákos szenvedélye közismert, amellet pedig különféle férfiakkal való ismeretségei olyan feltűnőek, hogy azok a leánya fejlődő lelkületére végzetes hatással lehetnek.

Imre azonnal intézkedett. Délután már bent volt Losoncon ügyvédjénél. Azzal megtárgyalta a teendőket: mindenekelőtt Fráter Pálhoz, Erzsi nagybátyjához kell fordulni, és vele megbeszélni, hogy a botrányt elkerüljék. A gyermeket rögtön el kell hozni Sztregovára, Fráter Pál lásson utána, hogy az anya ne okoskodjék, és szépszerével ideadja. A dolgot elég gyorsan sikerült lebonyolítani, az ügyvéd leutazott Nagyváradra, és elhozta a kislányt. Anyja könnyűszerrel megvált tőle, a gyerek

csak terhére volt. Az eddigi tartásdíjat változatlanul kapta tovább, gyermekének átköltözése még valamelyes anyagi könnyebbésséget is jelentett neki. Az pedig nem volt neki közömbös. Az ügyvéd azt hozta hírül, hogy a boldogtalan asszony fékevesztetten iszik, minden pénzét elissza, és most már uzsorások kezében van: tartásdíját előre elzálogosítja. A városban fájdalmas botrányokat mesélnek róla.

Egy novemberi napon került haza Sztregovára Jolánka. Tizenegy éves volt, jól fejlett, napbarnította, egészséges gyermek, de siralmasan elhanyagolt állapotban. Haja csakugyan tele volt férgekkel, ruhája szennyes és szakadozott, vele adott fehérneműje ijesztően szegényes és kevés. Apja hozta haza Losoncról.* Riadt, makacs gyerek volt, bizalmatlan és alattomos tekintetű. A kérdésekre habozva felelt, mindenben ellenséget látott, testvéreitől idegenül elhúzódott. Nagyanyja már első nap megverte, mert nem bírt vele, a gyerek semmiféle parancsot nem volt hajlandó teljesíteni. Megrendítő volt vadsága és idegensége, bihari tájszólása eltért az egész ház nógrádi hangjától, a családtagokról nem tudta, hogy melyik kicsoda.** Kis vadmacska volt, amely nem

*Tévedések és csúsztatások hosszú sorozata a regénynek ez a része. Nem ismerjük a losonci ügyvédjét Madáchnak (inkább Gyarmaton éltek, akikről tudunk), s különben is ésszerűtlen lett volna a lányt Losoncon át hazavinni. Balogh Károly emlékiratából tudjuk, hogy 1862. november 4-én este együtt szállt ki Alsósztrégován Madách Imrével: riasztó külsőről (nem is szólva a tetvekről) szó sincs az unokatestvér írásában. Nem biztos persze, hogy Madách személyesen ment Váradra a lányáért; amit tudunk: október 28-án és 30-án biztosan Pesten volt, ezért ésszerű feltételezés, hogy 30-a és 4-e között a Pest–Nagyvárad–Alsósztrégova útvonalat valóban megtette, akár találkozott Erzsivel, akár nem. Az is hamis feltételezés, hogy már ekkor alkoholistá lett volna, vagy „különféle férfiakkal” ismerkedett. Mint már volt róla szó: biztosan kevesebb szeretője volt, mint férjének. Akikről tudunk, azok életük végéig szeretettel emlékeztek rá, ami a promiskuitást és az alkoholizmust egyaránt cáfolja. Mint már volt róla szó, Jolán ügyében már több mint egy évvel korábban intézkednie kellett volna apjának, akit azonban az országgyűlés, a *Tragédia* ügye és a magánélete annyira lefoglalt, hogy erről szemlátomást megfeledkezett.

**Mindebből csak a bihari tájszólást említi unokatestvére, és egész más hangnemen szól Jolánról.

értette, hogy mi történik vele, s a feléje nyúló kezeket azonnal harapni vagy karmolni akarta, mert senkinek szeretetében nem hitt. Hetekig tartott, míg kimosdatták, kifésülték, a házirendhez szoktatták, testvéreivel és Balogh Károlykával összebarátkoztatták. Karácsonykor már örömmel tapsolt a karácsonyfa alatt az ajándékoknak, és vígan hancúrozott a fiúkkal.*

Apja a következő hónapban lett negyven esztendő. S ugyanekkor megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia tagjának. Most már részese lett minden irodalmi kitüntetésnek, amely magyar írónak juthatott. A *Tragédia* második kiadása most jelent meg, az első elfogyott.** S a hírnév ormán haladó költő fuldokló rohamok közepette utazott Pestre, hogy orvossal beszéljen. Ha már Péczelyvel kezdte, maradt Péczelynél. A csodadoktor megvizsgálta, fejét csóválta, labdacsokat írt. A nagybeteg ember vigasztalanul üldögélt szállóbeli szobájában – Huszár Sándorék nem voltak Pesten –, és tett-vett holmija között. Elmenni senkihez sem volt kedve, nagy rosszul is érezte magát, és az utóbbi időben azt észlelte magán, hogy az emberek társasága idegessé teszi. Nem kívánczozott beszélni senkivel, inkább elüldögélt magának csendes tűnődésben, ha nem írt, vagy nem olvasott, akkor is egyedül kívánt lenni csendes tétlenségével.

Így ült most is az Arany Sas-beli szobában, mikor levéllel kopogtattak az ajtón. Egy Beniczky lány írta a levelet, akinek nevére homályosan emlékezett. „Tisztelt honfi! Liszniai Kálmán utolsó perceit most küzdi; ohajtása még egyszer találkozni önnel. A haldokló kérését tudatván önnel, maradok ismeretlen tisztelője Beniczky Erzsí”. A levelet egy szolga formájú ember hozta.

– Honnan hozta a levelet?

– A Császár fürdőből, kérem alássan, ottan fekszik a Liszniai tekintetes úr.

*Nehezen képzelhető el, hogy a két 14. életévét betöltött fiú hancúrozhatott volna a 11 éves lánnyal.

**Értelmetlen megállapítás. Az első kiadást ugyanis sohasem árusították, így a szokásos értelemben nem is fogyhatott el. Illetménykötet volt, amelyet a Kisfaludy Társaság tagjai kaptak.

Azonnal kocsist hozatott, és megparancsolta a kocsisnak, hogy csapja meg a lovakat. A Császár fürdő jól ismert régi épületében megkérdezte, hol a beteg. Bekopogtatott a szobába.

Ott feküdt az ágyon a haldokló Liszniai Kálmán. Mellette ült a felesége vörös szemmel, de már nem sírt. Senki más nem volt a szobában.

– Hogy van Kálmán? – kérdezte Imre az asszonyt.

Liszniainé csak legyintett reménytelenül. A haldokló kinyitotta szemét. Ijesztően lefogyott, borotvátlan arca verejtéktől nedvesen feküdt a vánkoson.

– Imre... szervusz...

Csak suttogta a szavakat, kezét akarta mozdítani, de az visszahullott a takaróra. Rémület ült a tekintetében és könyörgés.

– A fiaimat... Imre...

Amit még motyogott félig hűdött ajkaival, már nem lehetett megérteni. Szeme lecsukódott. Imre széket fogott, és leült az ágy mellé másodiknak. Nem szólt az asszonyhoz semmit, az sem őhozzá. Ültek ketten, és várták az utolsó pillanatot. Az éjjeliszekrényen egy zsebóra ketygett. A betegnek a takarón fekvő keze szabályos ütemben vonaglani kezdett. Megrándult a zsebóra minden ötödik ketyyenesére. Aztán már csak minden hatodikra. Aztán még ritkábban. Voltaképpen nem élt már Liszniai Kálmán, csak úgy mozgott, mint ahogy a megállított gép kerekei még forognak egy darabig a saját lendületüktől.

Halk ajtónyitással belépett egy orvos. Fejbólintással köszönt, és a szakma természetességével nyúlt a haldokló keze után. Mozdulatlan csendben teltek a percek. Az orvos állott, csak ketten ültek. Akkor egyszerre az orvos eleresztette kezéből a kezét.

– Meghalt.

Az asszony nem sikoltott, nem kiabált. Fásult fáradsággal kelt fel, de nem tudta, miért.

– Miben lehetek segítségére – kérdezte Imre –, van valami pénzük?

– Semmi. A két fiú otthon van, nem tudom, mit adok nekik holnapra enni.

Imre karon fogta az asszonyt, kivitte a folyosóra. Pénzt adott neki és vigasztalta. Ígérte, hogy utánanéz, hogyan lehetne a két árvát megsegíteni. Nógrád nem fog elfeledkezni a halotról.

Aztán még egyszer visszanézett az elmúlt emberre, aki ott feküdt az ágyon. Kíváncsian nézte, bizonyos érdeklődésével a szövetségesnek vagy kartársnak. Mert tudta, hogy az ő vége sem lehet már messze. És mintha sajátmagát nézte volna, amint ott fekszik mozdulatlanul az ágyon.*

*2006-ban személyesen felkerestem Lisznyai Kálmán unokáját, Damó Elemért, aki érdekes dokumentumokat mutatott elődeivel kapcsolatban. Elmondta, hogy a családi hagyomány szerint Madách Imre nyújtott támogatást a költő özvegyének, dabasi Halász Idának. (Azt, hogy ez pontosan milyen formában történt, nem lehet tudni. A folytonos likviditási gondokkal küszködő Madách komolyabb összeget nem adhatott, ráadásul hosszú távú megoldást kellett találnia. Leginkább egy birtokrész átruházásával oldhatta meg a problémát, bár az sincs kizárva, amit a regényíró sejtet, hogy ti. Madách kezdeményezésére a megye gondoskodott pl. évjáradékkal az árvákról.) Az biztos, hogy kellő támogatás híján elképzelhetetlen lett volna, hogy mindkét fiú egyetemet végezzen: egyikük orvos, másikuk mérnök lett.

XIV.

Jegyzetei között új terv írásai feküdtek. Olyat akart írni még egyet, mint a *Tragédia*. De derűset, játékosat, meseszerűt. Tündér Ilona lesz a darab főalakja, aki tündérei között unatkozik, a földre akar szállani. Parasztlánnyá változik, és megjelenik a költő otthonában. Ketten kézen fogva mennek át életen, túlvilágon, poklokon. A költő átél mindent, ami az ember életét kiteheti, s mindenben a boldogságot keresi. Nem találja sehol. Végül megtalálja a parasztlányban, de az Tündér Ilona, földi szerelmet nem adhat. Egy marad a költő számára: a költészet maga.

Az ő története lesz ez Borkával. Szép és fájdalmas vallomás, egy tárgyat soha el nem érő szerelemről. Mert amit ő szeret Borkában, az tündéri valami, megfoghatatlan, ölelhetetlen. Egy marad a boldogság sztregovai kincskeresőjének: ez a szép drámai költemény, amely a poézis tündéri szépségét fogja csilingelő verssorok hímével kihímezni.

Az első szín Tündérország, ott ül bűvös trónján Szép Ilona. A tündérek két csoportba osztva verset zengenek. Az egyik csoport ezt mondja:

Lágy rezgése nyári légnek,
Gyors felhőnek tünde árnya;
Mely hajnalban zsong, az ének,
Szín, melytől ég pille szárnya,
Szűz mosolya hő ajaknak,
A szemérem pirulása;
Semmik ti, mik elragadnak,
Ember lelkesítő álma:
Jöjtek mind, jöjtek mind!
Hogyha a tündérparancs int.
Aminek kéj földön árnya,
Testet öltson itt magára.

És felelt rá a másik csoport tündér:

Minden édes bűvölet,
Mely a föld rideg porára
Fúval érzést, életet,
S elreppen, mint égi pára,
Melyet sejt csak, s kincse bár
A vágyó emberkebelnek:
Durva kart, ha rája tár,
Csak rideg valót ölel meg.
Jöjtek mind, jöjtek
Szép nyáréji képletek;
Feretegnek orgonája,
Harmatcsepp, csillag sugára...

S ha ezt félreteszi a beteg költő, akkor más munkához nyúl. Már nem a régi íróasztalnál dolgozik, mert az ülést nem bírja rossz szívével. Álló íróasztala van a fal mellett. Ott is nehezére esik a munka, mert dagadt lába sajog az álldogálásban. De szívesen tűri a testi fájdalmat a lelki gyönyörűségért. Kedvenc gondolatát fejtegeti: a nőről ír esztétikai szempontból. Ez lesz az akadémiai székfoglaló.

Az íróasztalon ott áll egy furcsa háziállat. Nyesett szárnyú holló. Madách Imre kutyája elpusztult, s ő úgy sajnálta a kedves állatot, hogy nagyot gondolt: olyan társat keres dolgozószobájába magányának, amely egész biztosan túléli őt.* A gyerekek hollót fogtak, a ház ura besorozta háziállatnak. Vágott szárnyával nem tud repülni, de meg is szokott már új otthonában a bohó madár. Székről ágyra ugrik, csőrével megkopogtat láthatatlan szemecskéket, bölcsen tolláskodik a kandaló párkányán, amíg gazdája állva irogat a csöndben.

A ház nyugodt és kellemesen eseménytelen. A fiúk szorgalmasan tanulnak, Jancsó nevelő igen hasznos embernek bizonyult. Károly szenvedélyesen fejleszti bogárgyűjteményét, olykor izgatottan jön mutatni egy eddig nem ismert himes pillangót. Aladár fűr-farag, és találmányo-

*Balogh Károly emlékirata szerint kutyájának, Dzsokónak (bulldog) a pusztulása után csókat tartott a költő. De hogy a szobájában vagy máshol, arról nem szól a visszaemlékezés.

kon töri a fejét, most mindenáron föl akarja találni a perpetuum mobilet. Kerekeket, csapokat, madzagokat illeszt össze egy csodálatos gépezetbe, amely egészen egyszerűnek kezdődött, de mindennap komplikáltabb. Jolánka kicsinosodott, eleven lett, kedves és ragaszkodó, anyját nem emlegeti soha. A kis Ára szelíden viseli folytonos betegségeinek végzetét. Ité Nina, a kis púpos öreg, reggeltől estig talpal, övében csörög az odatűzött kulcscsomó. Az öreg hölgy egészséges, olykor nagyokat pöröl inassal, szakáccsal, ha nem úgy megy minden, mint a karikacsapás. Borka odalent a Makovnyik házban éldegél Janó mellett, és várja a kastély urának látogatásait. Divald és Henrici, a két pap, mindennaposak a háznál. Matolcsy is mindig itt van.*

Jönnek barátok és ismerősök olykor. Károlyék átjönnek Csesztvérről, Nincsiék gondosan ápolják a helyreállított békét, Pankáék gyakori vendégek szintén. Szontagh Pali is sokat van itt, Veres Pálék, Veres Gyuláék nemkülönben. Szilárdka férjhez ment, elvette egy Rudnay fiút, már kisgyereke is van. Az idő malomkereke nyugalmasan forog a mindennapi élet folyton ömlő vizén, és Madách Imre mindennap betegbb és betegbb. Már kocsira ülni is terhére esik, de azért átnéz Szakalba néha. Nagyon szeret Veres Gyuláékhoz járni. Ott eltréfál a fiúkkal, Ernővel, Palival és a kis Imrével. Az udvaron gesztenyefát ültetett, azt is szereti nézni, hogyan nő a fácska. Eltűnődik rajta, vajon mekkorának láthatja még életében? Általában hallgatag és emberkerülő. Legjobban szeret egyedül lenni, otthon, az oroszlánbarlangban, ahogy szobáját nevezi. A kastélyban sok mindennek ilyen neve van. Tintatartóját Fekete-tengernek nevezi, a kastély udvarán álló virágágyat Szervasztopolnak, mert azon magyarázgatta a fiúknak a krími háborút, a gyerekek szobáját Noé bárkájának hívja és így tovább. De úgy nézi ezt a környezetet, mint amelyet el fog hagyni, a gyereklárma, a folyton itt lábatlankodó parasztok miatt. Van egy titkos terve: vadászlakot épített. Egészen kicsinyt, csak ő fog ott lakni maga, a Makovnyik házaspárral, senki más. Ott fogja leélni, ami még hátra van. Különös lesz: paradicsomi hármassal, amelyben Ádám a csábító és Lucifer a jámbor hitves. A va-

*Többször volt róla szó: Matolcsy nem Sztregován lakott ekkoriban. Bory István után Philipp Károly lett Madách új gazdatisztje.

dászlak már javában épül, mihelyt kész lesz, ő beköltözik oda remetének. Csak Borka és a költészet fogja kitenni az életet a fák tündéri csendjében.

Erzsi megszólalt: pénzkérő leveleket írkal. Az uzsorások nagyon szorítják, váltókkal manipulál a boldogtalan. Leveleit ezzel a megszólítással kezdi: „Tisztelt Imre!” És így fejezi be: „Ezek után gyermekeinket csókolva egész tisztelettel maradtam Fráter Erzsébet.” A levelek már nem nyugtalanítják Imrét, távoli fájdalom enyhe sajgása neki Erzsi emléke. Régen volt, talán igaz se volt.

A nőről szóló esztétikai tanulmány elkészült. De írója nem olvashatja fel székfoglalónak az Akadémián. Nagyon beteg, a pesti utat már nem bírná. Bérczy Károly helyettesíti a legújabb akademikust. A tanulmányának nagy sikere van. Csak egyvalaki berzenkedik miatta: Veres Pálné. Imre lekezeli a nő szellemi színvonalát, mondja Hermin asszony. Csak azért is megmutatja, mit tudnak a nők: máris kezd agitálni a magyar leánynevelés modern kiépítése érdekében.* Amilyen eszes és szívós asszony, még meg is csinálja, amit akar. És közvetve Madách Imre lesz az, aki ezt a reformot okozta.

Ahogy múlnak az ezernyolcszázhatvannégyes esztendő hónapjai, a sztregovai földesúr egyre zárkózottabb, egyre töprengőbb. Kezdi valami öntudatlan ösztönrel dolgait rendezgetni. Biztosítóintézet feltételeit kutatja: ha valami történik vele, kapjon valamit Borka, és kapjon valamit a fábiánkai tót cseléd leánygyermeké.

Nyáron kanyaró út be a sztregovai kastélyba. Megkapja a kastély ura is. Anyja Pestről hozat hozzá orvost, a híres Kovács Sebestény Endrét.** A tanár megvizsgálja a fuldoklással küszködő, aszkétává soványodott embert. És kint közli az anyával, hogy a kanyaróból fel fog épülni a beteg, de a szívbaja el fogja vinni. Hónapok kérdése.

*Ismereteink szerint az agitációt csak a gyászév letelte (vagyis 1865. október 5-e után) kezdte meg, és nem a leányok nevelése, hanem képzése ügyében. (Nevelésben a lányok is részesültek; képzésben általában nem.)

**Az országgyűlés idején is ő kezelte Madáchot, akire csak „Kovács”-ként utal a levelében.

A beteg maga is tudja ezt. Most már alig jár ki a szobából. Minden lépés nehezebbre esik. Borkáékhoz sem megy, az asszonyt hívhatja fel, hogy beszélgesse vele, vagy ne is szóljon vele semmit, csak üljön mellette, és fogja a kezét.

Júniusban még elment Csesztvére. Látni akarta a régi házat, talán utoljára. Károlyt nem találta otthon, csak Kálnay urat, Károly gyerekeinek nevelőjét. Jött-ment dagadt lábú, nehézkes járásával a kúrián, megállt, és tűnődve nézegetett egy szobasarkot, az udvaron egy fát. Mint aki emlékei közt is rendet csinál. Másnap visszaindult Sztregovára. Erzsi hajdani csókjainak és bűneinek emléke ottmaradt Csesztvén.

Augusztusban már nagyon izgatottan kérdezgette, hogyan halad a vadászlak építkezése. Matolcsy azt mondta, hogy annak még kell egy hónap.

– Az talán sok is lesz most már – suttogta maga elé a beteg.

Most már nem kelt ki az ágyból. Borkát kívánta látni, de Borka nem jöhetett. Borka is beteg volt. Ugyanabban a betegségben, mint ő. Veres Gyulát is kívánta látni. Az rögtön megjött az üzenetre Szakalból.

– Gyulám, egy kéréssel foglak terhelni. Eljött az ideje, hogy végrendeletet csináljak...

– Ugyan, ne okoskodj, meggyógyulsz te hamarosan.

– Ne szakíts félbe, úgymint nehezemre esik a beszéd! Arra akarlak megkérni, vállald a gyermekeim gyámságát.

– Nagyon természetes, hogy vállalom, de csak elszámolásra és abszolutoriális okmánnyal. Különben pedig ismétlem...

Egy fáradt kézmozdulat elhallgattatta a tiltakozót.

– Köszönöm. Most hagyjál egyedül, rosszul érzem magam.

– Küldjek be valakit?

– Senkit. Egyedül akarok lenni. András inas menjen le ahhoz a Makovnyikné nevű asszonyhoz, ő már tudja. Az asszony jöjjön fel, okvetlen akarok vele beszélni.

– Jól van, elintézem. Majd még beszélok köszönni.

Pár perc múlva jött András inas, és jelentette, hogy Borka nem jön, mert ő éppen olyan beteg, mint a tekintetes úr.

– Rendben van. Mondd meg a méltóságos asszonynak, írjon levelet Horpácsra, hogy Szontagh tekintetes úr jöjjön el hozzám. És ne en-

gedjete be hozzám senkit. Egyedül akarok lenni. Add ide azt a legfelső kéziratcsomót, aztán mehatsz.

András inas odaadta a *Tündérálom* eddigi kéziratát. Csak legalább még ezt be tudná fejezni. Ha jobban lenne egy-két hétre, hogy megcsinálhatná...

Szontagh Pál azonnal engedelmeskedett a hívó szónak. Imre megkérte, hogy diktálás után írjon neki valamit. Szívesen. A jó barát leült az íróasztalhoz, és várta a diktálást.

– Az Atyának, Fiúnak és a Szentlélek Istennek nevében, Ámen.

Pali csodálkozva leírta. Nem tudta, mi fog ebből kisülni.

– Megvan?

– Eddig megvan.

– Akkor folytassuk. Miután halálom órája...

Szontagh Pál felugrott.

– Imre!

Lecsapta a tollat, és odajött az ágyhoz. Megfogta a beteg kezét.

– Csak írad, Palikám, ülj vissza! Férfiak vagyunk.

A jó barát nem szólt semmit. Engedelmesen visszaült, és írta diktálás után.

– Miután halálom órája, mint minden emberé, bizonytalan, de bekövetkezése bizonyos, ezennel következőképpen nyilvánítom végakaratomat, illetőleg végrendeletemet. 1. Lelkemet a Mindenható kegyelmébe, testemet az anyaföldnek ölébe ajánlom. 2. Minden vagyonomat, úgy ingatlan javaimat, mint ingóságaimat, készpénzemet, követelő adósságaimat, fundus instructusomat, szóval összes substantiámat a legszélesebb értelemben véve hagyom fiamnak, Madách Aladárnak, kit is eképpen általános örökösömnek nevezek. 3. Ezen összes vagyonom pontosan összeíratván és leltároztatván, illetőleg megbecsültetvén, ebből két leányomnak, Madách Jolánnak és Madách Borbálának az úgynevezett kötelezettségbeli részük (Pflichtteil) készpénzben adassék ki, világosan megjegyezvén azt, hogy ezen kötelezettségbeli rész birtokállapotom mostani mivolta szerint – úgy mint az halálomkor találatni fog – minden, akár betáblázott, akár függő s betáblázatlan adósságaim és terheim betudása, illetőleg a vagyon becsértékéből leendő levonása után vétethetik fel, illetőleg számíttatik ki. 4. Ezen kötelezettségbeli rész

leányaimnak csak bekövetkező nagykorúságuk esetén fizetessék ki; férjhezmenetelük esetében pedig az, ami kiházásításukra fordíttatik, ezen összegbe betudandó, a többiről pedig 6% fizetessék addig, míg a tőkét megkapják. 5. Gyermkeim gyámjának (tutor) és gondnokának (curator) akarom, rendelem és kinevezem kedves rokonom és barátomat, Veres Gyula urat, Szakalban...

– Kitűnő választás – szólalt meg Szontagh –, ha az ő kezében tudod a gyerekeid vagyonát, nyugodtan...

Itt Szontagh Pali ijedten harapta el a vigyázatlan mondat végét. De Madách Imre halvány mosollyal kiegészítette:

– Nyugodtan halhatok meg, mondd csak ki! Tehát: Szakalban, mégpedig úgy, hogy ebbeli megbízatásában és hivatalában korlátlanul és teljes hatalommal járjon és járhasson el, számadással, felelettel semmiféle hatóságnak avagy törvényszéknek vagy bármi hivatalnak ne tartozék, s e részben soha ne háborgattathassék. Az ő nemes lelke kívánságára és megnyugtatóására azonban megjegyzem, hogy Aladár fiam nagykorúsága esetében s bekövetkeztében annak gyámgondnoki számadásait mutassa be egyszer s mindenkorra, mire ha Aladár fiamnak észrevételei lennének, s ezek kettejük között barátságosan el nem intéztethetnének, s fiam a kívánt absolutorális okmányt kiadni vonakodnék, ezen egyedüli esetben nevezzen fiam két, Veres Gyula gyámgondnok szintén két, s ezen négy választott egyén egy elnököt, kik a fennforgó differenciákat a lehető legrövidebb idő alatt compromissionális bíróságképpen végleg és úgy intézzék el, illetőleg ítélik meg, hogy ezen ítéletől egyik félnek se legyen szabad többé feljebbvitelt eszközölnie, avagy bárhová bármi szín alatt folyamodnia. 6. Kedves édesanyám, özv. Madách Imréné asszony, sz. Majthényi Anna, ha úgy kívánja és ameddig óhajtja, a mostani szokott háztartása mellett alsósztrigovai eddigi lakásán maradjon, és kedves leányaim további neveltetésére nézve is a gyámgondnok úr az ő tanácsát kikérni és lehetőleg figyelembe venni tartozik. 7. A házam s családomhoz szolgálati viszonyban álló egyéneket, valamint cselédeimet is gyámgondnok úr méltányló figyelmébe ajánlom. Megvan?

– Ajánlom. Megvan.

– Köszönöm, Pálom, írd a mai dátumot. Ezzel készen akartam lenni, majd tanukat hívatok, és akkor aláírom. Tedd be oda, a középső fiókba, és most beszélgezzünk, hozz ide egy széket!

Szontagh Pali széket húzott oda.

– Mit tudsz a politikáról?

– Csak jót. Bécsben puhulnak. A vármegyénél mindenki meg van győződve, hogy a kiegyezés csak idő kérdése. Egészen bizonyos, hogy Deáknak sikerül. Ha aztán rendes alkotmányt kap az ország, és Ferenc József megkoronáztatja magát, akkor minden jól van.

– Akkor én is bízom a jövőben. Sohasem felejttem el, hogy én láttam egyszer a császárt. Akkor jól megnéztem. Ez ember a talpán. Királynak született...

Madách Imre fuldokolni kezdett. Arca szederjes lett, szemében borzasztó rettegés jelent meg. Barátja gyorsan vizet kínált neki, de a beteg meg sem tudta fogni a poharat. Nagy nehezen levegőhöz jutott végre. Kimerülten dőlt a vákosokra.

– Nagy könnyelműség tőled ennyit beszélni. Én is számár vagyok, hogy hagylak. Majd én szóval tartalak, te csak hallgass! Elmondom neked Dessewffy Ottót, éppen most járt nálam.

Szontagh Pali elkezdett mesélni. Mesélt, mesélt, míg a beteg egyszer csak elbóbiskolt. Akkor lábujjhegyen kiment és Madáchné kereste.

– Hogy van Emi? – kérdezte az öreg hölgy.

– Rosszul. Attól félek, hogy komoly baj van.

– Meg fog halni – mondta megrendítő nyugalommal az özvegy –, itt fog hagyni engem. A múlt hónapban olyan rossz sejtelmek fogtak el engem magam miatt, kezdtem végrendeletet csinálni. És most a jó Isten megtart engem vénasszony létemre, őt meg elveszi. Még nincs negyvenkét éves. Én hetvenöt vagyok.

Az öregasszony tompán beszélt, egyhangúan, nyugodtan. Nézett maga elé egy darabig, akkor sarkon fordult, és elment a szobájába.

Péczelt elhívták Pestről még egyszer. Huszár Sándor, aki Sztregován járt, makacsul követelte, hogy hívják el. A csodadoktor megérkezett, megnézte a beteget, és csak ennyit mondott:

– Tovább szedni a labdacsokat!

De kint a folyosón ridegen ezt mondta a nyugtalanul várakozó anyának:

– Napok kérdése. Nem lehet segíteni.

Elutazott. A beteg lassan kezdett elmúlni. Ezekben a napokban valami bölcs derű szállta meg. Szinte kedélyes volt azokkal, akik odaültek ágya mellé. Szontagh Pali minden harmadnap eljött, Veres Gyula is két-három naponként látogatta. Matolcsy mindennap ott ült egy-két órát, a két pap is váltogatta egymást.

– Úgy látom – mondta Henrici az utolsó napok egyikén –, hogy tekintetes uram jobban van.

– Nem – felelte a beteg –, én meg fogok halni. Egy orvosi könyvben azt olvastam, hogy a haj megmutatja a halál közeledtét. A halni induló ember haja megfakul. Nézz a hajamat, semmi fénye! Megnéztem tükörben. Már csak napokig tarthat.

Nyugodtan mondta ezt, mintha közömbös dologról beszélne. Ilyen nyugodt volt állandóan. Csak akkor lett ideges, ha párnáit igazgatták. Senki sem tudta, hogy miért. Anyja tudta. A beteg a párnák alatt eldugva tartott száz forintot. Azt is tudta az anyja, hogy ezt a pénzt a beteg Borkának szánta. Az anyja gyűlölte Borkát. Életében minden nőt gyűlölt, aki közel jutott a fiához.

Október első napjaiban a beteg már olyan rosszul volt, hogy idejét látta a végrendelet aláírásának. Negyedikén Pankáék látogatták meg. Ott volt Henrici is. Gyenge hangon kérte, hogy hívják el a falu jegyzőjét, Bory Sándort. A jegyző megérkezett. Imre aláírta a végrendeletet. Károlyi Miksa, Panka férje ütötte rá a pecsétet. Tanú gyanánt is ő írta oda a nevét először, utána Henrici, majd Matolcsy, Bory, s végül Andráshoz is odaírta a nevét egyetlen betűvel, gazdája felszólítására.

Az inas hangosan elsírta magát, mikor letette a tollat.

– Ne bögg az urak előtt – szólta a beteg – micsoda neveletlenség az!

Ugyanezen a napon utaztak el a fiúk Pestre. A beteg úgy rendelkezett, hogy a két fiú, aki az idén ment Pestre tanulni, ne várjon tovább.

– Miért ragaszkodol ehhez? – kérdezte anyja.

– Nem akarom, hogy Aladár lásson meghalni. Rémes emléke maradna egész életére. Károlynak sem kell az. A fiúk utazzanak!

A két gyerek, már tizenöt éves mind a kettő, bejött búcsúzni. A beteg először Károlyt vonta magához, Marie fiát. Megcsókolta, a fiú ke-

zet csókolt. Sírt. Aztán helyet adott Aladárnak. Imre rátette ijesztően dagadt kezét a fiú fejére.

– Isten veled, fiacskám. Becsüld meg magad, és sohase felejtse el, hogy Madáchnak hívnak! Az kötelez. Most menj!

Utána nézett távozó fiának. Az ő teste és vére volt ez a fiú, az ő igazi halhatatlansága. Mikor az ajtó becsukódott a hangosan síró gyerekek után, most először az ő szeme is könnyes lett. A két könnyecsepp lecsorgott az arcán. Nem törölte le. Minek!

Másnap, október ötödikén látni lehetett, hogy a tragikus pillanat közel van.* Szontagh Pali megérkezett Horpácsról. Ült az ágy mellett, de nem beszélgetett. A beteget minden szó fárasztotta. Csak kezét nyújtotta a jó barát felé, aki megértette a mozdulatot, és tartotta a már alig élő kezét. Hosszú hallgatás után Madách Imre megszólalt:

– Pálom, rájöttem...

– Mire jöttél rá?

– Nem politikus... voltam... se nem filozófus... se nem költő... több... én ember voltam...

Estefelé megkérdezte Matolcsyt, hogy mennyire vannak a vadász-lakkal.

– Még egy heti munka.

– Milyen kár...

*A regényíró több hibát is vétett Madách utolsó napjaival kapcsolatban. A fiúk napokkal korábban, valószínűleg szeptember 29-én indultak el, hiszen két nap volt az út, márpedig 30-án Pestre kellett érniük, mivel október 1-jén kezdődött az egyetem. Különb is bizarr feltevés azt gondolni, hogy a fiúkat, akik különben nem 15, hanem már 16 évesek voltak, szerette volna megkímélni. A 13 éves Jolánt vagy a 10 éves Borbálát nem viselte meg haldokló apjuk látványa, csak a két nagyfiút kellett óvni? A végrendeleten csak október 4-i dátum szerepel, míg a regény szerint jó néhány nappal korábban történt annak lediktálása. Valószínűleg minden ismert leírás és feltevés ezzel kapcsolatban téves; még ha Madách állapotát figyelmen kívül is hagyjuk, akkor sem diktálhatott le fejből semmiféle végrendeletet! Legfeljebb annak tervezetét, vázlatát, amelyet aztán átnézett, kijavított, kiegészített. Október 5-én már nem a vég közeledtét lehetett látni; a halál ugyanis 4-ről 5-re virradó éjszaka fél kettőkor vagy kettőkor állt be; az 5-ével kapcsolatban leírt események tehát valójában 4-én történtek meg.

Borkát most már nem hívatta többet. Mozdulatlan feküdt az ágyban, félig ülő helyzetben. Lába elképzeltetetlenül meg volt dagadva. Este két lányát hozták be hozzá köszönni, mint mindennap, ha a gyerekek aludni mentek. Megcsókolta mind a kettőt, de most már nem indult fel annyira, mint fia búcsújánál.

Az ágy mellett ott ült Divald, a plébános. Szontagh Pali az ebédlőben vacsorázott. Az öregasszony megfogta a beteg kezét.

– Emikém, teljesítsd egy kérésemet! Gyónjál, áldozzál! Az én kedvemért.

– Nem, hagyjatok békén... olyan fáradt vagyok...

– Emikém, nekem tedd meg! Anyád kér. Tedd meg!

– Nem kell... nem akarok...

De az öregasszony nem tágított. A nagybeteg végre fáradt sóhajjal belenyugodott. Az anya kiment, pap és fuldokló egyedül maradtak.

– Nem kell, hogy elmondd bűneidet, fiam, csak gondold rájuk, és felelj nekem igaz hitedre, igaz lelkedre, hogy szíved mélyéből bánod-e őket.

A beteg egyszerre szokatlan élénkséggel felelt:

– Szívem mélyéből bánom, amit Isten ellen vétettem.

Divald latin mondatokat suttogott. Feloldozta a beteget, megáldoztatta, feladta neki az utolsó kenetet. Aztán kiszólt a kint várakozó anyáért. Szontagh Pál is bejött vele, Ité Nina is.

A haldokló az anya keze után nyúlt:

– Igazad volt. Kimondhatatlanul megkönnyebbültem. Most aludni fogok. Szervusz, Palikám. Jó éjt, Nina.

Kezet csókolt anyjának, olyan odaadással, mint egészen kisfiú korában. Az anya még lehajolt fiához, és homlokon csókolta. Aztán mind kimentek. Csak Pass András feküdt le az alkóvon túl, a földre tett szalmazsákon. A beteg elaludt, erre elaludt ő is. Kint erősen esett az eső.

Éjfél után két óra tájban az inas arra ébredt fel, hogy a gazdája fuldoklik. Felugrott és félrevonta a fülke függönyét. Láta, hogy a görcsösen vonagló betegről lecsúszott a takaró. Lehajolt érte és felvette. Mire felegyenesedett, a haldokló már mozdulatlan volt. Abban a pillanatban halt meg, amikor ő felvette a takarót. Hangosan jajveszékelve ordítani

kezdezt. A besietők majdnem ráléptek, állati üvöltéssel, a földön fekve siratta gazdáját.

Az anya sietett be, Ité Nina és Szontagh Pali. Odaléptek az ágyhoz. Szontagh Pali nekidőlt a falnak és sírt. De az özvegy nem. Irtózatoss nyugalommal rászólt az inasra.

– Azonnal befogni! Kocsi menjen Szakalba, verjék fel Veres Gyula urat, jöjjön rögtön!

Az inas hangosan sírva kisietett az éjszakai esőbe. Madáchné odaállt fia halálos ágya mellé. Nézte eszelős tekintettel, némán. Nem hajlott meg a csapás alatt, kihúzta magát, és csak nézte mereven a halottat. Szontagh Pál és a púpos Nina iszonyodva nézték rettenetes nyugalomát. Nem is sírt az öregasszony, nem is panaszkodott. De a következő pillanatban úgy esett össze az ágy mellett, mint egy zsák. Lefektették nagy ügyel-bajjal a szalmazsákra. Egy jó negyedóra múlva tért magához.

– Hogy van Emi? – ez volt első kérdése.

Akkor jutott eszébe, mi történt. Most már mély fuldoklással tört ki belőle a zokogás. Szobájába vezették. Leírhatatlanul szenvedett, jajveszékelt, kezét tördelte, kínlódott.

Mikor hajnalban Veres Gyula tönkre ázva megjött, első dolga volt intézkedni, hogy az öregasszonyt azonnal kísérik Csesztvére. A temetést nem szabad látnia. A lovakat ki sem fogták. Ité Nina ment csomagolni.

Mindezek alatt Madách Imre nyugodtan és mozdulatlanul feküdt a halálos ágyon. Arca kisimult, és szelíd derű ömlött el rajta.

Ádám mosolya volt ez, aki meglátta a nagy titkot.

Utószó

A regény harmadik kötete talán a legkevésbé regényes része az életrajznak, mivel éppen az életrajzi motívumok helyenként teljesen háttérbe szorultak benne. Sok olvasóhoz és kutatóhoz hasonlóan Harsányi Zsolt se tudta megállni, hogy a *Tragédiát* ne elemezze. Ha itt-ott a mondandó színesebbé tételének érdekében folyamodott volna ehhez az eszközhöz, nem is lett volna baj, így azonban a Madách életére kíváncsi olvasó számára kicsit unalmas és érdektelen a több tíz oldalon keresztül szinte folyamatos elemzés. Legalább a változatosság kedvéért célszerű lett volna itt-ott életrajzi részletekkel megszakítani, arról nem is szólva, hogy az az igyekezet, amely az elejétől a végéig el akarja mesélni a művet, fölösleges, a regénytől idegen.

Madách betegségének leírása is eltúlzott: 1861-ben (annak ellenére, hogy ekkor már a családtagok szerint lehetett tudni, hogy közel a vég) még egyáltalán nem volt olyan rossz állapotban, mint ahogyan azt a leírás érzékelteti. Állapotának tartós rosszabbodása csak élete utolsó heteiben következett be. Nehéz ugyan bármiféle mércét felállítani ezzel kapcsolatban, de valamit mégis csak jelent, hogy 1864 augusztusában még ellovagolt egyszer-egyszer, hogy megnézzé az Imre-dombon megkezdett építkezést. Ha a sok kilométeres lovaglást képes volt elviselni, akkor ez azt jelenti, hogy a betegsége ekkor még nem érintette közvetlenül a fizikai állapotát.

Sajnos, az előítéletek továbbadásának rossz hagyományát az író is folytatta. Fráter Erzsébetnek sokan keltették rossz hírét, kis túlzással azt mondhatnám: a család és a baráti kör összefogott ellene (mert minden áron és egyoldalúan a költőt igyekeztek piedesztálra emelni), s mivel a Madách-kutatók alapvetően tőlük szereztek az információkat, ez meghatározta a feleségről kialakult képet is. Pedig már 1923-ban Madách Jolán védelmébe vette édesanyját (a Prágai Magyar Hírlapnak adott interjújában), és Henriczy Béla is igyekezett édesapjának, Henrici Ágostonnak az álláspontját tolmácsolni az utókor felé. A gyermek és

a sztrigovai lelkész egyaránt úgy látta, hogy a válás okát főképp Majthényi Anna magatartásában kell keresni. Tíz évvel a jelen regény első megjelenése után, 1942-ben L. Kiss Ibolya lépett a nyilvánosság elé az *Erzsi tekintetes asszony* c. regénnyel, amely végre nagy publicitást kapott, s így az érdeklődők értesülhettek róla, hogy létezik másfajta vélemény is, mint amelyet közel 80 éven át a szépírók és az irodalmárok el akartak fogadtatni. (Ez magyar viszonylatban egyáltalán nem olyan hosszú idő. Görgeinek ugyan mindig voltak hívei, mégis sokáig tartott, amíg történészeink méltányosan ítélték meg a tevékenységét. És még ő is a szerencsések egyike volt! Báthory Erzsébetnél sok évszázad telt el, míg végre egy grafológus kimondta: a kézírása semmiféle jelét sem mutatja az aberrációnak; később más jelek alapján is hajlottak történészeink arra a feltevésre, hogy egy koncepció per áldozata volt.) Más kérdés, hogy L. Kiss Ibolya is elfogult volt, így ma ott tartunk, hogy Madách házasságával kapcsolatban az egyetlen személy, akit soha senki sem óhajtott megérteni: Majthényi Anna. (Levelezésének kötetében kísérletet tettem arra, hogy az ő szempontjából világítsam meg a helyzetet. MK 18.)

Ami tény: 1875. szeptember 30-án (tehát néhány héttel Fráter Erzsébet november 17-i halála előtt) Madách Aladár levelet kapott Nagyváradról, Serényi főkapitánytól. Ebben valóban riasztó információk szerepeltek Erzsi állapotáról, aki ekkor már hajléktalan volt, és szellemi képességeinek sem volt teljesen birtokában. Ez azonban, mint Madách Aladár válaszában egy zárójeles megjegyzéséből kiderül, új fejlemény volt: „Vagy ha igaz lenne, hogy utóbbi időkbeni rendetlen életmódja megzavarta elméjét (miután ez előtt ezen eset nem volt), oly mértékben, hogy szabadon nem lehet hagyni, akkor is uraságod minden esetre a jog és kötelesség szerint fog eljárni [...]” Korábban tehát Fráter Erzsébet (fia tudomása szerint) „normálisan” vagy legalábbis elfogadhatóan viselkedett. Madách életében szó sem volt semmiféle devianciáról feleségével kapcsolatban; a több mint 10 évvel későbbi események visszavetítése tehát a tények meghamisítását jelenti.

A burkoltan megfogalmazott promiskuitás is minden jel szerint hamis állítás. Klobusiczky Béla, fia visszaemlékezése szerint (erről L. Kiss Ibolya számolt be *Az asszony tragédiája* c. kötetében), élete vé-

gíg szeretettel emlékezett vissza egykori szeretőjére, akivel vélhetően éveken át tartott a viszonya. Ebből arra következtethetünk, hogy más férfival (ebben az időszakban) aligha lehetett szexuális kapcsolata.

A Madách Imre–Fráter Erzsébet–Majthényi Anna kapcsolat megítélésében kezdettől fogva vakvágánynak bizonyult az elemzőknek az az igyekezete, hogy „igazságot” tegyenek; ahelyett, hogy tüzetes vizsgálat és hosszú mérlegelés után a három személy viselkedésének (amelyet részleteiben amúgy sem ismerünk) méltányos és részrehajlás nélküli elemzésére szorítkoztak volna.

El kell ismerni: Harsányi Zsolt nagyszerű munkát végzett, amikor Alsósztrigován kikérdezte a falu lakóit is. Ezt előtte soha senki sem tette meg, a Madách-kutatók megelégedtek azzal az információval, amit a kastély lakóitól és a falu evangélikus lelkészétől megtudtak (Henrici Ágoston csak 1908-ban ment nyugdíjba). A regényíró ezzel szemben meghallgatta azt is, amit Borka legközelebbi rokona (testvérének az unokája) mesélt a költő talán utolsó szerelméről. És nemcsak meghallgatta, de le is írta. Harsányi hagyatékában megvan az eredeti szöveg, amely azonban néhány részletet illetően eltér attól, amit végül a regényben leírt.

Ennek ellenére vannak vitatható részei a leírásának, aminek fő oka azonban az, hogy Madách verseit ekkor még csak hiányos formában lehetett nyomtatásban olvasni. Egy hosszabb versidézetből kitűnik, hogy Harsányi Gyulai Pál XIX. századi Madách összkiadását vette alapul, amelyben számos vers pontatlanul szerepelt. De nem is ez a fő gond, hanem inkább az, hogy Gyulai közlésében nincsen rendszer: a versekből csak bő válogatást adott, s két vers kivételével, amelyeknek címében a Borbála ill. Borka név áll, lehetetlenség eldönteni, hogy vannak-e még további hozzá szóló versek is, s hogy egyáltalán: melyik vers kihez szólhat? Az 1942-ben megjelent Halász Gábor-féle összkiadás már sokkal több támpontot nyújt az elemzőnek; nagy kár, hogy a regény írásának idején még nem állt rendelkezésre! A Borka-versek sorából ugyanis kitűnik, hogy volt ugyan egy „hullámvölgy” a kapcsolatukban, ám ezen végül túljutottak.

Ennek ellenére elképzelhető, hogy Harsányi tetszetős elmélete közel áll a tényekhez. Borka ugyanis egy helyen azt mondja a regényben,

hogy nem szereti Madácht, sőt, voltaképpen senkit sem szeret, legalábbis Madách fogalmai szerint nem. Kideríthetetlen ugyan, hogy igaz-e ez a feltételezés, de az vitathatatlan, hogy logikus: miért is szeretne egy asszony egy férfit? (Vagy fordítva.) Ez egyáltalán nem természetes. Hiszen a Bibliában is ragaszkodásról van szó a házasfelek között, nem szeretetről, még kevésbé szerelemről. Az pedig kétségtelen, hogy Bor-ka ragaszkodott a férjéhez (és talán Madáchhoz is).

A regény nyelvezetét itt-ott korszerűsítettem, és az általam tanult magyar nyelvhez igazítottam. [Igyekeztem a 'szemei', 'kezei' stb. szavakat egyes számú alakokra cserélni, annak ellenére, hogy Madách is többes számot használt ott, ahol az én korosztályomat ezért megrótták (páros testrészek).] Viszont helyenként meghagytam az esetlenségeket: pl. itten, ottan (Madách verseiben is előfordulnak ezek a szavak). Voltak zavaró, de nem értelemzavaró helyek is, ahol a nyelvi furcsaságok megmaradtak. Pl. a 'lelke mélyén' kifejezés helyett megmaradt a regényíró által használt 'lelke fenekén'. A nyelvvel szemlátomást súlyos gondjai voltak a szerzőnek; néha olyan szemantikai hibát vétett, amely nem magyarázható azzal, hogy a szavak jelentését nem ismerte; csakis arról lehetett szó, hogy nem hagyott kellő időt magának arra, hogy a mondandóját átgondolja. „Abban a pillanatban halt meg, amíg ő felvette a takarót.” Ennek így semmi értelme, hiszen a 'pillanat' időpontot, az 'amíg' időtartamot jelöl. Dönteni kell: „Abban a pillanatban halt meg, *amikor* ő felvette a takarót.” Vagy: „*Azalatt* halt meg, amíg ő felvette a takarót.” Arra is volt példa, hogy a gépíró félreértett egy szót, s helyette egy oda nem illő (hasonló hangzású) szó került a szövegbe.

Ám mindezek ellenére vitathatatlanok az életrajzi regény erényei: hatalmas mennyiségű tényanyagot halmozott (és ami sokkal fontosabb: dolgozott) fel Harsányi Zsolt, rendkívül rövid idő alatt; csoda, hogy nem vétett több hibát. Könyvében igyekezett Madách korának társadalmáról, a történelmi-politikai eseményekről is hű képet festeni, és pedig nemcsak elvontan, hanem érzékletes módon is: ehhez (sok egyéb mellett) a korabeli szokásokban, a divat, a viselet változásában, a meteorológiai, egészségügyi, gazdasági és közigazgatási kérdésekben is el kellett mélyednie.

Andor Csaba

A MADÁCH KÖNYVTÁR – ÚJ FOLYAM EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. I. Madách Szimpózium	1995	39. Kálnay Nándor: Csesztve község...	
2. II. Madách Szimpózium	1996	40. Madách Aladár művei. II. Próza	2005
3. Fráter Erzsébet emlékezete I.		41. Horánszky Nándor: Az alsósztrégovai Madách-síremlék	
4. Imre Madách: Le manusheski tragedija		42. XII. Madách Szimpózium	
5. III. Madách Szimpózium		43. Enyedi Sándor: Az ember tragédiája	
6. Balogh Károly: Gyermekkorom emlékei		bemutatói. Az első hatvan év	
7. Nagyné Nemes Györgyi–Andor Csaba:	1997	44. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen (H. Thum)	
Madách Imre rajzai és festményei		45. Radó György–Andor Csaba: Madách	2006
8. IV. Madách Szimpózium		Imre életrajzi krónika	
9. Andor Csaba: Ismeretlen epizódok	1998	46. Madách Imre: Reformkori drámák.	
Madách életéből		(M. I. művei II.)	
10. Andor Csaba: M. I. és Veres Pálné		47. Bárdos Dávid: Madách Imre beszéde	
11. V. Madách Szimpózium	1999	48. XIII. Madách Szimpózium	
12. Fejér László: Az e. t. bemutatói	9	49. T. Pataki László: Kit szeretnél, Ádám?	
13. Madách Imre: Az ember tragédiája.		50. Imre Madách: Die Tragödie des Menschen. Textbuch von Kriszti(na) Horváth	
I. Főszöveg		51. Emerici Madách: Tragoedia Hominis	
14. Madách Imre: Az ember tragédiája.		52. Imre Madách: La tragedia del hombre	
II. Szövegváltozatok, kommentárok		53. XIV. Madách Szimpózium	2007
15. I. Fráter Erzsébet Szimpózium		54. Andor Csaba: A siker éve: 1861	
16. VI. Madách Szimpózium		55. Madách Imre: Átdolgozott drámák.	
17. Imre Madách: Di tragedye funem	2000	(M. I. művei III.)	
mentshn		56. Varga Magdolna: Körök és koszorúk	2008
18. Majthényi Anna levelezése		57. Máté Zsuzsanna–Bene Kálmán: Madách	
19. Komjáthy Anzelm: Önéletírás		Imre lírája...	
20. VII. Madách Szimpózium		58. XV. Madách Szimpózium	
21. Imre Madách: Tragedy of the Man		59. Andor Csaba: Madách-tanulmányok	
22. Fráter Erzsébet emlékezete II.	2001	60. Enyedi Sándor: A Tragédia a színpadon	
23. II. Fráter Erzsébet Szimpózium			
24. Bárdos József: Szabadon bűn és erény közt			

25. VIII. Madách Szimpózium		61. Madácsy Piroska: A Tragédia		72. Borsody Miklós: A philosophia		84. Madách Imre: Az ember	
26. Madách Aladár művei. I. Versek	200	üzenete a		mint ön-		tragédiája	
	2	franciáknak		álló tudomány, s annak feladata		(M. I. művei V.)	
27. IX. Madách Szimpózium		62. Имре Мадач: Човекова	200	73. Katalin Podmaniczky: La		85. Madácsy Piroska: Magyar	
			9	réception de la		szellem euró-	
28. Imre Madách: A Traxedia do		трагедија		<i>Tragédie de l'homme</i> d'Imre		pai vonzáskörben	
Home				Madách			
29. Enyedi Sándor: Az e. t. bemutatói		63. Lisznyai Kálmán válogatott		dans le monde germanophone		86. Csongrády Béla: „Remény a	
I.		versei		74. Andor Csaba: Madách korai	201	csillag...”	
30. X. Madách Szimpózium	200	64. XVI. Madách Szimpózium		szerelmei	2	87. Madách Imre levelezése (M. I.	
	3					művei VI.)	
31. Imre Madách: Moses (angol		65. Pollák Miksa: Madách Imre és a		75. Kozocsa Sándor: Madách: Az		88. Andor Csaba: M. I. és Veres	201
fordítás)		Biblia		ember		Pálné	5
32. Bódi Györgyné: A legújabb	200	66. XVII. Madách Szimpózium	201	tragédiája. Műbibliográfia		89. XXII. Madách Szimpózium	
Madách-	4		0	76. XIX. Madách Szimpózium		90. Tolnai Vilmos: Madách-filológia	
irodalom (1993–2003)		67. Blaskó Gábor: M. I. „Az e. t.” c.		77. Madách Imre: A „nagy mű”		91. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj’...	201
33. L. Kiss Ibolya: Erzsébet		művének magyar nyelvű kiadásai		árnyékában		I. k.	6
asszony				(M. I. művei IV.)		92. Andor Csaba: Bevezetés a	
34. Becker Hugó: Madách Imre		68. Andor Csaba: Utolsó szerelem.		78. XX. Madách Szimpózium	201	Madách-	
életrajza		Madách			3	kutatásba	
35. XI. Madách Szimpózium		és Borka		79. Andor Csaba: Első szerelem.		93. XXIII. Madách Szimpózium	
36. Árpás Károly: Egy Madách-		69. Madách Imre: A Tragédia dalai /	201	Madách		94. Bárdos József: Végetlen a tér,	
beszéd		Lucifer	1	és Fanni		mely	
elemzése		70. Tragédia-átfordítások Karinthy				munkára hív	
		Frigyes		80. Imre Madách: La tragedia del			
37. Madách Imre: Zsengék. (M. I.		írásaiban		hombre		95. Zsuzsanna Máté: Transformations	
művei I.)				81. Máté Zsuzsanna: A bölcsélet		of Literary Texts	
38. Papp-Szász Lajosné: Két		71. XVIII. Madách Szimpózium		átlényegü-		96. Madách I.: Versek – Poems	201
Szontagh-				lése esztétikumma...	201	[kétnyelvű]	7
életrajz				82. XXI. Madách Szimpózium	4	97. Harsányi Zsolt: Ember, küzdj’...	
				83. Radó György–Andor Csaba: Az		II. k.	
				ember		98. XXIV. Madách Szimpózium	
				tragédiája a világ nyelvein			

Megköszönjük, ha személyi jövedelemadója 1%-ával támogatja a Madách Irodalmi Társaság további működését, és kiadványainak megjelentetését.

Adószámunk: 18066452-1-06

Címünk: 6720 Szeged, Dóm tér 1–4.

Számlánk: Madách Irodalmi Társaság, 16200106-00118853

www.madach.hu